

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine

Anđelić, Pavao

1970.

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/e5d04443-9f3b-478a-af55-d6f5e07d0882>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

D J E L A

Knjiga XXXVIII

ODJELJENJE DRUŠTVENIH NAUKA

Knjiga 23.

PAVAO ANĐELIĆ

SREDNJOVJEKOVNI PEČATI IZ BOSNE I HERCEGOVINE

SARAJEVO

1970

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

D J E L A

Knjiga XXXVIII

ODJELJENJE DRUŠTVENIH NAUKA

Knjiga 23.

PAVAO ANĐELIĆ

SREDNJOVJEKOVNI PEČATI IZ BOSNE I HERCEGOVINE

Urednik

ANTO BABIĆ,

redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

SARAJEVO

1970

ACADEMIE DES SCIENCES ET DES ARTS DE BOSNIE-HERZEGOVINE

M O N O G R A P H I E S

Tome XXXVIII

SECTION DES SCIENCES SOCIALES

Livre 23.

PAVAO ANĐELIĆ

LES SCEAUX MEDIEVAUX DE BOSNIE-HERZEGOVINE

Rédacteur

ANTO BABIĆ

**membre de l'Académie des sciences et des arts
de Bosnie-Herzégovine**

SARAJEVO

1970

S A D R Ź A J

	Strana
U V O D	5
P O S E B N I D I O	
<i>Pečati bosanskih vladara</i> (banovi: Matija Ninoslav, Pavao Subić, Mladen Šubić, Stjepan II Kotromanić, Tvrtko Kotromanić; kraljevi: Tvrtko I, Dabiša, Jelena, Ostoja, Stjepan Ostoja, Stjepan; Tvrtko II Tvrtković, Stjepan Tomaš, Stjepan Tomašević)	9
<i>Pečati bosanskih velikaša</i> (Pavao Radinović, Radoslav Pavlović, Ivaniš Pavlović, Juraj Vojsalić Hrvatinić)	48
<i>Pečati humskih knezova</i> (knez Miroslav, knez Andrija)	55
<i>Pečati humskih velikaša</i> (Stanislava Nikolić, Grgur Vukosalić Nikolić, Sanko Miltenović, Bjeljak Sanković, Radić Sanković, Ivaniš Vlatković, Augustin Vlatković)	61
<i>Pečati roda Kosača</i> (Sandalj Hranić, Vuk Hranić, Vukac Hranić, Stjepan, Radosav i Ostoja Dragišići, Stjepan Vukčić, Vladislav Hercegović, Vlatko Hercegović, Stjepan Hercegović)	69
O P Ć I D I O	
<i>Pečat kao pravna institucija</i>	83
<i>Sfragistička zapazanja</i> (Tehnika pečačenja, Pečatna slika)	86
<i>Heraldička analiza pečatnih slika</i> (Vrste grbova, Pojedini elementi grba, Porodični grb Kotromanića, Lični grbovi bosanskih kraljeva, Problem državnog grba Bosne, Način formiranja grba kralja Tvrtka I, Problem grba Humske zemlje, Razvoj grba porodice Kosača)	92
<i>Kulturnohistorijska analiza pečatnih slika</i> (Pečatoresci, Kulturni i stilski uticaji, Vladarski i državni amblemi, Simbol križa, Ljudski likovi, Arhitektonski objekti, Oružje i bojna oprema, Ukrasi)	102
<i>Analiza legenda</i> (Legende na srpskohrvatskom jeziku, Paleografska zapazanja na legendama pisanim srpskohrvatskim jezikom, Značajnije promjene u grafiji pojedinih slova, Legende na latinskom jeziku, Paleografska zapazanja na latinskim legendama)	120
<i>Résumé</i>	123
<i>Fotografski snimci pečata</i> (Popis fotografija, Likovne rekonstrukcije pečatnih slika, Fotografije pečata)	125

U V O D

Pečati srednjovjekovnih bosanskih vladara predstavljaju najcjelovitiju i najznačajniju grupu u čitavoj jugoslavenskoj sfragistici. Usprkos tome, sve do danas ovi pečati nisu sistematski obrađeni: podaci o njima razbacani su i nalaze se u teško pristupačnoj literaturi, neki pečati nisu uopće objavljivani, opisi pečatnih slika su površni i nekada netačni, a u čitanju legenda napravljeno je toliko grešaka da gotovo i nema legende koja je do u detalje tačno pročitana. Osim toga, u bosanskoj sfragistici iskrslo je i nekoliko pojedinačnih problema od čijeg pravilnog i pravovremenog rješenja zavisi razumijevanje čitavog niza drugih pojava u kulturnoj historiji srednjovjekovne Bosne. Takvi su problemi npr.: prvobitni izgled i razvoj grba bosanskih banova i kraljeva, pojava i upotreba velikog dvostranog pečata, heraldička reforma kralja Ostoje itd. Određivanje nekoliko najznačajnijih nalaza sa Bobovca također zavisi od rješenja određenih sfragističkih problema.

Zanimljiva je, iako malena, skupina pečata humskih knezova Miroslava i Andrije, budući da se u njoj nalazi i najstariji pečat pisan srpskohrvatskim jezikom.

Brojne velikaške porodice, uglavnom gospodari pojedinih oblasti bosanske države s kraja XIV i u XV stoljeća, imale su također svoje pečate. Među njima je, svakako, najbrojnije zastupljen rod Kosača, koji je nekoliko decenija u drugoj polovini XV stoljeća i samostalno vladao u Hercegovini.

Prvi čovjek koji je opisao i objavio jedan bosanski pečat bio je srpski književnik i prosvjetitelj Pavle Solarić. On je 1815. god. u Veneciji u posebnoj knjižici objavio povelju kralja Dabiše braći Semkovićima (iz 1395. god.), te donio dobar crtež i opširan opis velikog dvostranog pečata bosanskih kraljeva.

Prošlo je gotovo 40 godina dok se pojavio u stručnoj literaturi još jedan opis bosanskog vladarskog pečata (godine 1854). Janko Šafarik je u Glasniku Društva srpske slovesnosti objavio veći pečat bana Ninoslava. Osim toga, pregledajući bosanske povelje Dubrovačkog arhiva, koji se tada nalazio u Beču, Šafarik je bilježio i svoja zapažanja o pečatima, a ovim bilješkama se kasnije poslužio i Aleksa Ivić.

80-ih godina prošlog stoljeća razvila se među nekim hrvatskim i mađarskim historičarima žučna polemika o izgledu nekadašnjeg bosanskog državnog grba. U okviru te polemike objavljeno je nekoliko do tada nepoznatih bosanskih pečata (manji pečat bana Tvrtka iz 1357. god., pečat Tvrtka II iz 1444, srednji pečat Tvrtka II iz 1421, srednji pečat Dabišin), a pojavio se i jedan falsificirani pečat kralja Tvrtka I. Glavni protagonisti ove polemike bili su: Franjo Rački, Ivan Bojničić, te djelimično Šime Ljubić, Vjekoslav Klaić i dr.¹

Prvi veći i na određenom sistemu zasnovan rad na izučavanju bosanskih pečata dao je poznati mađarski historičar Ljudevit Thallóczy. On je najprije u djelu *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* (Wien 1901.) objavio 14 bosanskih pečata, a kasnije je napisao i posebnu studiju i objavio je na mađarskom jeziku 1909. god.²) To je, u stvari, Thallóczyeva studija iz bosanske sfragistike, koja čini posebno poglavlje u knjizi *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, objavljenoj 1914. god.³) Dobar dio podataka i zaključaka iz te studije i danas ima svoju vrijednost.

Najbolji, iako ne potpun, pregled bosanskih i humskih pečata dao je Aleksa Ivić u djelu: *Stari, srpski pečati i grbovi*, štampanom u Novom Sadu 1910. Tu je objavljeno u svemu 37 reprodukcija (i opisa) pečata bosanskih vladara i velikaša. Ivićevo djelo, uz stručnu recenziju Konstantina Jirečeka,⁴ i danas predstavlja jedini sistematski pregled srpske i bosanske sfragistike.

Vrijedno je zabilježiti da je veliki bosanski pečat Stjepana II Kotromanića prvi objavio Ćiro Truhelka u *GZM* 1905. god.⁵

Najbolje i najiscrpnije opise bosanskih i humskih pečata dao je u novije vrijeme dr Gregor Čremošnik u svojoj sjajnoj studiji »Bosanske i humske povelje srednjega vijeka«, objavljenoj u pet godišta *Glasnika Zemaljskog muzeja*.⁶ Šteta je samo da uz tekst opisa nisu objavljeni i faksimili pečata. Kratak pregled bosanskih i humskih pečata dao je pisac ovih redaka u *Kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine* (Sarajevo 1966, 528—535).

O bosanskim pečatima kao pravnoj instituciji u okviru diplomatike pisao je Stanoje Stanojević u svojim *Studijama o srpskoj diplomatiki*.⁷

¹ Ova polemika se vodila najprije u zagrebačkim novinama — *Obzoru* i *Agrammer Zeitungu*, a zatim i u stručnim časopisima: *Archiv für slavische Philologie* (Berlin 1880, 342—349, 497—498, 501—510), *Radu Jugoslovenske akademije* (Zagreb 1890, 1—45, 127—169), *Archäologische Anzeigenu* (Budapest 1880, 30—31), *Viestniku Hrvatskog arheološkog društva* (Zagreb 1880, 26—27).

² U knjizi: *Bosnyák és szerb élet-s nemzédehrajzi tanulmányok*, Budapest 1909.

³ Knjiga kao mjesto izdanja navodi München und Leipzig; poglavlje o pečatima i grbovima obuhvaća strane 263—322.

⁴ *Archiv für slavische Philologie*, Berlin 1911, 33.

⁵ Str. 50—51.

⁶ 1948, 103—144; 1949/1950, 105—200; 1951, 81—119; 1952, 337—374; 1955 — sveska za istoriju i etnografiju, 137—146.

⁷ St. Stanojević: *Studije o srpskoj diplomatiki*, XVI Pečat, Glas SKA CXXXII, II r. 70, Beograd 1928, 3—17.

Neki izdavači povelja, kao npr. Pucić, Rački, Stojanović i dr., usput govore i o pečatima, zadržavajući se pretežno na njihovim legendama.

Konačno, ljepši primjerci bosanskih pečata često su objavljivani kao ilustracije raznih stručnih i naučno-popularnih djela iz područja povijesti, historije umjetnosti, turizma i dr.

Radi jasnoće u izlaganju potrebno je staviti i neke napomene u pogledu terminologije.

Današnje značenje, a tako je bilo i u srednjem vijeku, riječ pečat obuhvaća, u stvari, tri pojma: 1) maticu pečata, pečatnjak ili tipar, dakle, kalup-negativ pomoću kojega se pravi otisak; 2) otisak sa pečatnom slikom i materijalom na kojemu je pečat otisnut; 3) samu pečatnu sliku. U toku izlaganja neminovno će se zbog kratkoće pojavljivati riječ u sva tri ova značenja. Međutim, uvijek, gdje to bude potrebno radi jasnoće, vodit će se računa da se upotrijebe precizniji termini.

Za negativ — kalup ili maticu pomoću koje se otiskuje pečatna slika — najčešće se upotrebljava izraz pečatnjak, ali ponekad i termin tipar. Pečatna gruda je masa u koju je otisnuta pečatna slika. Ako je potrebno naglasiti neki posebni oblik koji u konkretnom slučaju ta gruda ima, onda se govori o pečatnoj zdjelici, pečatnoj pločici i sl.

Otisak je pečatna slika posmatrana kao tehnički postupak. Posmatrana sadržajno, ukupnost svih ikonografskih, pisanih i dekorativnih znakova na pečatu čini početnu sliku ili lik. Sastavni dijelovi pečatne slike su: simbol, legenda i ukras.

Radi jasnoće u izlaganju redovno se upotrebljavaju termini: veliki, srednji, mali pečat. Ovi se nazivi pojavljuju već u srednjem vijeku, ali se njihova veličina ne može uokviriti nekim apsolutnim brojkama. Ipak, radi orijentacije treba upozoriti da se u velike pečate ubrajaju oni sa promjerom od 6—11 cm, u srednje: 2,5—5 cm i male: 1,2—2,5 cm.

Samo izlaganje odvijat će se ovim redom: poslije uvodnih napomena doći će opis i analiza svakog pečata pojedinačno, a na koncu — opća sfragistička i kulturno-historijska zapažanja. Uz opise, u tekstu, donose se grafičke rekonstrukcije, a na kraju — fotografije svakog pečata posebno. Jedino za pečat Stanislave Nikolić nije data fotografija, jer je otisak vrlo slab, a za dvostrane pečate kralja Dabiše i Tvrtka II nisu doneseni crteži, jer to zbog malih izmjena u predlošcima nije bilo potrebno.

Radi preglednosti pečati su svrstani u slijedeće grupe:

I. Pečati bosanskih vladara;

II. Pečati bosanskih velikaša;

III. Pečati humskih knezova;

IV. Pečati humskih velikaša;

V. Pečati roda Kosača.

Unutar grupe svrstavanje je vršeno po kronološkom slijedu.

Svaki pečat nosi svoj broj prema kojemu je lako pronaći i njegovu fotografiju na kraju knjige (i obratno).

PEČATI BOSANSKIH VLADARA

BAN MATIJA NINOSLAV

(1232—1250)

Dva pečata bana Matije Ninoslava — jedan mali i jedan srednji — predstavljaju najstarije sačuvane pečate bosanskih vladara.

Br. 1

Mali pečat objavio je Aleksa Ivić,⁸ koji donosi i fotografiju, a njegov detaljan opis dao je i Gregor Čremošnik.⁹ Na banovoj povelji Dubrovniku, izdatoj između 1234. i 1240. godine, nalazi se ovaj pečat utisnut u voštanu grudu »vodeno-svjetlozelenkaste boje«.¹⁰ Povelja sa pečatom čuva se u Historijskom arhivu u Dubrovniku.¹¹ Oblik pečatne grude je eliptična pločica, sa promjerima: 2,8 i 2,3 cm. Pečatno polje je krug čiji promjer iznosi 1,5 cm, a otisak ima u cjelini konkavan oblik. Pečatni simbol sastoji se od predstave orla koji širi krila i upravo polijeće sa neke stijene. Tanka linija, od koje se nazire samo trag, okružuje osnovnu predstavu. Obično se misli da je ovaj pečat antička gemma, kakva se često upotrebljavala za pečačenje u srednjem vijeku. Legende na pečatu nema.

Br. 2

Veći, odnosno po općoj kategorizaciji — srednji pečat bana Ninoslava bio je sačuvan u dva jednaka otiska (u vosku) na povelji izdatoj Dubrovniku 1249. godine. Ova povelja, koja se čuvala u Narodnoj biblioteci u Beogradu, nestala je u toku I svjetskog rata.¹² Galvanoplas-

⁸ Dr Aleksa Ivić: Stari srpski pečati i grbovi, Novi Sad 1910, 22. i sl. br. 2.

⁹ Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1948, 117.

¹⁰ Izraz Gr. Čremošnika, 1. c.

¹¹ Pronalaženje isprava sa pečatima u Dubrovačkom arhivu relativno je lako uz pomoć zbornika Lj. Stojanovića i Miklošića, te citiranoga rada Gr. Čremošnika.

¹² Izvještaj Gr. Čremošnika u GZM 1948, 124.

tički odliv jednog primjerka pečata nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Pečat je prvi objavio Janko Šafarik 1854. godine,¹³ a zatim Asbóth (1888),¹⁴ te Lj. Thallóczy 1914. godine sa dosta slobodno retuširanom fotografijom.¹⁵ Sva tri autora samo kratko spominju sadržaj likovne predstave na pečatu i čitaju legendu.

Br. 2

Pečatna gruda ima elipsoidnu formu, sa promjerima: 6,2 i 5,4 cm, dok je sam pečat okrugao, sa promjerom od 4,8 cm. Uz rub pečatnog polja nalazi se traka širine 5 mm na kojoj je ispisana legenda. Unutarnje polje pečata podijeljeno je na tri dijela: u dnu polja nalazi se predstava krajolika sa tri brežuljka; na srednjem, najvišem, brežuljku nazire se silueta minijaturnog konjanika, a nije isključeno da je takva silueta bila predstavljena i na desnom brežuljku, samo je to sada teško ustanoviti zbog slabog otiska. Sredinu polja zauzima predstava dvaju konjanika — vitezova u borbenom položaju. Lijevi konjanik ima srčoliki mali štit, na kojemu se nazire i (lijeva) kosa pruga, dok u desnoj ruci drži neki kraći i relativno masivan predmet (mač?). Na glavi se ne razabire neka posebna kapa. Vitez sa desne strane drži neki izduženi štit, na kojemu se također raspoznaje lijeva kosa pruga; osim toga, u ruci ovog konjanika nazire se i silueta koplja sa zastavicom koje je upereno direktno prema glavi protivnika. Ukoliko se ne radi o slabom otiskivanju, ovaj vitez ima i neku visoku kapu, vjerovatno kacigu. Na sapima i iznad repa konja zapažaju se vezeni ukrasi konjskog pokrivača. U gornjem dijelu polja, koji je formiran u vidu odsječka kruga, također je prikazan brežuljkast teren. Na najvišem brežuljku nalazi se kula sa dva tornjića (ili prsobrana?) na vrhu; u zidovima kule raspoznaju se kvadri tesanog kamena. Sa desne i lijeve strane kule naziru se neki crteži, ali je teško odrediti njihovo značenje; vjerovatno se radi o manjoj kuli sa desne strane, dok je predstava na lijevoj strani zasad neobjašnjiva; jedino se može pretpostavljati da je i ovo kula.

¹³ Glasnik društva srpske slovesnosti, Beograd 1954, 183—184.

¹⁴ Johann von Asbóth: Bosnien und Herzegovina II, Wien 1888, 193.

¹⁵ Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens, 270—271.

O značenju ove kompozicije može se reći samo ovo: konjanici — vitezovi u međusobnoj borbi vjerojatno predstavljaju viteški turnir. Ovakve predstave spadaju među omiljene motive romaničke i gotičke umjetnosti u zapadnoj Evropi, a u samoj Bosni često se sureću na stećcima.¹⁶ Ipak, treba naglasiti da motiv turnira na pečatu predstavlja izuzetnu pojavu koja se više nigdje nije ponovila u našim zemljama, a koliko mi je poznato, ni na Zapadu, niti u Bizantu.¹⁷ Predstava kule najstariji je likovni prikaz srednjovjekovnog grada u Bosni, a grb na štitu — najstariji heraldički simbol u Bosni i Humu.

Na početku legende nalazi se križ jednakih krakova, a zatim tekst: † ПЕВѦТЪ БЕΛΗΕΓѦ БѦНѦ (NHN)OCΛѦѦ. Slova u zagrađama nisu na otisku vidljiva. Slovo T (na otisku) ima izgled križa, od poluglasa se vidi samo uspravna hasta, teško je čitljiva i cijela riječ БѦНѦ, ali usprkos tome, tačnost ovakvog čitanja ne može biti dovedena u pitanje.¹⁸

Tehnika izrade ne pokazuje ruku vještog majstora. Reljef je vrlo plitak, a figure su date sasvim šematski, u vidu silueta. Likovno rješenje je aglomeracija detalja, a ne jedinstvena kompozicija.

PAVAO ŠUBIĆ, GOSPODAR BOSNE

(1299—1312)

Br. 3

Između više pečata koje je istodobno ili u vremenskom slijedu posjedovao, Pavao Šubić je imao i pečat na kojemu je u legendi bila naznačena i njegova titula gospodara Bosne. Sretnim slučajem je 1961. godine u Zadru, prilikom kopanja temelja za jednu zgradu, nađen origi-

¹⁶ Najbliža analogija u likovnom pogledu je predstava turnira ispod gradskih zidina na jednom stećku iz Radimlje.

¹⁷ U općem dijelu ovoga rada, u izlaganju o kulturnim uticajima, ukazuje se i na moguću analogiju između ove pečatne slike i kompozicione šeme na tzv. Salomonovu pečatu.

Postoji nekoliko indicija koje ukazuju na mogućnost da se ode i korak dalje u objašnjavanju ove kompozicije. Cremonšnik je, naime, dokazao da je povelja na kojoj su se sačuvali pečati izdata u ime dvojice suvladara; takav zaključak proizlazio je iz teksta povelje, gdje se spominju dva bana (Matija i Stjepan sa braćom), zatim iz okolnosti da je povelja bila zapečaćena sa dva (jednaka) pečata. Ne postoji li mogućnost da dva viteza na pečatu, makar se nalazili i u borbenom položaju i uklopljeni u općepoznati umjetnički motiv, ipak predstavljaju dvojicu banova suvladara? Na takav zaključak donekle upućuje i okolnost da oba konjanika imaju jednake heraldičke likove na štitovima. Ipak, do daljnjega, ovi problemi moraju ostati u sferi konjektura.

¹⁸ Pojedini autori čitali su legendu različito: Safarik:

ПЕВѦТЪ БЕΛΙCЕ БѦНѦ NHNOCΛѦѦ; Miklošič: ПЕВѦТЪ БЕΛΙC (БЕΛΗΙCΓO?) БѦНѦ NHNOCΛѦѦ; Thallóczy: ПЕΛVѦТЪ БЕΛΗΙC OΓѦ БѦНѦ NHNOCΛѦѦ. Jedino Stojanović čita ispravno: ПЕВѦТЪ БЕΛΗΕΓѦ БѦНѦ NHNOCΛѦѦ.

(Stare srpske povelje i pisma I, knj. 1, Beograd — Srem. Karlovci 1929, 10.)

nalni pečetnjak (matica pečata, tipar) Pavla Šubića, izrađen od mesinga. Pečatnjak ima formu okrugle pločice (diska), debljine 2 mm, a promjera 6 cm. Na sredini poleđine nalazi se mala ručka koja pri vrhu prelazi u kružnu pločicu, tako da se pečatnjak lako mogao svezati za neki konopac ili lanac.¹⁹

Br. 3

Pečatno polje organizirano je u prostor za legendu i pečatni simbol, a slobodni prostor ispunjen je vegetativnim ornamentom.

Legenda glasi: ★ PAVLVS ★ DE BREBERIO ★ BANVS ★ CROATORVM DN ★ ET BOSNE. Legenda je pisana kaligrafski izvedenim slovima gotičke epigrafske uncijale. Zametanje riječi — DN ET BOSNE, umjesto ET DN BOSNE, sigurno je nastalo greškom pisara ili gravera. Zanimljiv je krupni znak za rastavljanje riječi, koji ima formu rozete ili zvjezdice. Rastavljanje ipak nije uvijek dosljedno sprovedeno: nema ga između riječi DE i BREBERIO, zatim između CROATORVM i DN, te ponovo između ET i BOSNE. Jedina skraćenica u legendi je DN — za DOMINVS.

Pečatni simbol sastoji se od potpunog grba porodice Šubić: trokutastog štita sa predstavom raširenog orlovskog krila, turnirske kacige,

¹⁹ Pečatnjak, koji se sada čuva u Arheološkom muzeju u Zadru, objavio je, sa dobrim crtežom, opisom i komentarom, Janko Belošević u časopisu *Diadora*, Zadar 1965, 159—167.

plitak, a figure su date sasvim šematski, u vidu sihueta. Likovno rješavala, koji uskim krakom pada pozadi kacige, koji se na kraju zavija — izrastajući u dugu grančicu, te čelenke na vrhu kacige, koja je formirana od 6 cvjetova sa dugim stabljikama. Ukras pečata sastoji se od dviju grančica sa trolistovima koje ispunjavaju sav slobodan prostor sa desne strane pečatnog simbola.

Pečatnjak je solidan rad majstora pečatoresca i svakako spada među bolje proizvode ove vještine kod nas.

BAN MLADEN I ŠUBIĆ

(1302—1304)

Nije sačuvan nijedan otisak pečata Mladena I Šubića kao bosanskog bana. Ipak, ima osnova pretpostavljati da je takav pečat postojao, jer se u jednoj povelji od 11. juna 1302. godine²⁰ direktno spominje Mladenova namjera (a možda i narudžba) da takav pečat napravi (*Et quia sigillum nostrum banale nundum erat paratum, presentes antiquo nostro sigillo fecimus sigillari*). Nije poznato da li je ovaj »sigillum banale« bio ikada napravljen.

BAN STJEPAN II KOTROMANIĆ

(1314—1353)

Br. 4

Poznata su dva pečata bana Stjepana II: jedan »manji«, koji po općoj kategorizaciji spada u pečate srednje veličine, te jedan »veći«, koji spada u kategoriju velikih pečata.

Br. 4

²⁰ Smičiklas: *Codex diplomaticus VIII*, 27.

Manji pečat sačuvan je: prvo, na povelji bana Stjepana i njegove majke banice Jelisavete, izdatoj knezu Vukcu Hrvatiniću u Ribičima, negdje između 1323. i 1331. godine;²¹ drugo, na povelji bana Tvrtka i njegove majke, izdatoj knezu Vlatku Vukoslaviću — Hrvatiniću na Milima 1354. godine;²² treće, na povelji bana Tvrtka, izdatoj Dubrovčanima 1356. godine u Neretvi.²³ Prve dvije povelje nalaze se u Madžarskoj i njihovi su pečati poznati samo po slabim fotografijama koje donosi Thallóczy.²⁴ Treća povelja se čuva u Dubrovačkom arhivu.

Prema Tvrtkovoj povelji iz 1356. godine pečat sa dobrom fotografijom objavio je Aleksa Ivić,²⁵ dok je Čremošnik unio izvjesne korekture u čitanje legende.²⁶ O nekim heraldičkim detaljima sa pečata pisali su Vladimir Solovjev i autor ovoga rada.²⁷ I ovaj opis daje se prema pečatu sa povelje iz 1356. godine.

Pečatna gruda je od tamnosmeđeg prirodnog voska, a samo pečatno polje preliveno je tankim slojem voska tamnocrvene boje. Pečat je okrugao, sa promjerom od 5 cm, dok se promjer voštane grude kreće oko 6,5 cm.

Pečatna slika sastoji se od simbola, smještenog u manjem krugu, i dvojezične legende, ukomponirane jednim dijelom u kružnu traku koja se pruža uz rub pečatnog polja; drugi dio legende je smješten u slobodnom prostoru kruga, koji je po osnovnoj kompoziciji slike predviđen za pečatni simbol.

Pečatni simbol je konjanički portret — lik bana Stjepana u kompletnoj bojnoj opremi suvremenog viteza. Konj banov predstavljen je u punom trku, okrenut udesno. Od konjske opreme razabire se uzda sa ukrašenim dizginom, dijelovi sedla, ukrašeni kolan, masivna uzendića (stremen) i pokrivač koji seže konju do ispod koljena; na pokrivaču se vide izvezeni križevi u predjelu vrata i sapi konja — upravo na mjestima gdje se obično stavljaju heraldički simboli. Na banovoj glavi je kaciga sa snažnim prerezom za oči, a u kacigu je zadjevena čeljenka — perjanica u formi bogatog buketa cvijeća. Dio vela sa kacige slobodno viori pozadi banova vrata. Sudeći po bogatim naborima sa

²¹ Thallóczy: Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1906, 407. i sl. 5.

²² Ibidem, str. 411. i sl. 9.

²³ Povelja je objavljena u Codex diplomaticus XII, 333. U samom tekstu povelje Tvrtko kaže da se radi o pečatu bana Stjepana (*in cuius rei testimonium sigillum pendens supradicti Stephani bani, quia adhuc nostro proprio caremus, cum serico fecimus aponi*).

²⁴ Prva povelja se nalazila u arhivu grofova Bathyania u Körmendu, a druga u Madžarskom narodnom muzeju (Arhiv baruna Jaszenáka). Prema napomenama Lj. Thallóczya, sačuvani su pečati i na Stjepanovim poveljama: knezu Vukoslavu Hrvatiniću iz 1322. i 1323. zatim na povelji knezu Vuku Vukoslaviću iz 1351, kao i na dvije Tvrtkove povelje knezu Vlatku Vukoslaviću iz 1353 (sve u Körmendu). Na svim ovim listinama morali bi se nalaziti pečati bana Stjepana, ali se zasad ne zna da li se radi o manjem ili o velikom banovom pečatu. Postoje neproverene vijesti da su sve ove povelje bile prenesene u Madžarski državni arhiv u Budimpešti i da su tamo tokom II svjetskog rata uništene.

²⁵ O. c., 26—27. i sl. 17.

²⁶ GZM, 1951, 109.

²⁷ GZM — Arheologija, 1954, 91, te GZM — Arheologija, 1964, 164.

zadnje strane banove figure, ban je zaogrnut širokim plaštem, ispod kojega se vidi haljetak što seže do koljena. Pod koljenom se zapaža sastav uskih hlača i čarapa ili čizama. Na nozi se vidi ostruga (mamuza). U lijevoj ruci ban drži štít srcolike forme sa kosom prugom od desna nalijevo. U desnoj ruci je dugo koplje položeno horizontalno i okrenuto u pravcu kretanja; na koplje sa masivnim vrhom pričvršćena je kratka zastavica koja se na kraju račva i na kojoj je izvezena predstava križa približno jednakih krakova.

U traci koja teče rubom pečatnog polja nalazi se legenda na latinskom jeziku: + S · MN · STEPHI DI · GRA · TOTI BOSNE BANI (SIGILLUM MINUS STEPHANI DEI GRATIA TOTIUS BOSNE BANI). Samo čitanje ne predstavlja nikakve poteškoće, pa je stoga nerazumljivo zašto su raniji autori različito čitali pojedine detalje (Ivić: S. MIN STEPHI DEI GRA. TOTI BOSNE BANI; Čremošnik: S. MIN STEPHI D GRA TOTI BOSNE BANI). Slova legende pisana su kaligrafski — epigrafskom gotičkom uncijalom. Pojedine riječi međusobno su odvojene tačkom. Kratice: S — SIGILLUM, MIN — MINUS, STEPHI — STEPHANI, DI — DEI, GRA — GRATIA, TOTI — TOTIUS uobičajene su u latinštini srednjega vijeka uopće, pa i u Bosni. Upotreba slova E mjesto AE također je redovita pojava u to doba.

Na slobodnim prostorima kruga predviđenog za pečatni simbol ispisana je i legenda na srpskohrvatskom jeziku slovima bosanske cirilice: ГН SN CT ЁП4N. I ovdje je tekst legende sasvim jasan, ali usprkos tome, nijedno dosadašnje čitanje nije bilo u cjelini tačno (Rački: CT ЁП4 Г N, Ivić: ГН SN CT ЁП4N; Čremošnik: ГНБ4N CT ЁП4N). Slova su iste veličine kao i ona u latinskoj legendi; i kod ćirilskih slova zapaža se tendencija zaobljavanja i pojačavanja pojedinih poteza u slovima, pa je očito da je obje legende pisala ista ruka. Skraćenica ГН за ГОСНО-А-ННБ vrlo je česta u ćirilskim tekstovima srednjega vijeka u Bosni, dok skraćivanje riječi Б4NБ (SN) treba prije objašnjavati greškom pisara ili skućenošću prostora, nego običajem skraćivanja. Poluglas koji bi trebao stajati na kraju sve tri riječi legende potpuno je izostao.

Jedini ukras ovoga pečata predstavljaju koncentrične kružnice koje okviruju traku sa legendom.

Ovaj »manji« pečat Stjepana II je, kako u pogledu kompozicije, tako i u pogledu izvedbe, zanatski vrlo solidan rad. Jedino je srpskohrvatska legenda naknadno i tako reći silom interpolirana u jednu već razrađenu i cjelovitu šemu. Bez pretjerivanja se može reći da ovaj pečat, poslije velikog dvostranog pečata bosanskih kraljeva, spada u najbolja djela pečatorezne i graverske umjetnosti našega srednjega vijeka.

Br. 5

Veliki pečat Stjepana II sačuvan je na povelji knezu Vukoslavu Hrvatiniću, izdatoj u Moštovima 1323. godine, koja se danas čuva u Körmendu u Mađarskoj. Relativno dobru fotografiju objavio je Thallóczy zajedno sa poveljom u GZM 1906. i u Wiessenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina, 1909. Jedan primjerak ovoga pečata (u vosku) sa bliže neidentificirane povelje nalazio se svojedvremeno u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, ali je otuda nestao pri-

je 1949. godine. Sliku sa kratkim opisom objavili su: Č. Truhelka u GZM 1905. i Thallóczy u Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens.²⁸ Moguće je da na bosanskim poveljama körmendskog arhiva postoji i još koji primjerak ovoga pečata. U prvo vrijeme svoje vlade upotrebljavao ga je i ban Tvrtko.²⁹

Br. 5

Prema mjeranju Truhelke i Thallóczya, pečat ima promjer 8 cm. Likovna kompozicija sastoji se od simbola, legende i ukrasa.

Simbol je opet konjanički portret, koncipiran i izveden slično kao i na srednjem pečatu. Na fotografiji se ne raspoznaju jasno svi oni detalji koji se vide na originalnom otisku srednjeg pečata, ali se ne mogu zapaziti nikakve bitne razlike. Opći izgled bana — konjanika ipak je različit: očito je da se ovdje radi o slabijem majstoru kojemu nije uspjelo da potpuno »sinhronizira« držanje i pokrete konja i konjanika; dok konj trči u punom galopu, ban na njemu sjedi uspravno; zbog toga cijela predstava ispada pomalo ukočena i teatralna. Ni detalji ne pokazuju tako sigurnu ruku kao u majstora manjeg pečata.

Legenda je ispisana na dvije koncentrične kružne trake koje se pružaju uz rub pečatnog polja. Na vanjskoj traci nalazi se natpis:

²⁸ Donio je dobru fotografiju i V. Čurčić u GZM, 1943, tab. 24.

²⁹ U bilješkama dubrovačke kancelarije za tri Tvrtkova pisma s početka njegove vladavine kaže se da su bila zapečaćena »bulla magna olim bone memorie domini Stephani bani Bossine« (vidi citat kod Čremošnika, GZM, 1949/1950, 112).

† ПЕВ4ТЪ ГОСПОДН4 СТѢП4Н4 Б4Н4 СВОБОДНОГ4 ГН4 ВСЕ ЗЕМЛЕ БОСНЬСКЕ, a na unutarnjoj: ' XCOPCKE COЛЬCKE И ДОЛНЕ-КР4НСКЕ И ВСЕ ЗЕМЛЕ ХЛЫМСКЕ. Čitanje je bilo teško zbog relativno nejasnih fotografija. Ipak je, uz pomoć svih poznatih fotografija, moguće legendu pročitati u cjelini. Ovo čitanje razlikuje se od Truhelkina i Thallóczyeva u većem broju detalja, pa i pisanju cijelih riječi (Truhelka: СНЕ † ПЕВ4Т ГОДН4 СТѢП4Н4 Б4Н4 СВОБОДНОГ4 ГН4 ВСЕ ЗЕМЛЕ БОСНЬСКЕ — XCOPCKE COЛЬCKE И ДОЛНЕ КР4НСКЕ И ВСЕ ЗЕМЛЕ ХЛЫМСКЕ;

Thallóczy: СНЕ † ПЕВ4Т ГОДН4 СТѢП4Н4 Б4Н4 СВОБОДНОГ4 ГН4 ВСЕ ЗЕМЛЕ БОСНЬСКЕ XCOPCKE COЛЬCKE И ДОЛНЕ КР4НСКЕ И ВСЕ ЗЕМЛЕ ХЛЫМСКЕ.

Treba napomenuti da je Truhelkino i Thallóczyevo čitanje vršeno prema fotografiji »muzejskog« primjerka pečata, koja je slobodno retuširana. Legenda je mnogo čitljivija, a pogotovo autentičnija, na fotografiji uz moštransku povelju Vukoslavu Hrvatiniću (GZM, 1906, sl. 2). Slova su pisana kaligrafski, sa očitim uticajem gotičke uncijale.

Ukrasni elementi pečata su: tri koncentrične kružnice koje uokviruju donje trake za legendu i tapiserija koja prekriva sav slobodni prostor na pečatnom polju. Na tapiseriji je izveden tzv. beskrajni ornamenat sa uokvirenim križićima odnosno ljiljanima.

TVRTKO KAO BAN

(1353—1377)

Od Tvrtkovih banskih pečata sačuvan je i поближе poznat samo jedan: to je pečat srednje veličine koji se inače u vlastitoj legendi naziva sigillum minus. Iz pisanih izvora zna se da je Tvrtko imao pečatni prsten, a pretpostavlja se da je imao i veliki pečat koji do danas nije sačuvan.

Br. 6

Tvrtkov pečat srednje veličine sačuvan je na dvije isprave: prvi put na povelji knezu Vlatku Vukoslaviću-Hrvatiniću, izdatoj 1357. godine. Original povelje i pečata čuvao se u kući madžarskih velikaša Jeszenáka i sada se nalazi u državnom arhivu u Budimpešti. Fotografiju sa kratkim opisom objavio je I. Bojničić, a kasnije i Thallóczy.³⁰ Drugi primjerak nalazi se na Tvrtkovoј povelji Dubrovni-

³⁰ Povelju je objavio Thallóczy u GZM 1906, 411—412. i sl. 10, a pečat I Bojničić u Archäologische Anzeigeru XI, Budapest 1882, 383. i Thallóczy u Studien..., 274.

ku iz 1367. godine i sada se čuva u Dubrovačkom arhivu; u Zemaljskom muzeju ima otisak ovoga pečata u gipsu. Dobar opis pečata, ali bez fotografije, dao je Gregor Čremošnik.³¹ Neznatni ostaci voska na banovom pismu Dubrovniku od 7. februara 1376. godine pokazuju da je i ovdje bio upotrebljen ovaj pečat Tvrtkov.³²

Br. 6

Pečatna je gruda (pečata iz 1367. godine) od tamnosmeđeg voska, a otisak je vrlo jasan. Sam pečat je do u sitnice vjerna kopija »manjeg« pečata bana Stjepana; minimalne izmjene izvršene su samo u legendi: u latinskoj legendi, umjesto riječi STEPHI, sada stoji TVERHI, a u srpskohrvatskoj, umjesto SN CTĖEΠ4N, stoji S4N TĖEPTICO. Tako cjelovita legenda ovoga pečata glasi: † S. MN. TVERHI. DI. GRA. TOTI. BOS-NE BANI; ΓN S4N TĖEPTICO. Ligature su upotrebljene po jedanput u svakoj legendi: u latinskoj grafiji imena Ttvrtko ligirana su slova T i H, a u ćirilskoj legendi — 4 i N u riječi S4N.

U latinski pisanoj priznatici Dubrovniku od 13. februara 1355. godine Tvrtko spominje svoj pečatni prsten (ad maioris roboris firmitatem... nostri annularis, quia aliud nostrum sigillum maius penes nos non habuimus, sigillorum munimine roboravi). Bilješka dubrovačkog kancelara na istoj ispravi također govori o banovu pečatnom prstenu. Pečat sa ove priznanice, na žalost, nije sačuvan, tako da ne znamo njegov stvarni izgled. Vjerojatno je ovim prstenom bilo zapečaćeno Tvrtkovo pismo Dubrovniku od 7. februara 1376. ili 1377. godine, na kojemu se raspoznaju tragovi nekog malog pečata.³³

Čremošnik s pravom pretpostavlja da je Tvrtko imao i veliki pečat, slično kao i ban Stjepan.³⁴ Međutim, do danas nije pronađen ni ovaj pečat, ni kakav direktni arhivski podatak o njemu.

³¹ GZM, 1949/1950. 112.

³² O. c., 118.

³³ Priznanicu je objavio K. Jireček u Spomeniku SKA XI, 16, a citira je i Čremošnik u GZM, 1949/1950, 106. O tragu pečata govori Čremošnik, o. c., 118.

³⁴ GZM, 1949/1950, 112.

(1377—1391)

Duboke i korjenite reforme političkog i kulturnog života, koje je izvršio Tvrtko I nakon proglašenja za kralja, jasno su se odrazile i na pečatima; kao i u mnogim drugim domenima javnog i kulturnog života, i ovdje su se pojavile nove vrste i forme, novi simboli i ukrasi, a umjetnička vrijednost pečata dostiže neobično visok nivo.

Koliko se zna, Tvrtko je imao kao kralj 4 pečata: dva mala i po jedan srednji i veliki.

Br. 7

Br. 7

Mali pečat sa legendom jedini je dosad sa faksimilom objavljen: Tvrtkov pečat; objavio ga je Aleksa Ivić 1910. godine.³⁵ I Čremošnik je dao detaljan opis, ali bez fotografije³⁶. Pečat je sačuvan na dvije isprave: relativno dobar otisak na povelji Dubrovniku od 2. decembra 1382. godine i nejasan otisak na jednom pismu Dubrovčanima od 4. marta 1387. godine. Obje isprave čuvaju se u Dubrovačkom arhivu. Slijedeći opis daje se prema primjerku iz 1382. godine.

Nesrazmjerno velika pečatna gruda (promjera: 4,4—4,7 cm) od tamnosmeđeg je voska, koji u gornjim dijelovima prelazi u svijetlije žućkaste tonove. Dno čaške, gdje je utisnut pečat, preliveno je voskom tamnocrvene boje. Pečatno polje, kružne forme, sa promjerom od 1,7 cm, organizirano je tako što je na kružnu traku uz rub polja stavljena legenda, a u manji krug — pečatni simbol sa ukrasnim okvirom.

Latinsku legendu Ivić je čitao kao: + SIGILLUM (?)... STEPHANI REGIS. Stavljanjem upitnika i tačkica iza riječi SIGILLUM, Ivić je očito napomenuo da čitanje riječi SIGILLUM nije sasvim sigurno i da između te riječi i imena STEPHANI dolazi još neki tekst koji on nije mogao pročitati. Čremošnik legendu čita: SIGI STEPHANI REGIS, ali odmah dodaje da je siguran jedino u čitanju riječi REGIS, dok je sav ostali tekst nejasan.

Nakon više uzaludnih pokušaja, sravnjujući originale i odlive oba otiska, uspjelo nam je legendu pročitati u cjelini: + S SECRETVM STEPHANI: REGIS. Slova legende pisana su gotičkom frakturom, što predstavlja jedinstvenu pojavu među bosanskim vladarskim i drugim pečatima.³⁷ Još veću rijetkost predstavlja naziv pečata secretum, koji se, koliko mi je poznato, ne susreće više nigdje u jugoslavenskoj sfragistici.

Pečatni simbol predstavlja nešto izdužen štit srcolike forme. Na otisku štita ne raspoznaju se nikakvi heraldički znakovi. Čremošnik je mislio da je na štitu bila prikazana kraljevska kruna, ali očito nije u pravu, jer se danas na otisku ne razabire ni jedan jedini potez takve predstave. S obzirom na već poznatu heraldičku simboliku kralja Tvrt-

³⁵ O. c., 28, sl. 25.

³⁶ O. c., 129—130.

³⁷ Neočekivana upotreba gotičke frakture, kako izgleda, predstavljala je najveću teškoću pri svim ranijim pokušajima čitanja.

ka I ovdje bi se mogao očekivati jedino grb sa kosom prugom i ljiljanizma.

Na pečatu se zapažaju tri vrste ukrasa. U prvom redu, to su dvije uobičajene plastične kružnice koje uokviruju traku sa legendom i time je odvajaju od ostalog pečatnog polja. Drugi ukras je posebni okvir za pečatni simbol, kombiniran od 8 jednakih i simetrično postavljenih gotičkih lukova, koji u cjelini daju izgled rozete. Ovaj ukras predstavlja novost u načinu ukrašavanja bosanskih pečata. Treći ukrasni motiv predstavlja minijaturni ljiljan iznad, te još po dva ljiljana sa obje strane štita. Ovdje treba ukazati na ljiljan kao nov ukrasni motiv, koji od sada redovno zamjenjuje motiv križića sa odgovarajućih dijelova banških pečata. Nema sumnje da je to u vezi sa istaknutom funkcijom ljiljana u bosanskom grbu i kruni.

Br. 8

Tvrtko je imao još jedan mali pečat, odnosno pečatni prsten; njegov otisak sačuvan je samo na jednom pismu Dubrovniku od maja 1389. godine. Opis pečata dao je dosada jedino Čremošnik, dok fotografija ili crtež nisu uopće objavljivani.³⁸ Pečat je udaren na crveni vosak preko kojega je položen papir rombične forme. Voštana pločica je vrlo tanka, tako da je na jakom svjetlu prozirna tamo gdje god su otis-

Br. 8

nuti ispupčeni dijelovi pečata. Sama sredina pečata u obliku pravilnog zdepastog ovala znatno je zadebljana i ima oštre rubove; dobiva se dojam da je ova sredina nastala od posebne kapi pečatnog voska koja je bila nešto hladnija, pa je stoga njezina površina ostala glatka i bez detalja, a rubovi oštri. Na samoj ovalnoj »pločici« vidi se vrlo tanak sloj papira, koji nestaje na nekim izbočenim potezima, pa se ukazuje silhueta lica jednog portreta (glave). Iznad ove ovalne pločice (lica), u nižem reljefu, vide se tri »zuba« od krune sa nešto proširenim vrhovima; sa obje strane glave padaju jaki pramenovi kose, a u predjelu vrata je takođe zadebljanje, vjerovatno — dio odjeće. Okvir oko portreta je relativno masivan, ali nije posebno oblikovan; jedino se jasnije raspoznaje osmerokut ruba (cca 1,2 cm — 1,3 cm.)³⁹

Nemoguće je oteti se utisku da ovaj pečat odgovara pečatnom prstenu koji je 1909. nađen u grobnoj crkvi bosanskih kraljeva u Arnautovićima kod Visokog. Taj prsten, promjera 2,4 cm, napravljen je od mesinga, ima glavu u formi osmerokutne pločice, na kojoj je urezan (u negativu) kraljevski lik — predstava glave sa krunom. Lice je ova-

³⁸ O. c., 136.

³⁹ Čremošnik je mislio da je ovaj najmanji pečat nastao tako što je prvi mali (tajni) umanjen za širinu kružne trake na kojoj je bila ispisana legenda. Međutim, očito je da ova dva pečata nemaju ništa zajedničko.

lno i puno, sa snažnim brkovima i kratkom bradom; pramenovi kose padaju s obje strane lica; na glavi je kruna sa tri »zuba« koji se mogu odrediti kao ljiljani.⁴⁰

Kako se vidi, većina detalja se do u sitnice podudara, a to nikako ne može biti slučajnost. Stoga je i opravdan zaključak da je arnautovički prsten upravo pečatni prsten kralja Tvrtka I, koji je on upotrijebio na svome pismu od maja 1389. godine. Tako sretnim slučajem imamo sačuvan jedini pečatnjak — maticu pečata jednoga od bosanskih vladara Kotromanića.

Br. 9

Srednji pečat kralja Tvrtka (promjera 3 cm) sačuvan je na 6 isprava: prvi put na povelji Mlečanima od 23. augusta 1385. godine, zatim na pismima Dubrovniku: a) od 3. novembra 1385, b) od 28. septembra 1388, c) od 25. novembra 1388, d) od 19. maja 1389. i e) od 12. juna 1389. godine. Pečati na povelji i na pismima pod b) i c) otisnuti su

Br. 9

u vosku, a oni pod a), d) i e) — svi na papiru preko voska. Ostali su otisnuti u vosku, ali su nejasni ili oštećeni. Začuduje činjenica da, usprkos značaju Tvrtkove ličnosti i velikom broju dobro sačuvanih otisaka, dosad nigdje nije bio objavljen faksimil ovoga pečata. Njegov detaljniji opis, ali bez fotografije, dao je tek Gregor Čremošnik 1949—1950. godine.⁴¹

U likovnoj kompoziciji slike umjetnik — pečatorezac je veliku pažnju posvetio ukrasima. Kružna traka određena za legendu oivičena je sa dvije koncentrične kružnice izvedene pomoću tačkica, što povećava slikovitost predstave. Pečatni simbol smješten je u raskošni gotički okvir, kombiniran od 8 prelomljenih — gotičkih lukova. Okvir ima nešto izduženu formu — upisan je u zamišljenu elipsu — pa vrhovi gornjeg i donjeg luka prodiru i u kružnu traku za legendu. Vanjskim rubom okvira teče ojačana linija, a sa unutrašnje strane prate je dvije ta-

⁴⁰ Prsten je iskopao 1910. god. Karlo Patsch. Kako je dokumentacija sa ovoga iskopavanja tokom vremena zagubljena, izvještaj o iskopavanju nije objavljen, a materijal se izmiješao. Irma Čremošnik, koja je prva objavila ovaj prsten, mislila je da on potiče sa Mogorjela (GZM, 1951, 247—248). Ovaj navod I. Čremošnik pokušao sam ispraviti u GZM — Arheologija, 1962, 166. Danas postoje i drugi dokazi da ovaj prsten potiče upravo iz Arnautovića.

⁴¹ O. c., 136—137.

nje linije, od kojih je jedna izvedena od tačkica. U slobodnim prostorima unutar okvira, desno i lijevo od pečatnog simbola, zapažaju se također neki ornamenti čiju formu nije moguće pobliže odrediti (listići i rozete?).

Pečatni simbol je potpun kraljevski grb, koji nam je ovdje prvi put pouzdanost sačuvan. Grb se sastoji od štita, kacige sa velom, krune i perjanice. Štit je u osnovi trouglaste — srcolike forme, ali nešto jače izdužen, tako da mu je, u stvari, trokutasta samo donja trećina. Nagnut je udesno (računajući sa strane nosioca) za nekih 40%. Polje štita podijeljeno je tzv. desnom kosom prugom na dva dijela: u donjem se nalaze tri ljiljana, poredana paralelno sa kosom prugom, dok u gornjem dijelu su također tri ljiljana, ali su oni, prilagođavajući se slobodnom prostoru, postavljeni na vrhove zamišljenog istostraničnog trokuta. Na lijevi kut štita nalegla je kaciga tipa Topfhelm, sa jako naglašenim horizontalnim otvorom za oči. Pozadi kacige, počevši od njezinog tjemena, u slobodnim naborima leprša veo, koji dopire do donje trećine štita. Na kacigu je postavljena kruna sa niskim dijametrom i tri ljiljana, od kojih je samo jedan — srednji — predstavljen u cjelini, dok se od ostalih vide samo po dva lista. Iz sredine krune izbija perjanica na dugačkom dršku i sa bogatim buketom cvijeća, zaobljene forme.

Legenda ispisana slovima epigrafske gotičke uncijale glasi: STEP·HI·TVERTCHONI·D·G·REGI·RASIE. (STEPHANI TVERTCHONIS DEI GRATIA REGIS RASIE ET CETERA). Kratice u legendi su već uobičajene, ali je neobičan padež imena i titule: trebalo bi da stoji genitiv (TVERTCHONIS i REGIS) umjesto dativa. Ovaj dativ inače se još nekoliko puta ponavlja na legendama bosanskih kraljevskih pečata.

U vezi sa ovim pečatom preba spomenuti spor o postojanju predstave ljiljana na štitu grba. Čremošnik, naime, odlučno insistira na tvrdnji da se ovdje radi o »rombićima«, a ne o ljiljanima ili, eventualno, o križićima, kako su mislili neki drugi autori (i to, uglavnom, na temelju analognog srednjeg pečata kralja Dabiše). Istina je da na većini otisaka odgovarajući znakovi nisu jasni: jedni izgledaju kao kružići, drugi kao mali rombovi ili križevi. Međutim, na početku pisma od 3. novembra 1385. jasno se raspoznaju oštre linije jednog ljiljana, pa nema sumnje da prema njima treba interpretirati i odgovarajuće znakove na drugim otiscima, gdje su oni zbog istrošenosti pečatnjaka, lošeg otiska ili česte manipulacije ispravama zatupljeni i deformirani. I sa čisto teoretskog stanovišta, prema heraldičkim običajima vremena, bilo bi nemoguće na ovom mjestu zamisliti neke druge znakove osim ustaljenih heraldičkih simbola. »Rombići«, »križići«, »kružići« više se nigdje ne pojavljuju u grbovima bosanskih kraljeva, dok su ljiljani, i to upravo u ovom broju (6) i u ovakvom poređaju, zasvjedočeni na barem jednoj desetini pouzdanih i autentičnih likovnih izvora. Zna se, a o tome će biti više govora u daljnjem tekstu, da je ljiljan osnovni heraldički simbol u bosanskim kraljevskim grbovima: nalazi se na štitu i u kruni, sasvim u skladu sa propisima suvremene heraldike. Ovakav raspored ljiljana na štitu je relativno ustaljen i nalazi se na većini poznatih grbova (3 ljiljana u gornjem dijelu štita stoje na vrhovima zamišljenog trokuta, a ostala 3 u donjem dijelu štita postavljena su u nizu, paralelno sa kosom gredom). Iznimku u tome pogledu čine grbovi sa

brokata iz kraljevskog groba u Arnautovićima kod Visokog⁴² i grb na nekim novcima kralja Tomaša i Stjepana Tomaševića, gdje su obje grupe ljljana postavljene u nizu, paralelno sa kosom gredom.

Veliki dvostrani pečat bosanskih kraljeva također je djelo Tvrtkovo. Njegovi nasljednici su na ovom pečatu vršili samo manje izmjene u legendi i heraldičkim simbolima. Iako do danas nije pronađen nijedan otisak Tvrtkova velikog pečata, u njegovo nekadašnje postojanje ne može se uopće sumnjati. Naime, ovaj pečat direktno spominje sam Tvrtko u povelji Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću, izdatoj u Moštrima 12. marta 1380. godine (Н ВНШЕ ТОГ4 СТВОРНСМО МХ МНЛОСТЬ Н4 ВЛ4СТНТХ ПО СЋХБ Н4ШНХБ ЛЋСТНХБ ПОАБ Н4ШЕ ВНЕЋЕ АХПЛЕНЕ ПЕВ4ТН ХВННЕНЕ).⁴³ Jedina poznata vrsta

Rekonstrukcija aversa velikog pečata kralja Tvrtka I

⁴² GZM — Arheologija, 1962, 169.

⁴³ Povelju sa fotokopijom objavio je Lj. Thallóczy u GZM 1897, 183—191; original povelje čuva se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

»duplenog« ili »obistranog« (dvostranog) pečata u bosanskoj vladarskoj kancelariji je veliki portretni — prijestolni i konjanički — pečat. U čitavoj ostaloj Bosni i Humu poznat je još samo dvostrani pečat humskog kneza Miroslava s kraja XII vijeka.

Sve da i nije ovoga direktnog podatka, moglo bi se zaključivati da je upravo Tvrtko I dao izraditi veliki dvostrani pečat. Naime, Tvrtko je izveo osnovne zahvate u reformi državne administracije i u formiranju novih kraljevskih amblema. Uvođenje velikog dvostranog pečata upravo je jedan od takvih radikalnih zahvata. Dalje, veliki dvostrani pečat prvi put se pojavljuje na poveljama kralja Dabiše; poznato je da ovaj kralj nije uvodio nikakvih reformi u državnu administraciju, pa ni u domen pečata; na srednjem Tvrtkovom pečatu izmijenio je samo ime, pa se može pretpostavljati da je tako postupio i sa velikim pečatom.

Prije petnaestak godina Čremošnik je sa velikim oduševljenjem ustvrdio da je Tvrtkov veliki pečat sačuvan u originalu i u više primjeraka, i to na ispravama kralja Tomaša i Stjepana Tomaševića; svoju tvrdnju temeljio je na činjenici da pečati na poveljama Tomaša i

Rekonstrukcija reversa velikog dvostranog pečata kralja Tvrtka I

Stjepana nose ime STEPFI TVERTCONIS i da Tomaš na jednom mjestu kaže kako se služi jednim (srednjim) pečatom svoga »prastrica« Tvrtka.⁴⁴ Međutim, razlozi koje navodi Čremošnik ne mogu se održati, isto kao ni tobožnja identifikacija Tvrtkovog velikog pečata. Primjerci pečata koje Čremošnik pripisuje Tvrtku I u stvari su pečati Tvrtka II Tvrtkovića. Kritički osvrt na Čremošnikovo mišljenje dat ćemo prilikom izlaganja o pečatima Tvrtka II, odnosno u općim sfragističkim i heraldičkim napomenama.

O bližem izgledu pečata, njegovim umjetničkim kvalitetima, uzorima i dokumentarnoj vrijednosti za kulturnu historiju biće govora u izlaganju o pečatima kralja Dabiše, na čijim su se ispravama sačuvali najstariji otisci velikog dvostranog pečata bosanskih kraljeva, kao i u općem dijelu ovoga rada.

KRALJ STJEPAN DABIŠA

(1391—1395)

Za kralja Dabišu zna se da je imao tri pečata: veliki, srednji i mali.

Br. 10

Veliki Dabišin pečat je poznati, dvostrani — prijestolni i konjanički — pečat bosanskih kraljeva. Dvije vlasteoske darovnice kralja Dabiše su nastarije isprave na kojima se očuvao (odnosno bio očuvao) ovaj sjajni pečat. Prva je povelja od 26. aprila 1395. godine, kojom kralj svojoj kćerki Stani daje selo Veljake u Humskoj zemlji. Povelja se danas čuva u državnom arhivu (Staatsarchiv) u Beču; na žalost, otisak pečata (u vosku) jasan je samo na aversu, dok je otisak druge strane — reversa toliko slab da se na njemu vide samo konture pečatnog simbola (konjanika), ali se ne mogu razabrati ni slova legende, niti znakovi na predstavama heraldičkih štitova. Avers pečata objavio je samo Thallóczy.⁴⁵ U Zemaljskom muzeju u Sarajevu postoje dobri galvanoplastični odlivi obiju strana pečata. Druga povelja sa Dabišinim velikim pečatom, izdata 17. maja 1395, također je feudalna darovnica kojom kralj daje braći Semkovićima selo Kolo u Duvnu; original se oko 1815. godine nalazio u posjedu pomorskog kapetana Nikole Vučetića iz Trsta. Do danas se povelja smatrala zagubljenom, ali se njezin sadržaj, pa i dosta vjeran izgled, zajedno sa crtežom obje strane pečata, sačuvao u litografiranom faksimilu, koji je u Veneciji izdao Pavle Solarić 1815. godine. Prema ovome faksimilu povelju je izdao i Franjo Miklošić, a u novije vrijeme detaljan opis dao je Gregor Čremošnik.⁴⁶

⁴⁴ O. c., 124—127.

⁴⁵ Studien, 275—276.

⁴⁶ GZM — Istorija i etnografija, 1955, 140—145. Naslov Solarićeva izdanja glasi: Objasnenie ko snimku podannoga diploma Stefana Dabiše kralja Srbskoga dannoga Županu Vulkomiru Semkoviću 1395. maja 17. V Mljetkah 1815. g.

Sretnim slučajem Đ. Basler, viši kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu, saznao je i mene obavijestio da je ova povelja sačuvana i da se danas nalazi u British Museumu u Londonu, pod oznakom 126, 067 Add. Ch. Poseban članak o ovoj povelji (i pečatu) objavio sam u Radovima Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (Radovi — XXXV, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 12, 285—288, Sarajevo 1969. g.)

Tek 1966. godine saznalo se da se ova povelja danas nalazi u British museumu u Londonu, odakle smo i mi uspjeli pribaviti snimke pečata. Naročito je važno da je relativno dobro sačuvan revers pečata, jer je to jedini dokumenat o izgledu Dabišina (a i Tvrtkova) konjaničkog pečata.

Pečat ima kružnu formu sa promjerom od 11 cm.⁴⁷

Slika na aversu pečata komponirana je tako da, osim trake sa le-gendom u formi potkovice, odnosno snažno savijenog luka, sav ostali prostor zauzima pečatni simbol. Sama kompozicija simbola je dosta slo-žena: tu je, u prvom redu, portret kralja koji sjedi na raskošnom pri-jestolju; pod njegovim nogama leže dva lava, a sa obje strane prijestolja po dva anđela drže heraldičke štitove.

Lik kralja je prikazan sa velikim stepenom realizma: to je visok čo-vjek, duguljastog lica, jakog nosa i istaknutih obrva; posebno je upad-ljiva debela donja usna. Jaki brkovi povijeni su prema dolje i stapaju se sa bujnom bradom koja se pri dnu račva. Ispod krune nazire se i du-gačka kosa, koja u pramenovima pada sve do vrata. Kralj je obučen u dugu haljinu, koja je u gornjem dijelu — do pasa — usko pripijena uz tijelo i na prsima skopčana gustim nizom puceta, a u donjem dijelu — široka i bogato nabrana; rukavi haljine su relativno uski i od lakta do šake skopčani gustim nizom puceta. Preko haljine je plašt, koji je fi-bulom skopčan pod vratom, ali zabačen na leđa tako da ostavlja slobod-ne ruke sve do nadlaktica. Na glavi je kruna sa tri ljiljana, čije konture, osim srednjega, nisu sasvim jasne, i da iz drugih izvora nije poznata for-ma bosanske krune, ne bi se moglo zaključiti da su to baš ljiljani. U desnoj ruci, koja je blago povijena prema krilu, stoji žezlo koje se za-vršava u formi ljiljana. U lijevoj ruci kralj drži »državnu jabuku« iz koje izrasta križ latinske forme sa proširenim završecima krakova. Kra-ljeve noge stoje na ledima dvaju ležećih lavova, okrenutih u suprot-nom pravcu. Ne može se ustanoviti da li su ovi lavovi kao skulpture sastavni dio trona, ili su kao krznjeni preparati dio prostirke, ili, što je, opet, najvjerovatnije, rezultat ustaljene i simbolične ikonografske kom-pozicije cijeloga pečata.

Raskošno prijestolje komponirano je iz četiri osnovna elementa: sje-dišta, te jednog većeg i dva manja arhitektonska baldahina. U vertikal-nom pravcu tron je razveden u tri etaže: donji dio je samo sjedište, sred-nji dio je naslon sa stupovima baldahina i ukrasnim tornjicama pomoć-nih baldahina, a gornji — bogato razvedeni krovni dio baldahina.

Donji dio prijestolja konstruiran je kao podijum lučne forme, u čiju je unutrašnjost, u istoj visini, smješteno sjedište u obliku škrinje. Na kutove sjedišta postavljeni su stupovi glavnog baldahina koji ima šesterokutnu osnovu. Od četiri vidljiva stupa, koja bi se na predstavi morala vidjeti, ostala su samo dva pokrajnja, jer je druga dva u sredini trebalo ukloniti radi slobodnog pristupa sjedištu; zbog toga pozadina, odnosno uži okvir oko kraljeve figure i silueta naslona dobivaju izgled

⁴⁷ Kao podloga za ovaj opis poslužio je galvanoplastički otisak i Thal-lóczyeva fotografija pečata sa povelje od 26. aprila 1395, zatim faksimil iz Solarićeva izdanja, te, u neizmijenjenim dijelovima, originalni otisci, foto-grafije i odlivi velikog pečata sa povelja Stjepana Ostojića, Tomaša i Stje-pana Tomaševića.

krnje romaničke trifore. Ova pozadina zastrta je draperijom čiji se bogati i lijepo oblikovani nabori vrlo reljefno ističu. Sa oba kraka lučnog podijuma uzdižu se ukrasni tornjići, također šesterokutne osnove, ukrašeni nizom bifora u dvije etaže i bogatim krovnim ukrasima (tornjićima).

Krovni dio središnjeg baldahina komponiran je kao građevina — toranj šesterokutne osnove u dvije etaže; donji dio počiva na romaničkim lukovima razapetim između stupova, a ukrašen je sa po jednim motivom timpanona na svakoj strani i biforama koje ispunjavaju sav ostali prostor. Iznad širokog i razvedenog simsa (ili balustrade?) dolazi gornja etaža na kojoj je svaka stranica šesterokuta ukrašena sa tri bifore. Može se nazreti da se stupovi ciborija — baldahina produžavaju i dalje — u krovne ukrase (tornjiće), ali se oni ne vide, jer izlaze izvan pečatnog polja. Iznad pobočnih ukrasnih tornjića također se nalaze arhitektonski baldahini, koji se jednim dijelom oslanjaju na stupove srednjeg baldahina. Oni su postavljeni nešto niže i, osim široko razvijene baze (balustrade), imaju samo jednu etažu, baza se oslanja na lukove, etaža je razvedena u niz bifora, a stupići strše iznad krova za visinu čitave etaže.

Ukrasni motivi na ovom prijestolju vrlo su brojni: tako, dekorativni karakter imaju već same konstrukcione forme baldahina, tornjića, bifora i škrinja. Sjedište i lučni podijum ukrašeni su motivom portala, njihovo podnožje profilirano je kao baza stupa ili simsa, a gornji rub kao vijenac građevine sa vidljivim ornamentom tzv. dijamantske trake. Donekle sličnu profilaciju imaju i baze pobočnih tornjića. Na nekim stupićima se primjećuje tordiranje, ali se ne može znati da li su oni bili tako formirani već pri izradi, ili su nekim naknadnim intervencijama mjestimično dobili takav izgled. Na stupovima koji drže glavni baldahin raspoznaju se kanelure i jednostavni kapiteli. Prostori koji odvajaju etaže na tornjićima i glavnom baldahinu, zatim donji dijelovi krovova malih baldahina imaju geometrijske ukrase sa okvirima koji tim prostorima daju izgled umjetnički oblikovanih balustrada. Na svodovima lukova koji drže baldahine raspoznaju se nizovi zvjezdica. Donja etaža glavnog baldahina u krovnom dijelu ukrašena je motivom timpanona, u čijim trokutima je prikazan cvijet sa tri laticе. Konačno, i sama produženja stupića pobočnih baldahina, koja gotovo dosežu visinu etaža, čine vrlo nametljiv elemenat dekoracije.

S obje strane prijestolja po jedan lebdeći anđeo, u obliku golog dječaka, uzdignutim rukama iznad glave drži heraldički štit. Sa gornje strane ove štitove pridržava također po jedan anđeo dječakog lica, obućen u široku haljinu, čija se krila visoko uzdižu iznad glava. Oba štita imaju srcoliku — trouglastu formu. Na štitu sa desne strane prijestolja kao heraldički simbol predstavljen je dvoglavi orao poluraširenih krila. Štit sa lijeve strane ima desnu kosu prugu i po tri ljiljana na svakom polju.

Legenda na aversu smještena je na lučnu traku, koja se pruža uz rub pečata; njezina je dužina za jednu petinu manja nego što bi bila da se sastavio krug trake oko čitavog pečatnog polja; zbog toga traka ima formu potkovice ili snažno savijenog luka. Ovo skraćivanje trake izvršeno je zbog povećanja prostora za predstavu gornjih dijelova kraljevskog trona. Traka je oivičena dvjema linijama, sastavljenim od niza tačkica.

Dosad su izvršena tri stručna čitanja legende. Sva se ona međusobno razlikuju u detaljima, a slažu se u pogrešnoj konstataciji da su legende na obje strane pečata do u detalje identične. Prvo čitanje donosi Thallóczy: S.MAIVS STEPHI DABISSE DEI GRA RASCIE BOSSNE MARITIMARVMQE PCIVM VSORE INFERIORIS PTIS TERRE HOLIM REGI DNI. Drugo je čitanje Alekse Ivića, dato za Ostojin pečat: + S(IGILLVM) MAIVS STEPH(ANI) OSTOE, DEI GRA(TIA) RASCIE, BOSSNE, MARITIMARVMQE P(AR)CIVM, VSORE, INFERIOR(VM) P(CI)V(M), TERRE HOLM REGIONALIS. Najnovije čitanje dao je Gregor Čremošnik (za pečat Tvrtka II, koji on pogrešno pripisuje Tvrtku I): S(IGILLVM) TIMAR(VM)Q(VE) P(AR)CIV(M) VSORE INFERIORVM P(AR)CIV(M) TERRE HOLI(M) REGI E(T) D(OMI)NNLIS]. Kraj legende mogao bi se razriješiti i u tekst ET DOMINI ALIIS.

Iz metodoloških razloga mi ćemo odvojeno tretirati legende na aversu i na reversu. Prema našem čitanju, legenda na aversu Dabišina pečata glasi (kao osnova za čitanje poslužio je pečat sa povelje kraljevoj kćeri Stani, a na nečitljivim mjestima i ostali pečati sa povelja Stjepana Ostojića, Stjepana Tomaša i Stjepana Tomaševića): S.MAIVS STEPHI DABISSE DEI GRA RASCIE BOSSNE MARITIMARVQ PCIV VSORE INFERIORV PCIVM TERRE HOLI REGI E DNNLS. [S(IGILLVM) MAIVS STEPH(AN)I DABISSE DEI GRA(TIA) RASCIE BOSSNE MARITIMAR(VM)Q(VE) P(AR)CIV(M) VSORE INFERIORVM P(AR)CIV(M) TERRE HOLI(M) REGI E(T) D(OMI)NNLIS]. Kraj legende mogao bi se razriješiti i u tekst ET DOMINI ALIIS.

Slovo S, uobičajena skraćenica za SIGILLVM, napisano je na malom dijelu slobodnog prostora između srednjega i lijevog baldahina, tako da je cca 2 cm odvojeno od ostalog teksta. Riječ STEPHI kao skraćenica za STEPHANI susreće se i na drugim pečatima; međutim, iako se radi o skraćivanju, nekog posebnog znaka za skraćivanje nema. Zanimljivo je konstatirati da u čitavoj legendi slovo S odskaka svojom veličinom od ostalih slova. U imenu DABISSE slova su nešto krupnija nego ostala slova legende; to je već primijetio Čremošnik i sasvim logično objasnio da je na tome mjestu vršeno mijenjanje imena, pa je kod kraćih imena, radi popunjavanja čitavog slobodnog prostora, trebalo upotrijebiti krupnija slova. Na kraju riječi u genitivu ženskog roda redovno stoji E mjesto klasičnog AE, što je dosljedno sprovedeno u čitavoj legendi (DABISSE, RASCIE, BOSSNE, VSORE, TERRE). Skraćenica GR za GRATIA često dolazi, naročito u titulama, ali se ni ovdje ne raspoznaje znak skraćivanja. Zanimljivo je da je riječ BOSSNE pisana sa dva S, vjerojatno zbog toga što je u ćirilskoj grafiji iza glasa S stajao poluglas. U riječi MARITIMARVQ dolaze dva skraćivanja: RV za RVM i Q za QVE (MARITIMARVMQVE); uz gornji dio slova Q, postavljena simetrično prema »kvačiću«, nalazi se još jedna »kvaka«, koja očito treba da pokaže skraćivanje (ili ligaturu QVE). Slova A, R i V u drugom dijelu riječi pisana su u ligaturi. Rijetka je skraćenica PCIV za PARCIVM; poprečna crtica na hasti slova P oznaka je skraćivanja; pisanje slova CI mjesto TI vrlo je često u našoj srednjovjekovnoj latinštini. U grafiji imena oblasti Usore (VSORE) moglo se očekivati i duplo S, ali ga nema. U riječi INFERIORV opet je izvršeno skraćivanje posljednjeg slova (INFERIORVM), a slova O, R i V su međusobno ligirana. Skraćenica PCIVM

za PARCIVM ima na kraju ligirana slova V i M; iz toga se ipak ne može zaključiti da je to slovo M ligirano sa V. Slova T i E u riječi TERRE međusobno su ligirana. Oblik HOLI mjesto HOLM očito je greška. U riječi REGI neobjašnjiv je padež — dativ, pa to, vjerojatno, treba smatrati greškom pisara ili pečatoresca. Moglo bi se, doduše, pomišljati i na neki dativ posesivni, ali bi se onda u dativu moralo nalaziti i ime, a to nije slučaj (bar se to sigurno vidi kod imena TVRTCONIS). Čudno je da takav oblik dolazi i na reversu pečata, ali se treba podsjetiti da je to slučaj i sa srednjim pečatom Tvrtka I i Dabiše. Slova E i T u riječi ET ligirana su. Zadnja riječ DNNLS predstavlja i najteži problem u čitanju legende. Krajnje S je sasvim odvojeno i stavljeno u prostor između desnog i srednjeg baldahina prijestolja — simetrično sa pečatnim slovom legende — S (SIGILLVM). Ako bi se moglo pomišljati da se ovdje radi o greškama pri otiskivanju, takvo čitanje je nesumnjivo na reversu legende. Tako se iznad slova NN jasno vidi i crtica — znak za skraćivanje. Ostaje kao problem interpretacija ovoga neobičnog oblika: da li se radi o inače neobičnom obliku DOMINALIS za DOMINI, ili tekst treba razriješiti u ET DOMINI ALIIS, što bi odgovaralo prijevodu »gospodin i k tomu« iz kraljevske titule na srpskohrvatskom jeziku, ili, opet, u svemu tome, treba gledati samo grešku pisara, odnosno prepisivača koji nije bio naročito vješt latinskom jeziku. Slova legende su pisana gotičkom majuskulnom uncijalom, ali se u grafiji pojedinih slova pojavljuju i mnoge nedosljednosti.

Iako je otisak reversa velikog Dabišina pečata na jednoj povelji nejasan, a sa druge poznat samo po fotografiji, ipak je moguće u cjelini rekonstruirati njegov prvobitni oblik. Naime, već konture pečata sa prve povelje pokazuju da se radi o istom konjaničkom portretu koji nam je dobro poznat sa povelja Stjepana Ostojića, Tomaša i Stjepana Tomaševića. Fotografija sa druge (Semkovića) povelje omogućava da nesumnjivo utvrdimo detalje u kojima se Dabišin pečat razlikuje od ostalih; radi se zapravo jedino o imenu kralja i o heraldičkom simbolu na štitu koji konjanik drži u ruci.

Kao i na aversu, legenda je smještena u kružnu traku, oivičenu dvjema linijama, koje je odvajaju od ostalog pečatnog polja. Traka, zapravo tekst legende na traci, prekinut je na tri mjesta: u vrhu pečata, gdje dopire kitnjasta čelenka konjanika, na mjestu gdje stoji prva desna noga i ponovno na mjestu gdje stoje zadnje kopite konja. U samom tekstu to su mjesta: između kraja i početka legende, između riječi RASCIE i BOSSNE, te između riječi PCIV i VSORE.

Svi autori koji su se dosada bavili ovim pečatom zadovoljavaju se konstatacijom da su legende na obje strane pečata identične. Takvo je mišljenje tačno samo u osnovi, dok u detaljima postoji više razlika. Stoga je potrebno posebno čitati i analizirati i legendu na aversu. Prema našem čitanju, legenda na aversu glasi: S. MAIVS STEPHI DABISSE DEI GRA RASCIE BOSSNE MARITAMARVMQ PCIVM VSORE INFERIORV PCIV TERRE HOLM REGI ET DNNLS. Prvih 8 riječi ne pokazuju nikakve razlike prema legendi na aversu. Razlika postoji u pisanju riječi: MARITAMARVMQ, gdje je skraćen samo slog Q za QVE; u skraćivanju PCIVM umjesto PCIV; slova T i E u riječi TERRE nisu ligirana; napisano je HOLM umjesto manjkavog HOLI; posljednja riječ

DNNLS napisana je zajedno i »in continuo«, sa crticom za skraćivanje iznad slova NN.

Pečatni simbol reversa je portret kralja kao konjanika u punoj ratnoj spremi, koji juri u lijevom pravcu. Figura kralja je izrazito vitka. Od opreme razabire se kruna sa neobično visokom perjanicom, kratak veo — plašt, koji leprša pozadi vrata, duboka kaciga sa prorezom za oči, pojas za nošenje mača, sastavljen iz niza članova. Na nekim otiscima jasno se vidi i ostruga sa točkićem. U desnoj ruci konjanik drži koplje uperenom u pravcu kretanja, na čijem vrhu visi zastava sa grbom (štit sa kosom prugom i 6 ljiljana). U lijevoj ruci je srcoliki štit sa istim grbom. Konj je prikazan u trku — galopu, sa nešto uzdignutim prednjim dijelom; položaj glave pokazuje da je uzda lagano zategnuta. Dizgin uzde je bogato iskićen resama; iznad konjskog čela vidi se perjanica u formi ljiljana. Sedlo se ne vidi jer je pokriveno plaštem, ali se od uzendića razabire jedan remen. Konj je prekriven plaštem koji se sastoji iz dva dijela: prsnog, čiji se nabori vide ispod noge konjanika, i leđnog, koji prekriva leđa i sapi, te bogato nabran, pada konju do koljena. Oba dijela plašta imaju na sebi izvezene grbove; dok su predstave ljiljana na gotovo svim otiscima ostale nejasne (naziru im se samo konture), kosa pruga je uvijek ispala reljefna, tako da se jasno raspozna i ukrasna lozica na njoj.

Osim legende i simbola, revers velikog pečata ima i posebne ukrase: čitav slobodni prostor oko simbola damasciran je beskrajnim ornamentom ljiljana, stavljenog u okvir od 4 spojena polukruga. Međuprostori su ispunjeni zvjezdicama. Budući da se radi o ukrasnim motivima koji se obično susreću na tekstilu, može sezaključivati da i čitavo ovakvo ornamentirano »polje«, u stvari, treba da predstavlja jednu tapiseriju.

Na ovom dvostranom pečatu, posmatranom u cjelini, predstavljeni su gotovo svi ustaljeni amblemi kraljevske vlasti: kruna, žezlo, državna jabuka (globus), kraljevski plašt, prijestolje, pa i titula. Zastava je također simbol vlasti (iako nije rezervirana isključivo za rang kralja). Specifični amblem — grb bosanske države, srcoliki štit sa desnom kosom prugom i šest ljiljana — prikazan je na pečatu ravno pet puta (na štitu koji drže anđeli sa lijeve strane prijestolja, na štitu u ruci konjanika, na zastavi i — dva puta — na konjskom pokrivaču).

Na aversu pečata, i to na štitu sa desne strane prijestolja nalazi se još jedan grb — dvoglavi orao poluraširenih krila — koji se ne susreće više nigdje u bosanskoj vladarskoj sfragistici, pa ni heraldici. Općenito je usvojeno mišljenje da je grb sa dvoglavim orlom preuzet iz Srbije i da upravo simbolizira zemlju Srbiju, koja se inače i nalazi na čelu zemalja što se nabrajaju u tituli bosanskih kraljeva. Opravdano je zaključivati da je ovaj grb uveo Tvrtko I, koji je bio i protagonista koncepcije o srpsko-bosanskom kraljevstvu.

Ne može biti sumnje da je veliki pečat dao izraditi Tvrtko I, kao kralj, i da su pečatni simboli, a posebno portreti, rađeni prema njemu i njegovim zahtjevima. Dabišina individualnost ogleda se samo u imenu: na istom pečatnjaku — tiparu izmijenjeno je, na aversu i reversu, samo ime i stavljeno Dabiša (DABISSE) mjesto Tvrtko (TVERTCONIS). Ta izmjena raspozna se i na obliku i veličini slova u imenu DABISSE.

Tako je, uostalom, Dabiša postupio i sa srednjim pečatom Tvrtkovim, o čemu će biti govora kasnije.

Uzori koji se raspoznaju na našem pečatu mogu se svesti na slijedeće: osnovni motiv prijestolnih pečata — kraljev portret na prijestolju — općenito je raširen u čitavom zapadnom kulturnom krugu gotovo tokom cijeloga srednjega vijeka.⁴⁸ U najbližem susjedstvu Bosne pečate sa takvim portretima imao je, npr., hrvatski kralj Petar Krešimir IV u XI stoljeću,⁴⁹ srpski kraljevi XIII i XIV stoljeća⁵⁰ i ugarsko-hrvatski kraljevi XIV stoljeća.⁵¹ Kao simbolični motiv nije sasvim nepoznat ni u banskoj Bosni, jer se nalazi na nekim novcima banova Stjepana II i Tvrtka.

Forma prijestolja u vidu arhitektonskog baldahina očito pokazuje uticaj crkvene arhitekture: gotičkih baldahiha, ciborija i oltara, ali isto tako i uticaje savremene zlatarske i drvorezbarske umjetnosti. Osnovna ikonografska kompozicija: kralj sa insignijama vlasti, prijestolje u vidu baldahina, simetrično postavljeni heraldički štitovi, lavovi do nogu kralja — bila je također već formirana; takvu kompoziciju imaju pečati nekih latinskih careva u Grčkoj, ugarsko-hrvatskih kraljeva i dr.,⁵² ali ipak najbližu analogiju predstavlja pečat engleskog kralja Eduarda III, koji vlada od 1340—1372. godine.⁵³ Ipak, treba ukazati da naš pečat nije ropska kopija ustaljenog motiva: prijestolje ima specifičnu konstrukciju, lavovi su postavljeni u drugačiji položaj, ornamentika je različita; nov elemenat predstavljaju anđeli koji drže štitove, a posebno je lik kralja prikazan daleko realnije i življe. Može se mirne duše reći da je naš majstor za čitavu klasu bio bolji umjetnik od svoga engleskog kolege.

Konjanički pokret na reversu pečata je kao motiv u skladu sa ustaljenim zapadnoevropskim običajima. Takav pečat redovno imaju članovi vladarske kuće koji, ako stupe na prijestolje, i dalje zadržavaju takav pečat kao revers. Osim njih, konjaničke pečate imaju i neki hercezi, vojvode i slični koji pretendiraju na veći stupanj nezavisnosti,⁵⁴ što se vidi, uostalom, i po banskim pečatima u Bosni. Posebno treba naglasiti da konjanički portret na kraljevskim pečatima znači održavanje već ustaljene tradicije iz banskog perioda.

⁴⁸ Takve pečate imaju, npr. carevi i pretendenti na prijestolje latinskog carstva u grčkim zemljama tokom XIII i XIV stoljeća. Ovi pečati su rađeni po suvremenim uzorima iz Francuske (vidi u djelu Schlumbergera: *Mélanges d'archéologie Byzantine*, Paris 1895, 87—111).

⁴⁹ Prvi put objavljen u crtežu S. Ljubića u djelu: *Popis jugoslovenskih novaca*, Zagreb 1875, 1.

⁵⁰ A. Ivić: *Stari srpski pečati i grbovi*, 1, 4, 5, 9, 10, 11, 13, 14.

⁵¹ Tako, npr., pečat kralja Karla Dračkog iz 1386. ima (jednostavno) prijestolje, lik kralja sa svim insignijama, lavove, štitove sa grbovima, damasciranu pozadinu i dr. (I. Bojničić: *Viestnik Hrvatskog arheološkog društva*, 1895—1896, 23—26). Slična je kompozicija i na pečatima Ljudevita Velikog i kraljice Elizabete.

⁵² Vidi gore bilješku 48. i 51, te kod Thallóczya: *Studien*, 282.

⁵³ Vidi fotografiju u knjizi Germain Basina: *Vrhunska dela svetske umetnosti, prijevod sa francuskog*, u izdanju »Jugoslavije«, Beograd 1963, sl. 232. Ipak, treba naglasiti da ovdje ne može biti govora o direktnim međusobnim uticajima.

⁵⁴ Ivić: o. c., 14—15.

Bilo bi zanimljivo saznati nešto i o umjetniku — pečatorescu (zlataru-graveru) koji je izradio pečat, ili bar odrediti njegovo porijeklo. Čremošnik je spomenuo dva tadašnja glavna centra pečatorezne umjetnosti u Evropi: Italiju i Francusku (Pariz), koji su bili u stanju izraditi takav pečat.⁵⁵ S obzirom na pojavu monstranci (ciborija),⁵⁶ rađenih u istom stilu, ne treba potpuno isključiti ni zlatarske majstore Jadranskog primorja. U svakom slučaju, mora se zaključiti da je umjetnik sasvim dobro poznao suvremenu ikonografiju pečatnih simbola, ali i to da je matica pečata morala biti rađena u Bosni po preciznim uputama naručioa i u velikoj mjeri prilagođena bosanskim prilikama.

O umjetničkoj vrijednosti velikog dvostranog pečata bosanskih kraljeva dovoljno je reći da predstavlja jedno od najljepših djela svoje vrste u čitavoj Evropi. Da ovakva ocjena nije pretjerana, može se zaključiti iz indirektnih ocjena jednog od vodećih historičara umjetnosti današnjeg vremena Germaina Basina, upravnika zbirke slika pariskog Louvrea, koji je u svoju knjigu »Vrhunska dela svetske umetnosti« uvrstio i već spomenuti pečat engleskog kralja Eduarda III,⁵⁷ koji po umjetničkim kvalitetima svakako zaostaje za našim pečatom. Osim toga, treba imati u vidu da, npr., pečati suvremenih ugarsko-hrvatskih kraljeva Ljudevita I i Sigismunda I, koji su nesumnjivo bili najmoćniji vladari tadašnje Evrope, daleko zaostaju za našim pečatom, kako po umjetničkoj izradi, tako i po veličini. Njemački carevi tek nekih 70 godina kasnije nabavljaju donekle sličan, ali opet umjetnički slabiji pečat.⁵⁸

Nema sumnje da opći izgledi prijestolnog, a i konjaničkog pečata pokazuju osnovne karakteristike gotičkog stila. Realizam kraljevog lika, prirodno držanje kralja na oba portreta, živost u figurama anđela, istaknute vertikale i demokrativnost prijestolja, čitava šuma dugačkih fijala — tornjića, pa i grafija slova u legendi — svakako su osobine gotike. Ipak, treba ukazati na malo neočekivanu pojavu da su svi motivi lukova — bilo lukova-nosača baldahina, bilo lukova u motivu portala ili brojnih bifora — dosljedno polukružni, — dakle, u osnovi romanički. To pokazuje zadržavanje i miješanje romaničkih motiva sa gotikom, što je u velikoj mjeri karakteristično za sve grane umjetnosti u srednjovjekovnoj Bosni.

Na kraju, treba istaknuti i prvorazredni značaj pečata kao likovnog izvora za upoznavanje čitavog niza detalja važnih za kulturnu historiju Bosne. Da spomenemo samo: makar i šematizirani lik bosanskih vladara i njihovu odjeću, simbole kraljevske vlasti, bojnu opremu i drugo. Posebno bi bilo zanimljivo utvrditi da li je i realno prijestolje bosanskih kraljeva odgovaralo onome koje je prikazano na pečatu. Ako se imaju u vidu specifičnosti likovne predstave na pečatu i dugogodišnja djelatnost odličnih umjetnika — klesara i rezbara na Bobovcu, te kada

⁵⁵ GZM, 1949/1950, 126—127.

⁵⁶ Srebrni ciborij (monstranca), konstruiran u vidu baldahina sa jasno izraženim gotičkim osobinama, nalazi se u riznici Franjevačkog samostana u Dubrovniku i datiran je u XV stoljeće. Slične forme zapažaju se i na jednoj monstranci iz Franjevačkog samostana u Rami i na kadionici iz Franjevačkog samostana u Kreševu.

⁵⁷ Vidi bilj. 53.

⁵⁸ Čremošnik: o. c., 126.

se zna da su slične konstrukcije kao ustaljeni motivi bili široko poznati u arhitekturi, zlatarstvu i rezbarstvu toga doba, onda i postojanje takvog jednog trona u bobovačkom ili sutješkom dvoru izgleda sasvim vjerovatno.

Br. 11

Srednji pečat kralja Dabiše, promjera 3 cm, sačuvao se na većem broju njegovih isprava,⁵⁹ zatim na nekoliko pisama njegove žene i nasljednice Jelene,⁶⁰ te na jednom pismu kraljice Grube.⁶¹ Otisci pečata (svi u vosku) više ili manje su dobri: naročito je reljefan otisak na povelji od 17. jula 1392. i na pismu od 15. oktobra 1393. Prema ovom

Br. 11

otisku objavili su ga Ivić i Thallóczy, a o njemu govori i Čremošnik.

Ovaj Dabišin pečat potpuno je identičan sa srednjim pečatom Tvrtka I, dakle: na njemu je potpun grb u gotičkom okviru i legenda. Na samoj matici pečata (pečatnjaku, tiparu) Dabiša je samo zamijenio ime TVERTCONI sa DABISSE. Kako je u imenu Dabiša manje slova nego u imenu Tvrtko, to je na mjestu zadnja dva slova — NI stavljena jedna zvjezdica. Cjelovit natpis glasi: STEPHI. DABISSE D G. REGI. RASIE d (STEPHI DABISSE DEI GRATIA REGI RASIE ET CETERA).

Br. 12

Br. 12

Otisci malog Dabišinoг pečata, zapravo pečatnog prstena, promjera od 1,2—1,4 cm, mogu se konstatirati na tri njegova pisma Dubrovniku (od 17. jula 1392. od juna 1392. i oktobra 1393).⁶² Samo na ovom posljednjem pismu mogu se razabrati i neki detalji pečatne slike: to je predstava okrunjene glave, očito rađene po uzoru na pečatni prsten Tvrtkov. Na otisku od 27. juna 1392. razabire se da je pečatna slika bila uokvirena »bisernom« trakom ovalne forme.

⁵⁹ Povelja Dubrovniku od 17. jula 1392, te pisma od 21. augusta 1392, 18. februara 1393. i 15. oktobra 1393. god.

⁶⁰ Pisma Dubrovniku od 22. maja 1397, 15. novembra 1397. i 9. marta 1398. god.

⁶¹ Pismo Dubrovniku od 5. marta 1399. god.

⁶² Stojanović: o. c., br. 179, 182; Čremošnik: o. c., 141, 142, 144.

KRALJICA JELENA

(1395—1398)

Udovica Stjepana Dabiše kraljica Jelena nije imala nikakvog vlastitog pečata, nego se služila srednjim pečatom svoga muža kralja Dabiše. Isprave kraljice Jelene na kojima se nalazi otisak srednjeg Dabišinog pečata navedene su u izlaganju o srednjem pečatu samoga Dabiše.

KRALJ STJEPAN OSTOJA

(1398—1404. i 1409—1418)

Kralj Stjepan Ostoja imao je tri pečata: dva srednja i jedan veliki-dvostrani.

Br. 13

Prvi poznati Ostojin pečat, koji po veličini — promjer mu je 2,8 cm — spada u kategoriju srednjih, nalazi se na dvije isprave izdate u samom početku njegove vlade. To su: pismo Dubrovniku od 15. ja-

Br. 13

nuara 1399. i povelja Dubrovniku od 5. februara iste godine. Prema otisku sa povelje (u vosku) pečat su objavili sa fotografijom Ivić i Thallóczy⁶³ a opisno i Gregor Čremošnik.⁶⁴

Pečat ima okruglu formu. Likovno rješenje sastoji se od ukrasa, pečatnog simbola i legende. Ukraas predstavljaju dvije koncentrične kružnice: vanjska, koja ide samim obodom pečata i sastavljena je od niza tačkica (motiv bisernog niza), te, odmah do nje, unutarnja — od tanke plastične linije. Pečatni simbol je tzv. konjanički portret — vitez, od čije se opreme razabire kaciga sa plaštem i kratkom perjanicom, drži u

⁶³ Ivić: o. c., 29—30, br. 32; Thallóczy: o. c., 283—284.

⁶⁴ O. c., 153; prema navodima Kukuljevića i Miklošića, Ostojina povelja Hrvoju Vukčiću od 8. decembra 1400. imala je »sigillum pendens«. Original povelje nalazio se kod nekog građanina Budimpešte (Miklošić: Monumenta Serbica, Viennae 1858, 248).

jednoj ruci štit, a u drugoj koplje sa zastavom na kojoj se raspoznaje znak križa i koja leprša prema gore. Konj je prikazan u polaganom hodu, sa slobodno opuštenom glavom, što daje čitavoj kompoziciji pomalo nezgrapnan i mrtav izgled. Ipak, ovoj predstavi se ne može poreći izvjesna doza realizma, jer se vidi da je zlatar-umjetnik imao pred sobom živi model. Od konjske opreme razabire se samo dizgin od uzde.

Legenda je smještena u slobodnom dijelu pečatnog polja, između repa konja i glave konjanika; sastoji se od jedne jedine riječi pisane bosanskom ćirilicom: ОСТОИНА. Za pisanje slova C ostavljeno je nesrazmjerno malo prostora, a slovo N ima pogrešno postavljenu spojnu crtu (N) Ovakav tekst legende je svakako neobičan. Čremošnik ga s pravom dopunjava na ПЕВЛТБ ОСТОИНА, ali ipak ostaje nerazumljivo zašto se ne spominje ni kraljevska ni kakva druga titula. Ovakvo čitanje ne ostavlja nikakve sumnje ako se usporede oba otiska. Ipak je taj tekst Thallóczy čitao: ОСТОИНА, a Ivić: К(РА)Б ОСТОИ. Jedini Čremošnik ispravno čita: ОСТОИНА.

Među bosanskim vladarskim pečatima u mnogo čemu ovaj pečat predstavlja iznimku: to je u zanatskom pogledu najgrublje rađeni pečat; u legendi nema titule, nema amblema kraljevske vlasti, niti vidljivih heraldičkih oznaka; to je jedini »kraljevski« pečat srednje veličine sa konjaničkim portretom; na zastavi, mjesto grba u vidu štita sa kosom prugom i ljiljanima, stoji križ. Opća kompozicija simbola ikonografski je, doduše, ustaljena, iako je donekle neobičan uhvaćeni pokret konja u laganom hodu.

Dosadašnji autori pojavu ovoga pečata objašnjavaju neukošću domaćeg majstora i žurbom samoga Ostoje, koji se iznenada našao u situaciji da kao kralj svoje isprave mora ovjeravati pečatom. Nama izgleda logičnije jedno drugo objašnjenje. Poznato je, naime, da su u zapadnoj Evropi toga vremena tzv. konjaničke pečate imali članovi vladajućih kuća;⁶⁵ osim toga, konjanički portret na pečatu je i stara tradicija bosanske vladarske dinastije; po tome je i Ostoja, već kao pripadnik kuće Kotromanića, mogao imati takav pečat i još prije stupanja na vlast. U okolnostima nasilnog preuzimanja vlasti, kakvo je bilo u ovom slučaju, nije nikakvo čudo da se za prvo vrijeme koristi starim ličnim pečatom. Na ovaj način postaju sasvim jasne i ostale »neobičnosti« pečata, posebno pomanjkanje titule i drugih kraljevskih insignija, a lakše je razumjeti i slabiju zanatsku tehniku kojom je pečat rađen.

Nije suvišno napomenuti da je u vrijeme izdavanja odnosnih Ostojinih isprava Dabišin srednji pečat (zapravo prepravljeni pečat Tvrtka I) bio u posjedu kraljice Jelene Grube.⁶⁶ Ostoja je do njega došao tek kasnije, pa ga djelimično prepravio i njim se često služio.⁶⁷

⁶⁵ Ivić: o. c., 14—15.

⁶⁶ Ostoje isprave izdate su 15. januara i 5. februara, a pismo kraljice Grube 5. marta 1399. god.

⁶⁷ Vidi dalje tok izlaganja o srednjem pečatu.

Br. 14

Drugi srednji pečat kralja Ostoje sačuvan je na 7 njegovih vlastitih isprava, zatim na dva pisma Tvrtka II i na 4 povelje Stjepana Tomaševića.⁶⁸ Sačuvani otisci nisu baš najbolji, ali se ipak na svima njima može raspoznati ime Ostojino. Usprkos ovako velikom broju očuvanih otisaka, pečat dosada nije bio sa faksimilom nigdje objavljen; njegov opis, ali bez fotografije ili crteža, dao je tek Gregor Čremošnik 1949—1950. godine.

Br. 14

Izgled ovog Ostojinog pečata u svemu odgovara srednjem pečatu Tvrtka I i Dabiše; u stvari, to je jedan isti pečatnjak (tipar), na kojemu je Ostoja izvršio dvije izmjene: u legendi, mjesto imena TVERTCONI, odnosno DABISSE, stavio je ime OSTOIE, tako da cjelovita legenda sada glasi: STEPHI. OSTOIE D G. REGI RASIE d. Slično kao i kod Dabišina pečata, prostor gdje su nekada stajala slova NI od imena TVERTCHONI ispunjava jedna zvjezdica. Druga vrlo važna izmjena izvršena je na heraldičkom simbolu: dok Dabiša nije mijenjao heraldičke oznake — kosu prugu sa 6 ljiljana — koje je bio formirao Tvrtko I, Ostoja uvođi, u stvari, nov grb — ljiljanovu krunu na štitu. Kako ćemo vidjeti kasnije, isti ovaj grb Ostoja je uveo i na veliki dvostrani pečat, a usvojili su ga, u cjelini ili sa manjim dopunama, svi ostali njegovi nasljednici.

Br. 15

Veliki dvostrani pečat nije poznat ni sa jedne isprave samoga Ostoje, ali je u dobrom otisku sačuvan na povelji njegova sina Stjepana Ostojića, izdatoj Dubrovčanima 4. decembra 1419. godine. Objavili su ga sa fotografijom Thallóczy⁶⁹ i Aleksa Ivić,⁷⁰ a kratko o njemu

⁶⁸ Najstarija isprava sa ovim Ostojinim pečatom je povelja Dubrovniku od 4. decembra 1409. god., a zatim slijede pisma Dubrovniku od 20. novembra 1416 (na kojemu je otisak pečata dobro očuvan), 28. oktobra 1416. (dva pisma), februara 1418 (2 pisma). Pisma (Dubrovniku) na koja je ovaj Ostojin pečat stavio Tvrtko II izdata su 26. marta 1438. i 22. juna 1443, a povelje Stjepana Tomaševića, opet Dubrovniku, 25. novembra 1461. god. (4 komada). Sve ove isprave čuvaju se u Državnom arhivu u Dubrovniku. Vidi kod Čremošnika, GZM, 1949/1950, 162, 164, 165, 166, 167, 183, 194, 195, 196.

⁶⁹ O. c., 276—280.

⁷⁰ O. c., 31—32, br. 38 i 39.

govori i Čremošnik.⁷¹ U stvari, radi se o istom pečatnjaku — tiparu koji je dao izraditi Tvrtko I, a koji je upotrebljavao i Dabiša, izmijenivši na njemu samo lično ime u legendi. Ostoja, osim izmjene imena, uvodi i novi grb, kako na aversu, tako i na reversu pečata.

U legendi na aversu, slova imena Ostoja (OSTOIE) prilično su nezaprapna, razvučena i upadno veća od slova ostalih starih dijelova legende; naročito odskoče veličina prvoga O. Na reversu prva tri slova su

Br. 15

zbijena, dok je drugo O veliko i razvučeno, a naročito E. Usprkos tolikom prostoru, prvo O je ligirano sa S, a T sa drugim O.

Izmjena heraldičkih simbola izvršena je na aversu tako da sada štitovi što ih drže anđeli s obje strane prijestolja imaju na sebi ljiljanovu krunu, umjesto ranijeg dvoglavog orla — na jednom — i kose pruge sa 6 ljiljana — na drugom štitu. Na reversu je ova izmjena provedena samo na najvažnijem mjestu — na štitu koji konjanik drži u ruci;

⁷¹ O. c., 170—171.

ostali grbovi — na konjskom pokrivaču (2) i zastavi — ostali su nepromijenjeni. Novi heraldički simbol — ljiljanova kruna — slobodno je smješten na čitavom polju štita, gdje i nema nikakvih drugih znakova. Kruna ima dijamant sa tri tanje trake, od kojih je srednja sastavljena od niza bisernih zrnaca. Od tri stilizirana ljiljana, koji izbijaju iz dijamanta, samo se srednji vidi u cjelini; od pobočnih ljiljana vidljiva su samo po dva lista (latice).

Br. 16

Ovaj heraldički simbol, u stvari, nije sasvim nov; kruna je već bila formirana kao simbol kraljevske vlasti, a ušla je i u sam potpuni Tvrtkov grb, kao njegov sastavni dio, na vrhu kacige. Međutim, novost je postavljanje krune na mjesto i u funkciju tzv. jednostavnog heraldičkog znaka na čitavo polje štita, i, s time u vezi, odbacivanje starog grba sa najistaknutijih mjesta na pečatnim simbolima. Stoga se ovaj Ostojin postupak s punim pravom može nazvati reformom bosanskog kraljevskog grba.

(1404—1409. i 1421—1443)

Poznato je 6 pečata kralja Tvrtka II Tvrtkovića: jedan veliki dvostrani, 4 srednja i 1 mali.

Br. 16

Veliki dvostrani pečat Tvrtkov nije sačuvan ni na jednoj ispravi koja je izišla iz kancelarije samoga Tvrtka II, ali postoje 4 otiska na poveljama kralja Tomaša i jedan na povelji Stjepana Tomaševića.⁷² Ivić je objavio 3 pečata na kojima su otisci jasni (nije objavljivao jedino pečat sa Tomaševe povelje iz 1446, jer je otisak vrlo slab).⁷³ Sam Ivić i ne pokušava rješavati pitanje kojemu kralju pripada odgovarajući pečatnjak. Čremošnik opširno raspravlja o ovome pečatu, ali tvrdi da su to, u stvari, otisci originalnog pečatnjaka Tvrtka I.⁷⁴ Vidjet ćemo da se ovo Čremošnikovo mišljenje ne može održati.

Veliki pečat Tvrtka II gotovo je identičan sa Ostojinim; izmijenjeno je samo ime, ali su zadržani novi heraldički simboli koje je na pečat unio Ostoja (ljiljanova kruna na štitu). Pri pisanju imena TVRTCONIS u legendi na abje strane pečata slova V i R nalaze se u ligaturi.

Iako su tokom izlaganja izneseni osnovni podaci koji govore o logičnom razvoju pečata, tako da prema njima ne dolazi u sumnju ova kva identifikacija pečata Tvrtka II, ipak je potrebno, zbog takvog naučnog autoriteta kakav je Gregor Čremošnik, i posebno se osvrnuti na Čremošnikovo mišljenje i analizirati razloge koji su ga naveli na takve zaključke.

Razlozi zbog kojih je Čremošnik smatrao da se ovdje radi o pečatu Tvrtka I u njegovom neizmijenjenom, prvobitnom obliku mogu se svesti na ovo: 1) na pečatu stoji ime TVRTCONIS; 2) u svojoj povelji Mlečanima od 15. aprila 1444. Tomaš kaže da se služi pečatom svoga »prastrica« (apatriui nostri) kralja Tvrtka;⁷⁵ istina, ovdje se radi o srednjem pečatu, ali Čremošnik zaključuje: kada se Tomaš služi srednjim pečatom Tvrtka I,⁷⁶ onda nije ništa čudno ako se posluži i njegovim velikim pečatom. Čremošnik je bio oduševljen dokazom, koji je sam, i to uvjerljivo iznio: da je upravo Tvrtko I dao izraditi prototip velikog dvostranog pečata, pa ga je to povuklo da dokraja objasni ovo važno »otkriće«. Iz nerazumljivih razloga (možda opet povučen impresijom da veliki pečat sa Tvrtkovim imenom pripada Tvrtku I?) Čremošnik smatra da je Tvrtko I, osim grba

⁷² Otisci pečata nalaze se na dvije Tomaševe povelje Dubrovniku: od 3. septembra 1444. i 18. decembra 1451, zatim na povelji Mlečanima od 24. oktobra 1450, te na feudalnoj darovnici braći Dragišićima od 22. augusta 1446. god. Povelja Stjepana Tomaševića koja nosi Tvrtkov pečat izdata je (Dubrovčanima) 23. novembra 1461. Svi otisci su relativno dobri, osim onoga na Tomaševoj povelji Dragišićima, gdje se raspoznaju samo grube konture pečatnog simbola. Vidi i napomene Čremošnika: o. c., 185, 187, 190, 193.

⁷³ O. c., br. 54, 59, 66.

⁷⁴ O. c., 124—125, 185.

⁷⁵ Čremošnik u Spomeniku SKA, XLIII, 1940, 130.

⁷⁶ Čremošnik, GZM, 1949/1950, 124.

sa kosom prugom i 6 ljiljana u štitu, imao i drugi — štit sa centralno postavljenom krunom. Stoga mu je bilo moguće pečat sa Tomaševih i Stjepanovih povelja pripisati Tvrtku I. Naše dosadašnje izlaganje i analiza svakog pojedinačnog pečata, kao i provjeravanja drugih heraldičkih dokumenata pokazali su da Tvrtko I nije imao pečata ni grba sa krunom centralno položenom na štitu. Mi ćemo se posebno osvrnuti na svaki od ovih dokaza i pojedinačno ukazati na neke okolnosti o kojima Čremošnik nije vodio dovoljno računa. Ad 1): Samo ime STEPHI TVRTCONIS na velikom pečatu ništa ne kazuje, jer ga upotrebljavaju oba Tvrtka, iako se mora priznati da je Tvrtko I u tome pogledu mnogo dosljedniji. Ad 2): Navod Tomaševe povelje od 1444. godine direktno se odnosi na srednji pečat (jednoga) Tvrtka, pa već zbog toga ne može služiti kao nesumnjiv dokaz i za upotrebu velikog pečata.⁷⁷ Čremošnik previđa i još jednu okolnost koja potpuno isključuje održavanje neizmijenjenog pečatnjaka — tipara Tvrtka I do Tominih vremena. Sasvim je jasno, a to i Čremošnik na više mjesta ističe, da su i Dabiša i Ostoja na jednom istom pečatnjaku vršili izmjene, a nisu pravili novih tipara. Posljednje izmjene izvršio je Ostoja, stavivši i svoje ime na legende sa obje strane pečata, pa bi, prema takvom toku prepravki, do Tomaša mogao dospjeti samo tipar sa Ostojinim imenom. Ako na otiscima pečata ipak stoji ime Tvrtko, onda ga sigurno tamo nije stavio Tomaš, koji bi, da se upuštao u prepravke, na to mjesto stavio svoje ime. Ostaje jedina mogućnost da je Ostojin tipar prepravio Tvrtko II i u legendu unio svoje ime. Ni činjenica, na kojoj Čremošnik insistira, da Tomaš nije pravio svojih pečata ne dokazuje da je morao upotrebljavati upravo pečate Tvrtka I. Međutim, odlučan dokaz da pečati na poveljama Tomaša i njegova sina Stjepana ne mogu pripadati Tvrtku I nalazi se i na samim pečatnim simbolima, odnosno u heraldičkim oznakama na pečatu. Sistematsko praćenje razvoja kraljevskih pečata i grbovnih oznaka na njima pokazalo je da je Tvrtko I u svome grbu imao kao heraldički znak samo kosu prugu sa ljiljanima, a nikada krunu na štitu. Ovaj drugi heraldički simbol uvodi tek Ostoja, kako na srednjem, tako i na svim važnijim mjestima velikog pečata. Tvrtko II u osnovi usvaja ovu Ostojinu reformu i u vrijeme svoje druge vlade zadržava krunu na štitu kao svoj vlastiti grb. Istina, taj znak nekada modificira dodajući mu inicijal svoga imena — slovo T,⁷⁸ ali se može zapaziti da u tome nije sasvim dosljedan, jer se nekada taj dodatak proširuje u skupinu ST.⁷⁹ Uostalom, ako se Tvrtko II služi Ostojinim srednjim pečatom⁸⁰ u potpuno neizmijenjenom obliku, onda je shvatljivo da se mogao služiti i njegovim velikim pečatom na kojemu nije modificirao heraldičke oznake, ali je Ostojino ime zamijenio svojim. To nije ništa novo ni neobično za Bosnu: tako je uradio i Dabiša sa dva pečata Tvrtka I, Ostoja sa srednjim pečatom Dabišinim; Tomaš, Stjepan Tomašević, kao i prije njih Stjepan Ostojić čak ne mijenjaju ni ime na svojih prethodnika. Čremošnik je osjetio važnost ovoga »heraldičkog

⁷⁷ Sam problem identifikacije pečata koji smatramo da pripada Tvrtku II bit će raspravljen u ovome radu nešto kasnije.

⁷⁸ Npr. na novcima.

⁷⁹ Tako, npr., na jednom keramičkom pećnjaku sa Bobovca.

⁸⁰ Na pismima Dubrovniku od 20. marta 1438. i 22. juna 1443.

dokaza«, pa je pokušao nejasne konture na malom pečatu Tvrtka I protumačiti kao krunu na štitu.⁸¹ Na taj način unio je nepotrebnu zabunu u inače zamršene probleme heraldičkih oznaka bosanskih vladara, jer se na dotičnom otisku baš ništa slično ne vidi. Sama činjenica da veliki pečat nije sačuvan ni na jednoj ispravi Tvrtka II, doduše, nešto otežava dokazivanje o postojanju takvog pečata, ali se treba sjetiti da tih pečata nema ni na poveljama Tvrtka I i Ostoje.

Br. 17

Prvi pečat srednje veličine, koji je dao izraditi Tvrtko II, sačuvan je na dvije povelje izdate Dubrovniku u intervalu od 16 godina: prva — 24. juna 1405., a druga — 18. augusta 1421. Oba otiska su jasna, ali je onaj sa povelje iz 1405. ipak nešto bolji, pa je zbog toga i obično izabiran za objavljivanje. Sva trojica autora koji su se detaljnije bavili bosanskom sfragistikom objavila su i ovaj pečat.⁸²

Br. 17

Pečatna gruda je (sa povelje iz 1405.) od svijetlosmeđeg voska, a prostor gdje se nalazi otisak prevučen je tankim slojem voska crvenkaste boje. Pečatno polje kružne forme, sa promjerom od 4,5 cm, ima na sebi legendu i pečatni simbol.

Legenda je smještena u dvije relativno široke koncentrične kružne trake, koje su oivičene kružnicama, izvedenim pomoću niza tačkica (motiv bisernog niza). Unutrašnja traka prekinuta je prelomljenim linijama na dva mjesta: u vrhu — da bi se slobodni prostor iskoristio za smještaj perjanice sa pečatnog simbola, i u donjem dijelu — za štit i dio plašta sa grba. Legenda, pisana narodnim jezikom i kaligrafski formiranim majuskulnim slovima bosanske cirilice, glasi:

† ПЕЧАТЪ ГОСПОДИНА КРАЛЯ БОСАНСКОГО ТВРТИКА

(u vanjskoj traci), te: К ТВРТИКОБИЖА — u unutrašnjoj traci.

⁸¹ GZM, 1949/1950, 130.

⁸² Ivić: o. c., 30, br. 34; Thallóczy: o. c., 284; Čremošnik: o. c., 160.

Pečatni simbol je potpun grb sastavljen od udesno nagnutog štita sa desnom kosom prugom, visoke kacige sa spuštenim vizirom, ljiljanove krune, plašta koji leprša pozadi kacige i štita, te visoke perjanice. Forma štita je u osnovi srcolika, iako se zapaža tendencija ka zaobljavanju donjega dijela. Na polju štita, osim desne kose pruge, nema nikakvih drugih znakova.

Pečat je raden solidnom zanatskom tehnikom. Ipak, on u izvjesnom pogledu predstavlja iznimku među kraljevskim pečatima. Ako se ne računa kao kraljevski (po postanku) prvi Ostojin pečat srednjega formata i ako se izuzmu dva slova inicijala (K T) na malom pečatu istoga kralja, onda je ovo jedini kraljevski pečat sa legendom na narodnom jeziku. I neki detalji grba su neobični: štit sa kosom prugom je, doduše, stari Kotromanića grb, ali bi u kraljevsko doba ovdje trebalo očekivati i ljiljane, kao u Tvrtka I i Dabiše. S druge strane, ne bi se moglo pomišljati da se, kao kod Ostoje, radi o ličnom pečatu iz vremena prije stupanja na prijestolje, jer ovdje postoji kruna na kacigi. U heraldičkom pogledu simbol na ovom pečatu ne pokazuje nikakav razvoj, pa čak ni zadržavanje na već postignutom nivou; to je prije vraćanje unazad.

Br. 18

Drugi pečat srednjega formata nalazi se na povelji koju je Tvrtko II izdao Dubrovniku 2. marta 1433. godine, odakle su ga objavili Ivić⁸³ i Čremošnik.⁸⁴

Br. 18

Pečatna gruda je od smeđeg voska sa tankim slojem crvenog voska u predjelu samoga otiska. Promjer pečata je 4,5 cm. Likovno rješenje na pečatnom polju sadrži legendu, pečatni simbol i ukras.

Legenda je smještena u ukrasnoj traci koja teče uz rub pečata. Kao i obično, traka je oivičena dvjema koncentričnim kružnicama. Tekst legende, pisan gotičkom uncijalom na latinskom jeziku, glasi: + · S · TVRT-CONIS: DEI. GRACIA: REX. BOSNE: R. Riječi legende su sasvim do-

⁸³ O. c., 33, br. 46.

⁸⁴ O. c., 180—181.

sljedno međusobno rastavljene tačkama. U pogledu čitanja među dosadašnjim autorima postoji razmimoilaženje samo u pogledu interpretacije posljednjeg slova legende. Iako je grafički jasno napisano slovo R, pa ga zbog toga Ivić dopunjava na REGNI, ipak to isto slovo Čremošnik čita kao E i dopunjava na ET CETERA, jer mu REGNI nema smisla. Smatram da će ova kontroverzija i dalje ostati otvorena, s time što bi trebalo pomišljati i na mogućnost da ono R znači RASCIE.

Pečatni simbol je potpun grb od štita, kacige, vela, krune i perjanice. Štit je sa donje strane sasvim zaobljen, izrazitije nego na prvom Tvrtkovom pečatu, što predstavlja novost i zapravo jedinstvenu pojavu na bosanskim kraljevskim grbovima. Heraldčki simbol na štitu je ljiljanova kruna sa jednostavnim diademom, a ispod nje veliko slovo T, pisano gotičkom uncijalom. Očito je da se ovdje radi o pečatnom slovu Tvrtkova imena. Kako se ovaj heraldčki simbol pojavljuje i na novcima, to se opravdano može nazvati Tvrtkovim ličnim simbolom, odnosno grbom. Dok kaciga ne pokazuje razlike u odnosu na ranije predstave, veo je nešto drugačiji: on se prema kraju sužuje i zavija u vidu repa, nema nikakvih nabora, a sva površina mu je ukrašena ljiljanima. Kruna je vrlo reljefna, a perjanica sa velikim zaobljenim buketom predstavljena je kao i obično.

Ukras se sastoji od osmerolučnog okvira u koji je smješten pečatni simbol. Konture ovoga okvira izvedene su pomoću dvije linije, od kojih je jedna deblja, a druga — tanja. U sve prostore gdje se dodiruju lukovi, sa vanjske strane, stavljen je po jedan geometrijski motiv trokuta-ste forme. Unutrašnjost okvira, na slobodnim prostorima s obje strane pečatnog simbola, ispunjavaju tanke vijugave lozice.

Likovna kompozicija i tehnička izrada pečata pokazuju ruku vještog majstora. Pečat označuje nov i originalan doprinos u razvoju bosanskih kraljevskih pečata.

Br. 19

Treći pečat Tvrtka II, koji po veličini spada u srednje, sačuvan je na povelji bosanskim franjevcima od 25. januara 1436, koja se sada nalazi u franjevačkom samostanu u Ljubljani,⁸⁵ zatim na ugovoru kralja Tomaša sa Nikolom Trogiranimom od 3. februara 1449 (sada u Historijskom institutu Jugoslovenske akademije u Zagrebu) i na To-

Br. 19

⁸⁵ Čremošnik u Radovima Naučnog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1955, 37.

maševoj povelji Dubrovčanima od 7. januara 1453 (koja se čuva u Dubrovniku). Postoji vjerovatnost da je taj pečat još 1470. godine imala Tomaševa žena kraljica Katarina, kada je njime ovjerila jedno pismo, upućeno mantovanskom vojvodi (markgrofu) Ludovitu Gonzagi. Naime, ovaj pečat, prema Thallóczyevom crtežu,⁸⁶ ima istu veličinu, isti ukrasni okvir i traku za legendu (na kojoj se, doduše, tekst uopće ne raspoznaje, ali se može pretpostaviti da je to zbog slabog otiska). Pečatni simbol na Katarininu pečatu također odgovara Tvrtkovom, sa jednom razlikom: što se na prvom ne razabire inicijal T ispod krune. Međutim, pošto se radi o crtežu, postoji mogućnost da inicijal T ispod krune nije zapažen, jer je slabo ispao na otisku. U prilog mišljenju da je pečat na Katarininu pismu stvarno Tvrtkov (treći) srednji pečat govore i neke druge okolnosti: prije svega, ovo je kraljevski pečat, i teško je vjerovati da bi Katarina posjedovala takav vlastiti pečat, bilo za života svoga muža, bilo kao udovica, a posebno ne kao izgnanica. Karakteristično je i to da se ovim pečatom služio Tomaš, ali ne i njegov sin (od prve žene) Stjepan, koji je za svoje potrebe odnekle potegao djedov (Ostojin) srednji pečat. Kao logično objašnjenje za takvu situaciju nameće se vjerojatnost da je ovaj Tomašev (zapravo Tvrtkov) pečat zadržala u svom posjedu njegova žena Katarina.

Ostaci ovog trećeg Tvrtkovog pečata na Tomaševim ispravama su nejasni, tako da je Čremošnik, koji je ovaj pečat prvi i otkrio, zaključivao da se radi o pečatu samoga Tomaša.⁸⁷ Tek kasnije, kada je na Tvrtkovoj povelji iz 1436. godine zapazio bolji otisak istoga pečata i pročitao najvažniji dio legende, postalo mu je jasno da je i na Tomaševim ispravama, u stvari, jedan novi, do tada nepoznat, Tvrtkov pečat.

Ovaj treći Tvrtkov pečat srednje veličine po kompoziciji i ukrasu je sličan srednjem pečatu Tvrtka I, onom istome koji su za svoje potrebe bili adaptirali Dabiša i Ostoja. Samo, ovaj pečat Tvrtka II je nešto manji (promjer mu je 2,4 cm, prema 3 cm promjera kod starijih pečata), a osim promjene u legendi, izmijenjen je i heraldički znak na pečatnom simbolu.⁸⁸

Legenda nije u cjelini čitljiva na sačuvanim otiscima, ali prema dijelovima koje je Čremošnik pročitao na ljubljanskom primjerku, zatim po izgledu otiska sa povelje od 1453. i analogiji sa sličnim pečatima Tvrtka I, Dabiše i Ostoje može se sa velikim stupnjem vjerovatnosti u cjelini rekonstruirati. Prema Čremošniku, u pečatu iz 1436. godine raspoznaju se slova legende: ERTCON, na desnoj, te IS... BOS..., na lijevoj strani pečatnog simbola. Srećom ovo su upravo najvažniji dijelovi legende koja je u cjelini vjerovatno glasila: S STEPHI TVERTCONIS D G REGIS BOSNE. Kako se vidi, ovdje je došlo do važne izmjene u tituli, jer mjesto RASIE stoji — BOSNE. Osim toga, ispravljeno je i nepravilno REGI u REGIS.

⁸⁶ Thallóczy: Studien, 115, 299. Original pisma sa pečatom svogevremeno se nalazio u Dvorskoj biblioteci u Beču. Čremošnik ga je 1955. god. tamo uzalud tražio; rečeno mu je da je (možda) 1919. god. predato Italiji (GZM, 1955, 137).

⁸⁷ GZM, 1949/1950, 188—189.

⁸⁸ Ispod krune stoji inicijal T.

Pečatni simbol sastoji se od potpunog grba: štita, kacige, vela, krunice i perjanice. Usprkos slabom otisku, na pečatu iz 1453. može se nesumnjivo zapaziti da se heraldički znak na štitu sastoji od krunice i inicijala T, što pokazuje punu analogiju sa grbom na drugom i četvrtom srednjem pečatu Tvrtka II, kao i sa grbom na njegovim novcima.

Ukrasni okvir pečatnog simbola sastavljen je od 8 gotičkih lukova upisanih u (zamišljenu) elipsu.

Br. 20

Tvrtko II imao je još i četvrti srednji pečat. Sačuvao se na zavjerenici od 3. juna 1444. god., kojom se kralj Tomaš obavezuje na prijateljstvo, pomoć i godišnji tribut u novcu Ivanu Hunjadiju. Isprava se čuvala u Državnom arhivu u Budimpešti, a crtež pečata objavio je Thal-

Br. 20

lóczy.⁸⁹ Ovaj isti pečat nalazi se i na Tomaševoj povelji Mlecima od 15. aprila iste godine, koja se danas čuva u Državnom arhivu u Veneciji.⁹⁰

⁸⁹ O. c., 294.

⁹⁰ Prije dvije godine vidio sam ovaj pečat u Državnom arhivu u Veneciji, te ustanovio da je to onaj isti pečat koji je otisnut na zavjernici Ivanu Hunjadiju. I Čremošnik, i Thallóczy, i Stojanović tvrde da se radi o pečatu Tvrtka I, ali taj svoj zaključak ne temelje na izgledu samoga pečata, nego na tekstu povelje, koji u tome dijelu glasi: »sigillo quo ad presens utimur, puta ipsius condam domini Twerthko regis apatruui nostri, eo quod nostrum sigillum nondum sculptum est, fecimus communiri, quod quidem sigillum quantocius sculpetur, si oportunum fuerit, etiam presentibus appendi faciemus« (Ljubić: Monumenta XXI, 190). Izraz »apatruui« Stanojević prevodi sa »dede«, dok ga Thallóczy i Čremošnik direktno ne prevode, ali tvrde da je taj Tomašev »apatruus« upravo Tvrtko I. Riječ patruus znači stric, očev brat, pa bi apatruus označavao nekog prastrica. Historijska nauka još nije tačno utvrdila rodbinske veze Tvrtka I i Ostoje, ali se, prema današnjem stanju nauke, može jednako dokazivati da je Tomašev apatruus i Tvrtko I i Tvrtko II. Prema tome, ovaj »tekstualni« dokaz ne može se uzeti kao odlučujući u pogledu opredjeljenja pečata. Treba ipak napomenuti da Tomaš u dva dokumenta svoga prethodnika Tvrtka II naziva patruus, ali ovdje treba imati na umu tradicionalne ostatke rodbinskih odnosa kod svih Južnih Slavena, pa i u Bosni, gdje je pojam braće i stričeva vrlo širok.

Po veličini (promjer 4,5 cm) i likovnom rješenju pečat sasvim odgovara drugom srednjem pečatu istoga kralja (latinska legenda, grb sa krunom i inicijalom T na štitu, okvir za pečatni simbol od 8 simetrično postavljenih lukova, ukrasne grančice). Ipak, nekoliko detalja ukazuje da se ne radi o istom nego o posebnom pečatu, kojemu je onaj »drugi srednji pečat« poslužio samo kao uzor.

Na ovom pečatu legenda glasi: + S. DOMIN. TVERTCONIS. DEI. GRACIA. REGIS. BOSNE. E. Razlika prema prvom pečatu je sasvim nova riječ DOMIN, oblik REGIS prema REGI, te krajnje E prema R. Kod početnog simbola razlike se zapažaju u crtežima kacige i plašta, a kod vegetativnog ukrasa — lozice u novom pečatu rastavljene su i odvojene u posebne grančice.

Br. 21

Br. 21

Tvrtkov mali pečat nalazi se samo na povelji izdatoj Dubrovniku 16. augusta 1420. godine. Objavljen je sa fotografijom kod Ivića,⁹¹ a opisno i kod Čremošnika.⁹²

Pečatna gruda je nerazmjerno velika zdjelica, jatoličke forme, od običnog voska, u koju je naliven tanak sloj voska crvene boje, a zatim utisnut pečat u formu izduženog osmerokuta, sa zatupljenim uglovima promjera 1,5 i 1,2 cm.

Cijelo pečatno polje je na otisku nešto udubljeno (konkavno) i ukvireno tankom linijom koja prolazi samim rubom. Pečatni simbol je kraljev grb kojemu nedostaje čelenka i na čijem se štitu ne može razabrati detalj heraldičkog simbola (da li je to sama kruna ili kruna sa slovom T?). Štit ima srčoliku formu i nesrazmjerno je malen, dok je kaciga neočekivano visoka i sa jako istaknutim vizirom. Od plašta se raspoznaju samo par nabora, a latice ljiljana u kruni su spojene, pa sama kruna izgleda znatno krupnija i masivnija u odnosu na čitavi grb.

Legenda se sastoji od početnih slova kraljeva imena i titule: ispred grba stoji slovo K, a iza grba — T(КР4ΛΒ ТОВРТИО). Slova legende stavljena su u slobodne prostore pečatnog polja, bez ikakvog posebnog okvira.

Izgleda nevjerovatno, ali je ipak istinito da Tvrtko II, kod toliko vlastitih pečata koje je dao izraditi, pri kraju svoje vladavine nema nijednog od tih pečata, nego upotrebljava srednji pečat svog dugogodišnjeg takmaka i protivnika kralja Ostoje (na pismima Dubrovniku od 20. marta 1438. i 22. juna 1443).

Kad se osmotre svi Tvrtkovi pečati u cjelini, može se, bez sumnje, konstatirati da je on, poslije Tvrtka I, pokazao najveću aktivnost (i uspjeh!), kako u iznalaženju originalnih likovnih rješenja, tako i u pogledu zanatske tehnike i estetike. Uz to, on je jedini bosanski kralj koji je imao i pečate sa legendom na narodnom jeziku. Već iz same činjenice da je dao izraditi 5 originalnih pečata i jedan dao prepraviti mora se zaključiti da je u službi imao vrsnog majstora — gravera. U prilog ovoj konstataciji govore i kameni kalupi (negativi) za keramičke pećnjake i arhitektonske

⁹¹ O. c., 32, br. 42.

⁹² GZM, 1949/1950, 173.

ukrase koji su nađeni na Bobovcu prilikom arheološkog iskopavanja, i koji nose oznake, pa i natpise Tvrtka II.

Posebno je pitanje uzroka zbog kojih je Tvrtko II toliko truda uložio u izradu pečata. Da li se radilo o nekoj vrsti hobija ili prijekoj potrebi? — Mislimo da je korisno ukazati na neke momente koji mogu bar donekle objasniti ovu zanimljivu pojavu. Svoj prvi pečat (srednji) Tvrtko je uspio sačuvati i kao ekskralj punih 16 godina; za prvih 13 godina svoje druge vlade dao je izraditi dva nova pečata (mali i tzv. drugi srednji), a vjerovatno je u ovo doba dao prepraviti i veliki pečat. Između 1433. i 1436. nestaje svih tih pečata (postoji mogućnost da su zagubljeni, uništeni ili oteți 1434—1435. godine, kada je Tvrtko pred svojim protivnicima morao bježati u Ugarsku); godine 1436. pojavljuje se opet novi (treći srednji) pečat, ali i njega brzo nestaje iz ruku Tvrtkovih, da bi se pononovo pojavio tek 1449, i to u rukama kralja Tomaša. Od 1438. pa sve do pred samu smrt Tvrtko se služi tuđim (Ostojinim) pečatom. Četvrti srednji pečat kao da Tvrtko nije nikada sam ni upotrebljavao, ali ga je njegov nasljednik Tomaš pokazao odmah poslije Tvrtkove smrti. Za veliki pečat se također ne zna da li ga je Tvrtko uopće upotrebljavao, ali se zna da ga je Tomaš imao u rukama već prvih godina svoje vlade. Ne bi bio neosnovan zaključak da se je Tomaš na neki način dokopao Tvrtkovih pečata još negdje u periodu od 1433—1436. i da mu ih nikada nije ni vratio. To izgleda vjerovatno usprkos činjenici da su posljednjih godina Tvrtkova života odnosi među Tomašem i Tvrtkom bili dobri.

KRALJ STJEPAN TOMAŠ

(1443—1461)

U toku dosadašnjih izlaganja već je rečeno da kralj Tomaš nije uopće pravio vlastite pečate.⁹³ Služio se velikim i sa dva srednja (četvrtim i trećim) pečata svoga predšasnika Tvrtka II Tvrtkovića.⁹⁴

⁹³ Razloge zašto kralj Tomaš nije izrađivao vlastite pečate ne treba tražiti u njegovom siromaštvu i bijedi, kako to misli Čremošnik, nego u njegovu nastojanju — i očekivanju — da dobiye od pape kraljevsku krunu; forma te krune svakako bi se morala odraziti na grbu, pa i na pečatima.

⁹⁴ Tomaš se služi velikim dvostranim pečatom Tvrtka II: 1) na povelji Dubrovniku od 3. septembra 1444, 2) na feudalnoj darovnici Dragišićima od 22. augusta 1446, 3) na povelji Mlečanima od 24. oktobra 1450. i 4) na povelji Dubrovniku od 18. decembra 1446. Srednjim (četvrtim) pečatom Tvrtka II Tomaš se služi na povelji Mlečanima od 15. aprila 1444, te na zavjernici Ivanu Hunjadiju od 3. juna iste godine. Treći srednji pečat Tvrtka II nalazi se na trgovačkom ugovoru kralja Tomaša sa Nikolom Trogiranimom od 3. februara 1449, na povelji Dubrovčanima od 7. januara 1453, te, vjerovatno, na pismu kraljice Katarine Ludoviku Gonzagi iz 1470. god.

KRALJ STJEPAN TOMAŠEVIĆ

(1461—1463)

Kao ni njegov otac Tomaš, tako ni Stjepan Tomašević nije pravio svoje posebne pečate. Od oca je nasljedio veliki pečat Tvrtka II,⁹⁵ a služio se i srednjim pečatom svoga djeda Ostoje, onim istim koji je svojevremeno upotrebljavao i Tvrtko II.

PEČATI BOSANSKIH VELIKAŠA

PAVLOVIĆI

Rod Jablanića — Radinovića — Pavlovića je, uz Hrvatiniće i Kosače, najmoćnija velikaška porodica srednjovjekovne Bosne. Krajem XIV i u XV stoljeću članovi ove porodice, kao oblasni gospodari, držali su srednje Podrinje i najveći dio bivše trebinjske oblasti.

Od ovoga roda sačuvano je u svemu šest pečata. To su: jedan pečat Pavla Radinovića, četiri pečata njegova sina Radoslava i jedan — vojvode Ivaniša, sina Radosavljeva.

KNEZ PAVAO RADINOVIĆ

(oko 1370/75—1415. god.)

Br. 22

Br. 22

Jedini pečat ovoga stvarnog osnivača porodične moći nalazi se na njegovoj povelji od 25. marta 1397, kojom Dubrovčanima daje slobodu trgovanja »po svoj mojoj državi«. Objavio ga je Ivić,⁹⁶ a opisao ga je i Čremošnik.⁹⁷

Pečatna gruda od tamnosmeđeg voska ima oblik polulopte koja je obješena o svilenu vrpцу. U čašku polulopte utisnut je pečat promjera 1,5 cm, koji pripada kategoriji malih pečata.

Pečatna slika sastoji se od simbola, legende i jednostavnog ukrasa.

Kao pečatni simbol upotrebljen je porodični grb — predstava utvrđenoga grada, na kojemu središnje mjesto zauzima visoka kula sa istu-

⁹⁵ Na povelji Dubrovniku od 23. novembra 1461. god.

⁹⁶ O. c., br. 48.

⁹⁷ GZM, 1951, 90—91.

renim kruništem; sa obje strane ove visoke kule stoji po jedna manja kula bez kruništa. Na vrhovima svih kula vide se zupci (prsobrani), i to na glavnoj kuli — pet, a na pokrajnim — po dva. Svi se prsobrani pri vrhu račvaju. U zidovima kula raspoznaju se glomazni kvadri kamena. U prizemlju srednje kule su gradska vrata nešto potencirane visine.

Za legendu je formirana relativno široka kružna traka koja teče iz rub početnog polja. I na gornjoj i na donjoj strani traku gotovo prekida ju predstave kule sa pečatnog simbola, tako da je legenda podijeljena u dva dijela: na prvom dijelu stoji: S COMITI, a na drugom — S PAVLI. Čitana u cjelini, legenda glasi: S(IGILLVM) COMITIS PAVLI. Ovo čitanje se razlikuje od dosadašnjih u čitanju riječi COMITIS. Svi raniji autori odgovarajući tekst čitaju kao DOMINI. Međutim, malo pažljivijim pregledanjem sasvim pouzdano se vidi da je prvo slovo riječi C jer je nagnuto naprijed, dok bi slovo D moralo biti pognuto unazad. Dalje, jasno se raspoznaju tri uspravna poteza slova T; da se radi o slovu N, bila bi tu samo dva uspravna poteza. Konačno, raspoznaju se i konture slova S, ali na početku drugog dijela legende. Slova legende pisana su lijepo i korektno gotičkom epigrafskom uncijalom. Jedino je slovo P, u imenu PAVLI, ugravirano naopako.

Ukras pečata je sasvim jednostavan: to su dvije kružnice od niza tačkica koje uokviruju traku sa legendom.

Dvije osobine odvajaju ovaj pečat od ostalih. Prvo je neobični grb kneza Pavla: predstava kula i zidina obično dolazi na grbovima gradskih općina. U ličnim i porodičnim grbovima takve predstave susreću se vrlo rijetko.⁹⁸ Drugu neobičnu osobinu predstavlja legenda, pisana latinskim jezikom. Za vrijeme trajanja samostalne bosanske države nijedan drugi bosanski feudalac, bio to običan vlastelin ili oblasni gospodar, nije se služio pečatom koji bi imao legendu na latinskom jeziku. Danas je teško naći uzroke ovoj pojavi; svakako tome nije razlog posebna sklonost Pavla Radinovića prema latinskoj pismenosti, nego neka okolnost praktične naravi (možda pečatorezac iz Dubrovnika ili sa bosanskog kraljevskog dvora nije znao ćirilsko pismo?).

U zanatskom pogledu ovaj pečat predstavlja korektan rad.

RADOSAV PAVLOVIĆ, VELIKI VOJVODA BOSANSKI

(oko 1400—1441. god.)

Prema sačuvanim otiscima zna se za četiri pečata Radosava Pavlovića. Dva od njih spadaju u kategoriju malih, a druga dva su srednji, iako se po veličini znatno razlikuju.

⁹⁸ Sličan pečat, sa predstavom utvrđenoga grada, imao je i poznati mletački buntovnik Bajamonte Tiepolo početkom XIV stoljeća; njegov originalni pečatnjak (tipar) nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Br. 23

Br. 23

Najstariji poznati pečat vojvode Radosava je mali pečat (promjera 1,3 cm), sačuvan samo na njegovoj povelji Dubrovniku od 22—24. aprila 1421. godine. Objavili su ga Ivić⁹⁹ i Čremošnik.¹⁰⁰

Opća koncepcija pečatne slike ista je kao i kod pečata Radosavljeva oca Pavla, ali su svi elementi različito obrađeni. Razlika se sastoji u kompoziciji grba (mjesto grada sa tri kule, ovdje je prikazana samo jedna kula), te u legendi, koja je pisana narodnim jezikom. U zanatskom pogledu izrada ovoga pečata znatno je slabija nego izrada Pavlova pečata.

Utvrđeni grad, koji vrši funkciju pečatnog simbola, predstavljen je u vidu zdepaste kule, postavljene na široku bazu koja se stepenasto sužava; krunište kule sa pet zubaca — prsobrana nesrazmjerno je široko.

Traka sa legendom sva je ispunjena tekstom, od kojega se nesumnjivo može pročitati samo riječ † БОІОАЕ i sasvim je vjerovatno da legendu treba dopuniti na † БОБОАЕ (РААОС4Б4 ПЕВ4ТБ), kao što to čine Ivić i Čremošnik.

Jedini ukras pečata su dvije plastične koncentrične kružnice koje uokviruju traku sa legendom.

Br. 24

Br. 24

Drugi pečat maloga formata, vjerojatno pečatni prsten, sačuvan je u slabom otisku na povelji od 7. aprila 1423. godine. Ovaj pečat ima formu izduženog osmerokuta, veličine 1,4×1,2 cm. Pečatni simbol koncipiran je slično kao i na Pavlovu pečatu: tri kule, od kojih su dvije pobočne niske, a srednja znatno viša i na vrhu razvedena u krunište. Sama izvedba je znatno drugačija: proporcije kule su različite, a potezi gravera na Radosavljevu pečetu su grubi i nesigurni.

U prostoru za legendu jasno je vidljiv križ, dok se od ostalog teksta razabiru samo pojedinačni potezi. Iz toga je moguće zaključiti samo to da je legenda postojala.

Ukras pečata sačinjava plastičnom linijom izveden osmerokut, koji neposredno uokviruje pečatni simbol. Nekoliko sačuvanih poteza pokazuje da je sličan osmerokut oivičavao i cijelo pečatno polje.¹⁰¹

Br. 25

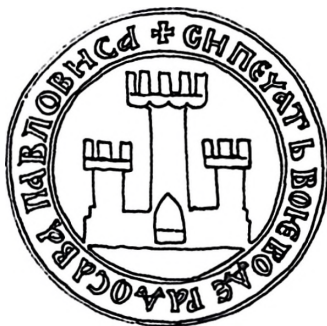
Veliki pečat Radosava Pavlovića, koji inače spada u kategoriju srednjih (promjer mu je 4 cm), sačuvan je na mirovnom ugovoru sa

⁹⁹ O. c., br. 43.

¹⁰⁰ GZM, 1951, 92.

¹⁰¹ Čremošnik je mislio da je ovaj pečat identičan sa prethodnim (naš pečat br. 23). Iz opisa se vidi da se ipak radi o posebnom pečatu. Čremošnik: o. c., 96; Ivić: o. c., br. 44.

Dubrovnikom od 25. oktobra 1432. godine. Objavili su ga Ivić i Čremošnik, a prije njih i Thallóczy.¹⁰²

Br. 25

Osnovna kompozicija pečatne slike u cjelini odgovara ranije opisanim pečatima, ali se u detaljima ipak razlikuje. Predstava grada, koja se ustalila kao porodični grb, ovdje je jasnije razrađena: iz gradskih bedema izbijaju tri snažne kule, od kojih je srednja gotovo dva puta veća od pobočnih. Sve tri kule se završavaju isturenim kruništima, na kojima su izgrađeni snažni zupci — prsobrani (glavna kula ima pet, a pokrajnje — po tri prsobrana). Gradska kapija u podnožju glavne kule ima jasno izražen prelomljeni gotički luk.

Legenda, pisana ćirilicom, smještena je u kružnoj traci i glasi:

† СН ПЕВѦТЪ БОГЕ БОДѦ РѦА О СѦ ПѦ ПѦВѦ О ПѦВѦ.

Ovo čitanje razlikuje se od čitanja drugih autora jedino u identifikaciji slova *ic* u prezimenu ПѦВѦ О ПѦВѦ; Ivić i Čremošnik ovaj tekst čitaju ПѦВѦ О ПѦВѦ, iako je slovo *ic* sasvim jasno napisano. U ligaturi se nalaze slova *ie* u riječi БОГЕ БОДѦ, te *hic* (HC) u riječi ПѦВѦ О ПѦВѦ. Zanimljivo je ukazati na upotrebu sloga *ie*, koji se relativno rijetko susreću u ostalim bosanskim tekstovima, te na grafiju slova *A*, gdje se vidi uticaj minuskule.

Kao i kod ostalih Pavlovića pečata, jedini ukrasni ornament su plastično izvedene koncentrične kružnice, koje uokviruju traku sa legendom. Čak bi se moglo reći da ove plastične kružnice prije imaju funkciju organizacije prostora, nego tendenciju ukrašavanja.

U zanatskom pogledu ovaj pečat je sasvim korektan rad, izveden bez ikakve greške ili nesigurnosti, ali isto tako i bez ikakve dekorativnosti.

Iako je likovna kompozicija sasvim jednostavna, bez izrazitih dekorativnih elemenata, ipak je moguće istaknuti nekoliko stilskih detalja koji ovaj pečat svrstavaju u gotiku. To su: velika visina kula, snažno isturena kruništa, oštri luk portala, pa i grafija pojedinih slova u legendi.

Br. 26

Osim velikog i malog, Radosav je imao još jedan (srednji) pečat — promjera 2,5 cm — koji je sačuvan na pet isprava: na pri-

¹⁰² Ivić: o. c., br. 45; Čremošnik: o. c., 104.

znanicama o podizanju novčanog pologa iz Dubrovnika od 31. januara 1437, od januara 1439. i od 19. augusta 1439, zatim na propusnici dubrovačkim trgovcima od 10. aprila 1441, te na povelji Radosavljeva sina Ivaniša od 29. septembra 1442. godine. Pečat iz 1441. godine otisnut je preko papira, a svi ostali — direktno u vosku. Pečati iz 1437. i 1442, te onaj od 19. augusta 1439. su viseći, a pečat od januara 1439. utisnut je na vosku koji je nalijepljen direktno na papir. Od pečata iz 1437. sačuvan je samo fragment (otprilike 1/3), ali je otisak vanredno precizan.

Br. 26

O ovome, tj. o srednjem pečatu Radosava Pavlovića govori samo Čremošnik,¹⁰³ a faksimil se objavljuje sada prvi put.

Likovna kompozicija u osnovi je ista kao i na velikom pečatu, ali veliki broj sitnih detalja čini ovaj pečat daleko dekorativnijim, a slobodno se može reći — i ljepšim. Porodični grb — predstava utvrđenog grada sa tri kule — dobio je sasvim novo ruho. Bedem je formiran kao visoka podzida ili platforma, na koju vodi usko (vjerojatno pokretno) stepenište. Na kulama koje se izdižu iznad platforme vide se etaže: na srednjoj kuli — tri, a na pobočnim — po dvije. Na objema etažama pokrajnjih i na dvije gornje etaže srednje kule mogu se raspoznati i siluete prozora. Ispod kruništa na srednjoj kuli primjećuje se niz isturenih konzola koje drže konstrukciju kruništa. Sudeći po siluetama na glavnoj pobočnoj kuli, prozori su bili formirani u obliku bifora. Kapija na glavnoj kuli je gotički portal sa dvokrilnim vratima, a dovratnici sa obje strane ukrašeni su motivom slijepih arkada. Stup koja razdvaja krila vrata, jedan luk iznad portala, kao i svi stupovi i pilastri bifora, kako izgleda, bili su tordirani. Krunište glavne kule završava se sa četiri, a kod pobočnih kula — sa pet prsobrana, koji se pri vrhu račvaju.

Male dimenzije pečata i slabi otisci otežavaju raspoznavanje svih dekorativnih detalja na pečatnom simbolu, ali pažljivo posmatranje svih sačuvanih primjeraka i na temelju toga izvedena rekonstrukcija — pokazuju predstavu utvrđenog dvorca vanredne ljepote, kakvu nećemo sreći više nigdje u Bosni, pa ni u susjednim južnoslavenskim zemljama toga vremena. S obzirom na bogatstvo arhitektonskih detalja kojih nema na ranijim pečatima, ova pečatna slika ima i veliku dokumentarnu vrijednost za upoznavanje izgleda gospodskih dvoraca XV stoljeća u Bosni.

Legenda na ovom srednjem pečatu ista je kao i na velikom:

†СН ПЕВ4ТЪ БОЕБОАЕ Р4АОС4В4 П4ВЛОБНІК4. Različita je samo grafija pojedinih slova (А, V), izbačena je ligatura НС4 u prezimenu П4ВЛОБНІК4 te ispušteno slovo І u riječi БОЕБОАЕ. Slova legende

¹⁰³ O. c., 106, 108—109, 110—112, 113, 115.

stilizirana su po ugledu na savremenu goticu, pa su završeci poteza snažno prošireni, a čitav izgled slova je vrlo elegantan.

U nastojanju da poveća dekorativnost pečatorezac je bio dokraja uporan, pa je kružnice oko trake izveo pomoću tačkica, a unutrašnju kružnicu čak i udvostručio.

Zbog slabih otisaka dosada uopće nisu bile zapažene ljepota i kulturno-historijska vrijednost ovoga pečata. Bogatstvo detalja i njihova čas pažljiva obrada, čas samo nabačena silueta pokazuju majstora realistu koji dobro vlada svojim zanatom.

VOJVODA IVANIŠ PAVLOVIĆ

(1423—1450. god.)

Br. 27

Ivanišev pečat sačuvan je samo na dvije isprave izdate od strane njegove braće — vojvode Petra i kneza Nikole. Na priznanici od 26. juna 1454. pečat je otisnut preko papira, dok je na pergamentnoj povelji od 15. jula iste godine formiran kao viseći i otisnut direktno u vosak. Prvi otisak spominje se i u tekstu priznanice kao »vjerovana zakonita« pečat
ГН4 БОЕБОАЕ ПЕТРА И КНЕЗА НИКОЛЕ.

Br. 27

Ovaj pečat kratko opisuje samo Gr. Čremošnik,¹⁰⁴ dok njegov faksimil dosada nije bio objavljivan.

Pečatni simbol je već ustaljeni grb Pavlovića — grad, odnosno dvorac sa tri kule. Detalji i ovdje pokazuju neke specifične osobine: kule su nešto više nego u ostalih pečata i posebno se raspoznaju bedemi. Prema jedva vidljivim potezima, na lijevoj pobočnoj kuli se raspoznaju tri etaže osim kruništa i supstrukcije u bedemima, što znači da su manje kule imale po 5 etaža, a srednja je morala imati barem jednu više. Nekoliko poteza na lijevoj kuli pukazuju da su kule imale i prozore, i to bifore. Zupci na kruništima su i ovdje račvasti.

Na prvi pogled predstava pečatnog simbola daje utisak solidnog zanatskog rada; međutim, ako se posmatra malo pažljivije, u svakom detalju se raspoznaje velika nesigurnost: ravni potezi kula ponekada kri-

¹⁰⁴ O. c., 116, 117—118.

vudaju, širina im je različita, kruništa kula su neujednačena, zupci samo naznačeni, visina bedema je nejednaka, linija portala nesigurna, a sitnijih detalja gotovo i nema.

Legendu nije moguće sasvim sigurno i u cjelini pročitati, jer je u svome drugom dijelu nejasna. Najvjerovatnije čitanje je: *CH ΠΕΥΛΤΒ ΓΑΝ4 ΒΟΙΒΟΛΕ ΗΒΒ4NHΛ4*. Pri tome treba imati u vidu da su prve četiri riječi, bez sumnje, u cjelini dobro pročitane. Ime *ΗΒΒ4NHΛ4*, koje je očito naknadno urezano, pisano je nekakvim duplim linijama u svim vertikalnim potezima. Stoga su neka slova na otisku od 26. juna mnogo jasnija, jer je tipar udaren preko papira. Osim toga, izgleda da je slovo *Β* napisano duplo, a krajnje *4* ligirano sa *Λ* (*Λ4*).

U sva tri prazna prostora oko pečatnog simbola tankim linijama izveden je vegetativni ornamenat lozice, a grad sa svih strana, osim gornje, okružuje jedva vidljiva linija koja slijedi osnovne poteze arhitekture. Kao i kod svih ostalih Pavlovića pečata, i ovdje su kružnice koje uokviruju traku izvedene pomoću tačkica.

HRVATINIĆI

Izgleda nevjerovatno, ali je ipak istinito da je iz kancelarije najmoćnijeg velikaškog roda u srednjovjekovnoj Bosni do danas sačuvan samo jedan jedini pečat. Ovo je tim čudnije što se historijat ovoga roda može pratiti tokom čitava dva stoljeća. To se samo djelomično može objasniti samo slučajnošću; glavni razlog je geografski položaj Donjih krajeva, odnosno njihova udaljenost od Dubrovnika, zbog čega ni pismeni saobraćaj sa Dubrovnikom nije bio naročito intenzivan. Ne treba posebno naglašavati da je u našim uslovima samo odlično vođena administracija Dubrovačke Republike uspjela očuvati veći broj starih pečata.

VOJVODA JURAJ VOJSALIĆ HRVATINIĆ

(1399—1434—?)

Br. 28

Jurjev pečat nalazi se na povelji izdatoj porodici Jurjevića-Radivojevića u Kreševu 12. augusta 1434. godine. Utisnut je na pečatnu grudu od tamnosmeđeg voska u formi pločice i obješen o vrpce koja je ispletana od tri raznobojne trake: jedne crvene i dvije plave. Ima formu kruga, promjera 2,2 cm.¹⁰⁵

Pečatna slika komponirana od simbola, legende i ukrasa.

Kao pečatni simbol upotrijebljen je poznati grb porodice Hrvatinića: štit, kaciga sa plaštem i oklopljena ruka u čelenci. Štit ima osnovnu formu izduženog i nepravilnog četverokuta, čija je donja stranica blago zaobljena, a lijevi donji kut nešto jače isturen i zašiljen. Štitove slične forme susrećemo nešto kasnije i u grbovima Hercegovića i Vlatko-

¹⁰⁵ Ivčić: br. 47; Čremošnik, GZM, 1952, 334—335.

vića. Nejasne linije na polju štita pokazuju da je i ovdje postojao neki crtež (tzv. jednostavni heraldički znak), ali se danas više ne može odrediti i bliža forma ovoga simbola. Može se samo pretpostavljati da je to bila oklopljena ruka koja se nalazi i u »cimeru«, što bi više odgovaralo strogim heraldičkim propisima, ili je to bio crtež lava kao na grbu velikog vojvode bosanskog i hercega splitskog Hrvoja. Visoka kaciga u prednjem dijelu ima dva snažna horizontalna proreza koji vjerojatno označavaju pokretni vizir. Pozadi kacige i štita raspoznaje se plašt, koji se spušta sve do donjeg vrha štita. Na kacigu je postavljena oklopljena ruka, i to onaj dio od sredine nadlaktice uključivo do šake. Ruka je nesrazmjerno krupna i blago u laktu povijena, a u stisnutoj šaci drži mač od kojega se jasno raspoznaje velika jabučica na vrhu balčaka i široka krsnica.

Br. 28

Legenda je razvučena i mjestimično teško čitljiva, ali nema sumnje da glasi: †ΠΕΥΑΤΒ ΒΟΕΒΟΔΕ ΙΟΡΒΕΔ, kao što su to već čitali Ivić i Čremošnik.

Ukras pečata predstavljaju dvije plastične, prilično grubo izvedene koncentrične kružnice, koje uokviruju traku sa legendom, te poseban okvir u koji je smješten pečatni simbol — grb. Okvir ima u osnovi četvorokut čije su sve stranice proširene u polukružne lukove, pa se tako naizmjenično redaju široki lukovi i mali trokuti. Konture okvira izvedene su duplim linijama. Općim izgledom ovaj okvir podsjeća na sličan ukras srednjeg pečata kralja Tvrtka I, Dabiše, Ostoje i Tvrtka II.

Otisak, kakav je dopro do nas, daje dojam nepreciznog rada u detaljima, ali se mora reći da osnovne konture pokazuju izvjesnu eleganciju.

Zanimljivo je da sam Juraj ovaj svoj pečat naziva »zlamenitim«, dakle grbovnim.

PEČATI HUMSKIH KNEZOVA

KNEZ MIROSLAV

(1171—1197)

Br. 29

Nedavno objavljeni zapis iz terenske bilježnice Ćire Truhelke predstavlja, zajedno sa crtežom, zasada jedini dokumenat o pečatu kneza Mi-

roslava.¹⁰⁸ Među ostalim zapisima raznoga sadržaja, u bilježnicu je uložan i fiksiran za njezin uvez i komadić papira na kojemu je tupom stranom olovke kopirano lice i naličje jednog pečata. Ispod papira, na samom listu bilježnice, stoji ovaj zapis:

»Bleisiegel im Kloster Humac

A.) † ΠΕΥΑΤ (ΙCΗΕΖΑ ΧΛΜΔ)

CIKOΓΔ ΜΗΡΟ, CΛ(Δ)ΒΔ

R.) Heiliger mit Weichrauchgefäss

in der R. Kreuz? in der L. Inschrift

ΑΓ|C|CT|Ε — ΦΔΝΟC

Br. 29

Tehnika kopiranja i ocjena uglednog stručnjaka daje osnovnu garanciju autentičnosti, pa je svaka sumnja u tom pogledu isključena. Jedino se može zapaziti da su na slovima natpisa i na predstavi sv. Stjepana pojedini potezi naknadno slobodnom rukom pojačavani; zbog toga se može raspravljati o manjoj ili većoj vrijednosti pojedinih detalja ili poteza na kopiji, ali ne i o autentičnosti faksimila u cjelini.

Letimičnim provjeravanjem u arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog nisam mogao pronaći ovaj pečat. Mala samostanska zbirka, osnovana još 80-tih godina prošloga vijeka, ima zanimljivog arheološkog materijala koji je, na žalost, nesređen. U toku rata mnogo predmeta je nestalo, a sama zbirka je zbog bombardiranja zgrade više puta premješтана iz jedne prostorije u drugu. Moglo se desiti da je pečat odnesen, ali nije isključena mogućnost da je zagubljen prilikom prenošenja. Postoji jedan tračak nade da je zagubljen u samoj zbirci i da će se jedanput ponovo pronaći. U jednom izvodu iz inventara zbirke na Humcu (inventar je također u toku rata propao) navedeno je:

»Br. 195. 1903. V. 10.

Miličević Luka sa Humca, darovao je pred 6 godina pečat (muhur) iz kositra kneza hlmskog Miroslava r. a. Stephanosa. Našao pečat u Lugovim u Berišu.»

¹⁰⁸ GZM — Arheologija, 1965, 277—280.

Na fiksimitu se jasno razabire da je pečat prepukao po dužini, i to po liniji kuda je bila provučena vrpca. Na oba kraja linije loma nastala su i jača oštećenja, koja su veća na strani aversa nego na reversu.

Materijal od kojega je načinjena pečatna gruda je, bez sumnje, olovo, a ne kositar (kalaj), kako je to bilo zavedeno u inventaru. Već poznati i ustaljeni običaj u srednjem vijeku i mišljenje stručnjaka — arheologa (Č. Truhelke) svakako su u ovom pogledu odlučniji nego zapažanje sastavljača inventara humske zbirke.

Pečatna gruda ima formu diska, sa promjerom 43—47 mm. U grudu je utisnut pečat promjera 36—37 mm. Pečatna polja organizirana su tako da je uz rub ostavljen prsten (traka), širine 3—4 mm, bez ikakvih znakova. Tako uokvireni krugovi, promjera 33 mm, upotrebljeni su za legendu — na aversu i za lik sv. Stjepana — na reversu.

Avers pečata ima samo tekst legende, koji ovdje vrši i ulogu pečatnog simbola, što znači da se radi o monogramnom pečatu. Ispred teksta legende stoji križ jednakih krakova, a sama legenda, raspoređena u četiri reda, glasi:

† ПЕВѦТЪ
ІСНѦЗѦ ХАМѦ
СІСОГѦ МНРО
СѦ... ѦѦ

Čitanje natpisa kao: † ПЕВѦТЪ ІСНѦЗѦ ХАМЫСОГѦ МНРОСАѦѦ ne predstavlja naročitu teškoću. Jedino je nesigurno kako treba čitati drugo slovo u četvrtom redu: da li kao Ѧ, ili kao poluglas Ѧ, ili možda kao Ѧ. U ovakvoj formi kakvu pokazuje kopija ona najviše sličí slovu Ѧ, ali je moguće da se radi o grešci u kopiranju, o deformaciji zbog nagomilavanja patine ili slično. S obzirom na veličinu oštećenog prostora, izgleda vjerovatnije da su ovdje uništena dva slova — Ѧ i Ѧ, pa zbog toga mislim da i sporno slovo pred njima treba čitati kao poluglas Ѧ. (Poluglas na ovome mjestu — u riječi Miroslav — obično ne dolazi, ali se ipak ponekada susreće.) Donekle je neobičan i izgled posljednjeg slova u riječi МНРОСАѦѦ koje liči na slovo Ѧ, više nego наѦ. Možda je i ovdje došlo do deformacije slučajno, a možda se radi i o uticaju grčke grafije za veliko slovo Ѧ.

Pismo je ujednačena majuskula — ustav, u kojem dominiraju vertikalni potezi sa jasno izvedenim uglovima, što je karakteristika starijih ćirilskih spomenika uopće.

U tekstu natpisa upotrebljene su tri ligature: ІС за НС u riječi ІСНѦЗѦ, МѦ u riječi ХАМЫСОГѦ, МН за МН u riječi МНРОСАѦѦ. Na kraju riječi ПЕВѦТЪ nalazi se tvrdi poluglas Ѧ, a u riječi ХАМЫСОГѦ upotrebljen je meki poluglas (Ѧ). Radi ligature, hasta mekog poluglasa ovdje je dodata sa desne strane »trbuha«.

Neobična je forma slova Н u riječi ІСНѦЗѦ, koja se približava formi Н.

Karakteristično je slovo М, čiji srednji dio dobiva kraću hastu i spušta se do same linije na kojoj leži slovo.

Na reversu pečata šematski je prikazan lik sveca (sv. Stjepana) u stojećem stavu, raširenih ruku. U desnoj ruci svetac drži ubrus, a u lijevoj kadionicu, što predstavlja ustaljenu ikonografsku pozu za predstavljanje lika sv. Stjepana kao dakona. Druga i relativno uska haljina seže do gležanja, dok se od aureola raspoznaje samo manji dio sa desne strane glave. U slobodnom dijelu pečatnog polja, sa desne strane svetačkog lika, stoji prvi dio natpisa na grčkom jeziku:

4Γ
 C
 CT
 €

S druge strane lika u blagom luku je drugi dio natpisa:

Φ
 4
 N
 O
 C

U cjelini čitano, natpis glasi: 4ΓC CT€Φ4NOC.

Forma 4ΓC je skraćénica za 4ΓIOC (grčki izraz za »sveti«). Po grafiji ova slova su grčka majuskula, ali je ipak slovo 4 u riječi CT€Φ4NOC pisano ćirilicom.

Punu analogiju našem pečatu predstavlja pečat Stevana Nemanje, koji je objavio dr Jozo Petrović u svom »Numizmatičaru«, br. 2, str. 27—28, Beograd 1935. godine. Analogija se odnosi kako na materijal, veličinu i tehniku izrade, tako i na kompoziciju tekstualnog i likovnog dijela pečata. Jedina razlika sastoji se u jeziku natpisa na aversu, jer pečat Stevana Nemanje ima natpis na grčkom jeziku. Dalju analogiju ovoga pečata treba tražiti u Bizantu i Veneciji.

Ovaj pečat je, nesumnjivo, najstariji do danas otkriveni humski pečat i jedini pečat kneza Miroslava, a što je naročito važno, to je najstariji južnoslavenski pečat sa legendom na narodnom — srpskohrvatskom jeziku, i jedini poznati metalni pečat (bulla) sa područja Bosne i Hercegovine.

VELIKI KNEZ ANDRIJA

(1235—1250)

Na dvije povelje velikog kneza Andrije sačuvana su dva različita pečata: jedan — manji, monogramni, i drugi — veći, grbovni. U oba slučaja radi se o visećim pečatima, a grude tamnosmeđeg voska fromirane su kao pločice.

Br. 30

Mali Andrijin pečat, promjera 1,7 cm, sačuvan je na povelji Dubrovniku, izdatoj nešto prije 1235. godine.¹⁰⁷ Pečatna slika sastoji se od monograma sa križom i jednostavnog ukrasa u vidu plastične kružnice koja ukvramuje pečatno polje.

Križ ima formu tzv. latinskog križa (sa nešto dužim donjim krakom), a na mjestu ukrštavanja krakova nalazi se minijska kružnica. U slobodne prostore, koristeći se djelomično i krakovima križa, ukomponirana su slova legende — monograma: u desnom gornjem prostoru je slovo **q**, u lijevom gornjem, direktno uz krak križa, slovo **p**, u desnom donjem prostoru je slovo **lc**, a u lijevom donjem prostoru — slova **p** i **c**, dok je na samom kraju donjega kraka izvedeno slovo **b**; slova **p** i **b** koriste se krakom križa za svoje uspravne poteze. Ispred slova **b** vidi se neznatan trag nekog slova, vjerojatno **T** (?). Konačno, cjelovit monogram glasi: **qP lCPC(T)b**. Slova **qP** su očito skraćunica za ime **qNApTbH**, pa dopunjeni tekst glasio bi: **qNApTbH lCpCTb**. Na ovakvo razrješenje monograma upućuje i potpis sa križem kneza Andrije na povelji od 1247—1249. godine, o kojoj će još biti govora.¹⁰⁸ Ovo čitanje razlikuje se od čitanja Ivića, koji prepoznaje samo slova **q**, **p**, **p** i ne pokušava vršiti rekonstrukciju, i Čremošnika, koji čita **q**, **p**, **lc**, **H** i sve to razrješava u: **bNApTbH lCNEZb**.

Kao što se vidi, elementi pečatne slike na ovome pečatu su: križ i slova monograma — legende. Nije teško u toj kombinaciji prepoznati na pečat prenesen stari način ovjeravanja, odnosno »potpisivanja« isprava, podešen za nepismene izdavače pisanih akata. Takav način potpisivanja zasnjeđen je u to doba i u samome Humu, i to na jednoj povelji samoga Andrije, izdatoj između 1247. i 1249. godine: **ICPCCTC ICNE 74 4NAPTE-4**, a nešto ranije na latinski pisanom ugovoru kneza Miroslava i braće sa Dubrovnikom od 17. juna 1190. godine.¹⁰⁹

Po svojoj likovnoj koncepciji ovaj pečat predstavlja jedinstvenu pojavu u bosansko-humskoj, pa i čitavoj jugoslavenskoj sfragistici. Direktni uzori za ovaj krstoliki monogram nalaze se u Bizantu.

Po tehničkoj izvedbi pečat je relativno slab rad, a i sam otisak je prilično nejasan.

¹⁰⁷ Ivić: br. 3; Čremošnik GZM, 1948, 133.

¹⁰⁴ Neobičan i asimetričan položaj slova q i p, u ligaturi ili sa-
prostora u gornjem dijelu pečata upućuju na pomisao da je tu bilo još slova
koja otisak nije pokazao. Sasvim je moguće da se iza q u ligaturi ili sa-
mostalno, nalazilo još jedno N; ispred p čak se i naziru konture jednog tro-
kuta koji bi mogao predstavljati slovo A. Iza slova p ima još dovoljno pro-
stora za jedno veće ili dva manja slova. Stoga je lako moguće da je legenda
qNΔpTf q KPCT b bila napisana u cjelini.

¹⁰⁹ Stojanović: Stare srpske povelje i pisma I, sl. br. 1, 2 i 8, te sl. 1 i 2.

Br. 31

Veći pečat kneza Andrije nalazi se na povelji izdatoj Dubrovniku 1247—1249. godine. Voštana gruda formirana je kao pločica, ali je, na žalost, čitava jedna trećina te pločice (i pečata) otpala. Pečat je, sa faksimilom, objavio već Aleksa Ivić, a opisno i Gregor Čremošnik. Obojici autora potkrale su se greške u čitanju legende.¹¹⁰

Br. 31

Po veličini (promjer mu je 6 cm) ovaj pečat spada u opću kategoriju srednjih, a po kompoziciji pečatne slike — u grbovne pečate sa legendom.

Pečatni simbol je orao poluraširenih krila, koji stoji na raširenim nogama i odupire se na rep. Svaki pojedini dio orlova tijela i perja odaje snagu i eleganciju: i trup, i noge sa kandžama, i krila, i rep. Na liku orla odražava se izvjesna stilizacija, koja ipak u većoj mjeri ne umanjuje realizam predstave.

Zbog oštećenja (manjka mu veći dio desnoga krila i glava) danas nije moguće sa potpunom sigurnošću utvrditi da li je orao bio predstavljen sa jednom ili dvije glave. U prilog ove druge pretpostavke govorila bi pojava dvoglavog orla u grbu srpskih vladara — Nemanjića s kojima je Andrija bio u bliskim rodbinskim odnosima. Ipak, bit će vjerovatnije da se radi o orlu sa jednom glavom, jer bi se na lijevoj, bolje očuvanoj strani pečata, morala vidjeti jedna od glava, ako su bile dvije.

Legenda je smještena u široku traku koja, uokvirena sa dvije plastične kružnice, prolazi rubom pečatnog polja. Oštećenjem uništeno je više od polovine legende, i to njezin početak i kraj. Na početku sačuvanog dijela legende vide se potezi dvaju slova koje danas više nije moguće sigurno opredijeliti (vjerovatno su to dijelovi slova Т and Ц). Ostali dio legende glasi: Б.Е.ΛΙΚΟΓΛΑΜΒСІС. Sa velikom vjerovatnošću legendu

¹¹⁰ Ivić, br. 7, Čremošnik, GZM, 1948, 135.

je moguće dopuniti na ovaj način: † CH ПЕВѦТЪ БЕΛΙΚΟΓ 4 ΧΑΜCICΟΓ 4 ICNE74 4NAPETH. Ovako čitanje i rekonstrukcija legende razlikuju se od čitanja Ivića, koji čita ... T ... ΕΛ ... 4 ΧΑΜCIC(H) i Čremošnika, koji prepoznaje samo slova ... T ... ΧΛΒMC ... Slova legende su, uglavnom, lijepa, ali razvučena i ne sasvim ujednačena. Na nekima se zapažaju i tendencije kićenja (Λ, ΙC).

Ukrasni elemenat pečata predstavljaju dvije koncentrične kružnice koje uokviruju traku sa legendom; unutrašnja kružnica izvedena je, uglavnom, pažljivo i ujednačeno, dok je vanjska, koliko se to može suditi po slabom otisku, mjestimično izlomljena.

Uzevši u cjelini, pečat djeluje dopadljivo, ali suviše strogo. Posebno treba naglasiti da je ovo najstariji grbovni pečat u jugoslavenskoj sfragistici.

PEČATI HUMSKIH VELIKAŠA

NIKOLIĆI

Nikolići su humska vlastela, čiji su se posjedi nalazili u predjelima južnoga Huma. Obiteljsko groblje bilo je u Vranjevu Selu kod Neum-Kleka, gdje su otkriveni nadgrobni spomenici sa natpisima. Prema navodima M. Orbinija, Nikolići su direktni potomci humskih knezova Miroslava i Andrije. Bili su u rodbinskim vezama sa bosanskom vladarskom kućom Kotromanića. U historiografiji, a dobrim dijelom i u suvremenim izvorima obično se nazivaju Nikolići, po imenu jednoga od najuglednijih članova kuće — župana Nikole, koji je živio početkom XIV vijeka.

Od većeg broja poznatih članova ovoga roda pečate su nam ostavila samo dva — Stanislava i Grgur.

STANISLAVA NIKOLIĆ

(?—1393—?)

Br. 32

Br. 32 mošnik.¹¹¹

Na vjerovnom pismu od oktobra 1393. godine za svoga poslanika upućenog Dubrovniku stoji jedini primjerak pečata »gospode Stanislave« Nikolić, žene Bogišine, a majke Vukosava, Petra i Miliše. Pečat je kratko opisao samo Gregor Čremošnik.¹¹¹

Pečat je »natisnut« (impressum) na vosak kojim je bilo zapečaćeno pismo. Po veličini — to je mali pečat, sa promjerom od 1,4 cm, a po formi — krug. Otisak pečata je slab, pa se ne mogu raspoznati svi detalji, ali je sasvim pouzdano da se radi o grbovnom pečatu sa legendom, i —

¹¹¹ GZM, 1952, 331.

vjerojatno — o pečatnom prstenu. Sudeći po pečatnom simbolu unuka Grgura, i pečatni (i heraldički) simbol Stanislave morao bi biti orao poluraširenih krila. Međutim, to je zasada još uvijek samo pretpostavka.

Od legende, na otisku se mogu raspoznati samo slova ... ПЄV4... KNE ... i konstatirati da je legenda ispunjavala čitav krug.

Okvir legende sačinjavaju dva koncentrična kruga izvedena pomoću tačkica.

KNEZ GRGUR VUKOSALIĆ NIKOLIĆ

(1403—1436)

Br. 33

Br. 33

Jedini pečat ovoga humskog feudalca sačuvan je na njegovoj povelji Dubrovniku od 16. jula 1418. godine. Objavili se ga svojerazmjerno Ivić, i kasnije Čremošnik.¹¹² Radi se o visećem pečatu, čija je nesrazmjerno velika gruda napravljena od smeđeg voska, a sama čaška za otiskivanje tipara prelivena je tanjim slojem voska tamnozeleno — gotovo crne boje. Forma pečata je izduženi osmerokut, a veličina 1,8×1,3 cm.

Pečatna slika sastoji se od simbola, slova monograma i ukrasa.

Kao simbol fungira predstava orla poluraširenih krila, koji stoji na nogama i odupire se repom; glavu je nagnuo udesno, a kljun okrenuo ulijevo; kandže su mu snažne i raširene. Ovaj simbol je koncipiran sasvim slično kao i orao velikog kneza Andrije humskog iz polovine XIII stoljeća. Stoga ova sličnost sa svoje strane donekle povećava vjerojatnost Orbinijevih navoda o rodbinskim vezama Nikolića sa humskim ogrankom porodice Nemanjića, o čemu je već bilo govora.

Slovo monograma Г, početno slovo imena ГРГѸРЪ, stavljeno je u ono malo slobodnog prostora sa desne strane orlove glave.

Ukras pečata je izduženi osmerokutni okvir izveden od niza tačkica.

SANKOVIĆI

Sankovići su tokom XIV stoljeća najmoćnija velikaška porodica u humskoj zemlji, pa i na čitavom području koje je kasnije ušlo u sastav Hercegovine. U historiografiji ustalio se za ovu porodicu naziv Sankovići po kaznacu Sanku Miltenoviću, njezinom najistaknutijem, ali ne i najsta-

¹¹² Ivić, br. 37; Čremošnik, GZM, 1952, 332.

rijem poznatom članu. Porodični posjedi obuhvaćali su gotovo čitavo Humsko primorje i polovinu Konavala. Obiteljsko groblje nalazilo se u selu Biskupu kod Konjica, pa vjerojatno ovdje treba tražiti i nastarije porijeklo ovoga roda. Od četiri poznate generacije Sankovića, sačuvani su pečati samo posljednje generacije — braće Bjeljaka i Radića. O pečatu njihova oca Sanka znamo samo to da je postojao i da je bio sličan pečatima njegovih sinova $\mathfrak{X}$.

Ovaj Sankovića simbol nesumnjivo je imao značaj porodičnog simbola — grba, jer ga upotrebljavaju u neizmijenjenom obliku i Sanko i dvojica njegovih sinova. Među historičarima nema jedinstvenog mišljenja o tome što ovaj neobični znak predstavlja; neki u tome vide izvrnuto sidro (kotvu), drugi — stilizirano slovo $\mathfrak{X}$, treći — stilizirano slovo X. Možda se ovdje radi o monogramu u vidu rebusa, koji treba razriješiti u riječi $\mathfrak{X}\Lambda\mathfrak{B}\mathfrak{M}\mathfrak{B}$. Istina je da nema pune analogije kod nas za ovakve monograme, jer se u monogram obično unose slova ličnog imena. Ipak, nije se moguće oteti ovakvoj interpretaciji.

SANKO MILTENOVIĆ, ŽUPAN I KASNIJI KAZNAC

Jedno pismo Dubrovniku, koje je nastalo nešto prije 1369. godine, župan Sanko je bio zapečatio malim pečatom, utisnutim u razliveni vosak.¹¹³ Pečat je kasnije otpao (ili je ukraden), ali se na pismu i danas raspoznaju njegove konture u vidu kruga, sa promjerom od 1,5 cm. Jedan detalj iz toga pisma omogućava da sa velikim stupnjem vjerojatnosti saznamo i kakav je bio pečatni simbol Sankov. Na adresnom polju, kraj samog otiska pečata, nacrtan je posebno Sankov grbovni simbol (monogram $\mathfrak{X}$). Kako se ovaj simbol nalazi i na pečatima Sankovih sinova Bjeljaka i Radića, i kako je crtanje grba mjesto pečata zasvjedočeno i na drugim suvremenim ispravama, može se opravdano pretpostaviti da je i na Sankovu pečatu kao simbol stajao ovaj monogram.

ŽUPAN BJELJAK SANKOVIĆ

(1378—1391)

Br. 34

Br. 34

Jedini Bjeljakov pečat sačuvan je na povelji od 15. aprila 1391. godine, kojom on — Bjeljak i njegov brat knez Radić prodaju Dubrovniku svoje posjede u Humskom primorju. Objavili su ga Ivić i Čremošnik.¹¹⁴

Bjeljakov pečat spada u vrstu visećih pečata i utisnut je u prethodno formiranu voštanu zdjelicu. Posebno treba ukazati na crveni vosak

¹¹³ Lj. Stojanović: o. c., br. 103; Čremošnik, GZM, 1951, 83.

¹¹⁴ Ivić, br. 29; Čremošnik, GZM, 1951, 84—85.

kojim je preliveno dno zdjelice, a koji inače upotrebljava i Bjeljakov brat Radič na sva tri sačuvana pečata. Poznato je da su na crvenu boju pečata od davnih vremena imali pravo samo krunisani vladari. U Bosni, osim kraljeva, crveni vosak su upotrebljavali još samo herceg Stjepan Vukčić i njegovi sinovi, također hercezi. Opravdano se misli da je herceg Stjepan dobio ovo pravo zajedno sa titulom hercega od njemačkog i rimskog cara Fridrika II godine 1448, ali se za Sankoviće mora pretpostaviti da su to pravo sami uzurpirali.

Pečat je kružne forme i ima promjer od 1,6 cm, a pečatna slika se kao i obično, sastoji od simbola, legende i ukrasa.

Pečatni simbol je monogram od slova riječi ХЛБМБ ставljenih u heraldički štit(?). Forma štita je približno scrolika, ali su mu strane više ovalne, donji vrh je zatupljen, dok je na gornjem rubu napravljen trokutasti usjek. Iznad štita vidi se konop za nošenje, odnosno vješanje štita. Ovakva forma štita pomalo je neobična za ovo vrijeme. Koliko se može pratiti, štitovi scrolike forme sa konopom za vješanje i uvijenim gornjim rubom pojavljuju se u heraldici tek od druge polovine XV stoljeća, i to u Primorju i u Hercegovini. Pa i to nije puna analogija, budući da Bjeljakov štit ima gornji rub zasječen, dok je kod ostalih sličnih štitova taj rub samo uvijen.

Posebno treba istaknuti da ova kompozicija u vidu nepotpunog grba (heraldički znak na štitu) vjerojatno predstavlja lični grb župana Bjeljaka. Njegov brat Radič nikada ga nije usvojio u ovakvoj kompoziciji.

Legenda na pečatu je kratka: † ПЕЧАТ БѢЛЖКОБ.

Ukras pečata su dvije koncentrične kružnice koje su sastavljene od nizova tačkica.

VOJVODA RADIČ SANKOVIĆ

(1391—1404)

Poznata su dva pečata Radičeva. Prvi, sa titulom kneza, nalazi se na već citiranoj povelji, koju je zajedno sa bratom Bjeljakom izdao 15. aprila 1391. godine, te na još jednoj povelji Dubrovniku od 15. maja iste godine, koju je izdao sam Radič u svoje ime. Drugi pečat, sa titulom vojvode, sačuvan je na Radičevoj povelji Dubrovniku od 25. augusta 1399. godine. Oba sačuvana Radičeva pečata, isto kao i pečat brata mu Bjeljaka, pripadaju tipu visećih pečata i otisnuti su u crvenom vosku kojim je preliveno dno zdjelice izrađene od svijetlosmeđeg voska.

Br. 35

Br. 35

Kneževski pečat Radičev, promjera 1,6 cm, za pečatni simbol ima grbovni znak porodice — riječ ХЛБМБ(?) u monogramu rebusa. Međutim, heraldički simbol je ovdje upotrebljen u svojoj elementarnoj formi, bez štita i drugih heraldičkih komponenata.

Legenda, smještena u kružnoj traci, glasi: † ПЕВѢТ КНЕЗѢ Р4-АHV4 Vjerojatno zbog greške pisara ili gravera početak legende sa znakom križa nalazi se sa desne strane pečatnog simbola. Slova legende su prilično lijepa.

Ukras pečata je sasvim jednostavan: dvije koncentrične kružnice koje uokviruju legendu, i obje — zajedno — uokviruju polje sa pečatnim simbolom.¹¹⁵

Br. 36

Br. 36

Drugi — vojvodski — pečat Radiča Samkovića, sa povelje od 25. augusta 1399. godine, u svim bitnim elementima slaže se sa pečatom iz 1391. godine. Male razlike sastoje se u ovome: vojvodski pečat je nešto manji (promjer 1,3 cm), heraldički i pečatni simbol je nešto više izdužen, slova legende su gotovo upola sitnija, početak legende nalazi se na svome uobičajenom mjestu (u vrhu pečata), a što je najvažnije, mjesto titule kneza dolazi naslov vojvoda, pa cjelovita legenda glasi:

† ПЕВѢТ ВОЕВОДАЕ Р4АHV4.

Kao zanatski rad ovaj vojvodski pečat je znatno slabiji od starijeg — kneževskog pečata Radičevog.¹¹⁶

VLATKOVIĆI

Vlatkovići pripadaju uglednoj i razgranatoj velikaškoj porodici koja je imala glavne posjede u zapadnoj Hercegovini i kojoj je u XV vijeku pripadala nasljedna čast humskog vojvode. Članovi ove porodice uzeli su vidnoga učešća u borbama za bosansko prijestolje krajem XIV i početkom XV stoljeća, ali je još značajnija njihova uloga u vojnim i političkim događajima koji su se odigrali u Hercegovini tokom posljednje tri decenije njezine samostalnosti.

Prvi bolje poznati član ove porodice je knez Juraj Radivojević, vlastelin na dvoru kralja Tvrtka I. Njegovi sinovi su: Vlatko, Pavao i Nikola — Jurjevići, a Vlatkovi sinovi su: Ivaniš, Marko, Žarko, Radivoj, Andrija (Augustin), Bartol i Tadija — Vlatkovići, koji su živjeli u drugoj polovini XIV stoljeća i ostavili više tragova u historijskim izvorima.

Samo ova posljednja generacija Vlatkovića ostavila je izvjestan broj originalnih isprava, uglavnom priznanica. Od pet različitih pečata, tri pripadaju Ivanišu, jedan Augustinu, dok za peti nije moguće utvrditi kojemu je od braće Vlatkovića pripadao.

IVANIŠ VLATKOVIĆ, VOJVODA HUMSKI

(1452—1488)

Poznata su u svesmu tri Ivaniševa pečata: jedan veći i dva manja. Svi tri pečara su grbovna, sa legendom na latinskom jeziku. Nijedan

¹¹⁵ Ivić, br. 28; Čremošnik: o. c., 84—85, 86—87.

¹¹⁶ Ivić, br. 30; Čremošnik: o. c., 88—89.

od ovih pečata nije dosada objavljivani u faksimilu, a ni u opisima Gregora Čremošnika nije dešifrirana nijedna legenda.

Br. 37

Veći pečat vojvode Ivaniša sačuvan je na tri priznanice njegove braće: a) vojvode Augustina — od 19. aprila 1488, b) vojvode Žarka i Tadije — istoga datuma. c) ponovno na priznanici Žarka i Tadije od 27. marta 1493. godine. Na prve dvije priznanice dolazi zajedno sa Augustinovim pečatom.¹¹⁷

Br. 37

Pečat pripada vrsti grbovnih pečata sa legendom na latinskom jeziku. Forma mu je krug, a veličina 2,9 cm u promjeru.

Kao pečatni simbol fungira potpuni grb, koji je komponiran od štita, kacige sa plaštem i čelenke. Štit je tipa tarče, nagnut udesno, pa zbog toga mu donji lijevi kut ispada šiljast, a desni kut i čitav donji rub — zaobljeni. Jednostavan heraldički lik — slično kao i na grbu Kosača — predstavljaju tri desne kose pruge. Sa vrha kacige spušta se jedva primjetljiva silueta plašta, čiji se krakovi s obje strane granaju u lozicu sa srcolikim i duguljastim listovima. Iznad lozice vide se neki kružići (sa lijeve strane — tri, a sa desne — četiri). Iz vrha kacige izbija perjanica u vidu bogatog zaobljenog buketa, koji ima visoku dršku i pet kratkih vertikalnih pera (listića) na vrhu.

Legenda u kružnoj traci, pisana latinskim jezikom i slovima gotičke uncijale, glasi: **IOHANNES VLATCHI VOIVODE CHVLMI**. Slova su u prvom dijelu međusobno razmaknuta, a u drugom — prilično zbijena. Otisci pečata su relativno dobri, ali su slova legende plitka, pa je stoga tek kombinacijom sva tri primjerka bilo moguće legendu pročitati u cjelini. Zanimljivo je da je slovo H pisano u minuskulnoj formi (h).

Ukras pečata je tanka, jedva vidljiva kružnica, koja okružuje pečatni simbol, a dekorativnost povećava i sama traka sa legendom, koja je čitava izvedena u višem nivou reljefa.

¹¹⁷ Čremošnik, GZM, 1952, str. 328—329.

Br. 38

Br. 38

Manji — osmerokutni — pečat Ivanišev nalazi se na priznanicama od 25. marta 1458. i 25. marta 1460. godine, pa je to najstariji sačuvani Vlatkovića pečat. Priznanice su izdate u ime sedam braće Vlatkovića i bratučeda im Pavla Petrovića.¹¹⁸ Na čelu ove liste je Ivaniš, sa titulom humskog vojvode dok su svi ostali samo knezovi. Na osnovu te okolnosti, kao i na osnovu činjenice da je Ivaniš među svom braćom bio najaktivniji u svakom pogledu, pa i u izradi pečata, opravdano je zaključiti da je i ovo pečat Ivanišev. Ovu napomenu trebalo je staviti zbog toga što je legenda na pečatu nečitljiva.

Oba otiska su vrlo slaba, a reljef pečatne slike plitak. Izgleda da je i sam pečatnjak — tipar bio napukao.

Osmerokut pečata nešto je izdužen (dimenzije 2×1,6 cm), a kutovi su mu zastupljeni, što je navelo Čremošnika da ga smatra ovalnim. Pečatna slika pokazuje neke razlike prema ostalim Vlatkovića pečatima: štit sa tri kose pruge stoji gotovo sasvim upravno; njegov donji rub je razveden (slično kao kod Augustinova pečata), dok je desni rub ravan, a lijevi uvijen. Nesrazmjerno veliki šljem doslovno se slijepio sa štitom, a tanki i kratki plašt označen je samo jednim kratkim potezom. Perjanica je mali zaobljeni buket na kratkom dršku.

Legenda, koja je zauzimala prostore sa obje strane simbola, na žalost, nečitljiva je. U početnom prostoru vide se potezi od nekoliko slova, ali ih nije moguće povezati u neki suvisli red. Čak se ne može utvrditi ni vrsta pisma (latinica ili cirilica?).

Od ukrasa jedva se raspoznaje tanka plastična traka koja je uokvirivala pečatno polje.

Br. 39

Br. 39

Manji — okrugli — pečat Ivanišev sačuvan je u tri otiska na priznanici Ivaniša i trojice njegove braće, izdatoj 4. oktobra 1482. godine, i u još jednom primjerku na priznanici od 25. marta 1493. godine.¹¹⁹

Pečatni simbol i ovdje ima formu potpunoga grba. Heraldčki lik na štitu isti je kao i na većem pečatu (tri desne kose pruge), vegetativni produžeci plašta, desno i lijevo od grla, znatno su siromašniji, ali glavnu razliku predstavlja forma čelenke: to više nije buket, nego dva dugačka povijena pera.

Legenda je stavljena u traku koju okviruju dva koncentrična kruga, i koja je prekinuta na donjoj strani vrhom štita, a na gornjoj — perima čelenke. Sam tekst legende teško je čitljiv, ali se uspoređivanjem sva tri otiska može dosta sigurno odrediti, pa i rekonstruirati: SI DOMINI

¹¹⁸ O. c., 324—325.

¹¹⁹ O. c., 327, 329.

IOANIS CHOM. Osim gotičko-uncijalnog slova C u riječi CHOM, sav ostali tekst legende pisan je humanističkom kapitalom.

Od ukrasa pečat ima samo vanjsku okvirnu liniju u formi plastične kružnice.

AUGUSTIN VLATKOVIĆ, VOJVODA HUMSKI

(1452—1488)

Br. 40

Pečat Augustina Vlatkovića sačuvan je na dvije priznanice, obje izdate 19. aprila 1488. godine. Na obje priznanice stavljena su po dva pečata — Ivanišev i Augustinov, iako je prva izdata u ime samoga Augustina, a druga u ime njegove braće — vojvoda Tadije i Žarka.¹²⁰ Poslanici Marko Radojević i Toma Jelinić, koji su u Dubrovnik donijeli ove priznanice, ponijeli su sa sobom i pečate koje nazivaju »pečatmi vjerovanimi i običajnimi rečenih voevoda Vlatkovića«.

Br. 40

Po osnovnoj kompoziciji slike i po veličini (promjer 2, 9 cm) pečat je sličan Ivaniševom većem pečatu, sa ovim razlikama: čelenka se sastoji od dva pera; lozice koje izbijaju iz plašta sa obje strane grba nešto su bogatije i drugačije stilizirane nego na Ivaniševu pečatu; donji rub štita nije ravan nego razveden.

Legenda je pisana izrazitom humanističkom kapitalom sa širokim slovima, i glasi: + AGVSTINI VLAT VOIVODE CHVMINI.

PEČAT JEDNOGA OD BRAĆE VLATKOVIĆA

Br. 41

Br. 41

Poseban mali pečat jednog od braće Vlatkovića sačuvan je u slabom otisku na priznanici vojvode Žarka, Tadije i Đurđa, izdatoj 1493. godine.¹²¹ Kako nema legende, nije moguće odrediti kojemu od braće Vlatkovića tačno pripada. Pečat je kružne forme, promjera 1,8 cm, utisnut preko papira na crveni vosak. Pečatni simbol je Vlatkovića grb: če-

¹²⁰ O. c., 328.

¹²¹ O. c., 329.

tverouglasti štit sa tri kose pruge, kaciga i perjanica u formi čelenke od dva pera. Po tome je sličan Augustinovu i malom Ivaniševu pečatu. Samo neki sitni detalji pokazuju da se radi o posebnom pečatu: štit je gotovo romboidan, kaciga vrlo visoka sa jako isturenim vizirom, plašt se jedva nazire pozadi šljema, pera čelenke su znatno kraća nego na drugim Vlatkovića pečatima, a legende nema, iako je formiran prostor za nju (traka).

Ukras se sastoji od plastičnih kružnica koje uokviruju traku gdje bi trebala stajati legenda.

Svi potezi pečatne slike su znatno dublji i oštiri nego na ostalim Vlatkovića pečatima.

PEČATI RODA KOSAČA

K O S A Č E

Porodica Kosača izišla je iz anonimnosti u posljednjoj četvrtini XIV stoljeća, i čitavo stoljeće bila je jedan od najaktivnijih političkih faktora u zapadnom dijelu Balkana. Članovi ove porodice ostavili su više isprava i pečata nego bilo koja druga porodica srednjovjekovne Bosne i Huma.

SANDALJ HRANIĆ KOSAČA, VELIKI VOJVODA BOSANSKI
(oko 1370—1435)

Sandaljevi pečati sačuvani su na šest isprava, od kojih se jedna čuva u Mletačkom arhivu, a ostale u Dubrovniku. Obično se smatralo da je Sandalj Hranić imao samo jedan pečat kojim se služio čitavoga svoga života, kako to, npr., izričito kaže Gregor Čremošnik. Istina je, međutim, da se na Sandaljevim ispravama susreću dva različita pečata, koji su samo slični, a ne identični.

Br. 42

Br. 42

Prvi Sandaljev pečat nalazi se na vjerovnim pismima od matra 1410. i 19. oktobra 1413, zatim na priznatici od 27. decembra 1423, na povelji Dubrovniku od 30. maja 1420. i na povelji Mlečanima od 1. novembra 1423. godine. Na dvije posljednje povelje pečati su viseći a na ostalim ispravama — nalijepljeni (*impressa*). Najbolji otisak je onaj sa povelje iz 1420. godine.¹²²

Od bitnih elemenata pečatne slike Sandaljev pečat ima samo monogram u užem smislu i legendu, pa je to izrazit monogramni pečat. Odmah treba napomenuti da je osnovni sadržaj legende dva puta iskazan: jedanput početnim slovima Sandaljeva imena (C4), što predstavlja monogram u užem smislu, a u kompoziciji pečatne slike zamjenjuje simbol, odnosno grb; drugi put isti sadržaj je iskazan u punoj legendi koja ponovo sadrži Sandaljevo ime i stoji na uobičajenom mjestu.

¹²² O. c., 274, 275, 279, 280; Ivić: o. c., br. 41.

Pečat ima formu izduženog osmerokuta, dužine 1,7 i širine 1,4 cm. Sredinu pečatnog polja zauzima monogram C4, iznad kojega se raspoznaje znak za skraćivanje (┐┘) u formi niskog a širokog klobuka, što je navelo Čremošnika da ga tretira kao sastavni dio monograma.

Rubom pečata ispisana je legenda: † CH ΠΕΥ4ΤΒ C4NA4ΛΕΠΒ. U detaljima se ovo čitanje razlikuje od Ivićeva i Čremošnikova, jer oni na kraju imena raspoznaju slova †ΕΠΒ. Međutim, na svim boljim otiscima očito se vidi da slova | tamo nema.

Legenda je smještena u traku koja prolazi rubom pečata i uokvirena je osmerokutom sa vanjske strane. Ovaj okvir za traku je i jedini ukras pečata.

Br. 43

Br. 43

Drugi pečat, koji je sačuvan samo na povelji Sandalja i braće od 24. juna 1419, sasvim je sličan prvom: razlika je samo u tome što ovaj drugi ima formu elipse i nešto je manji (promjer 1,5 i 1,2 cm), pa su stoga sitnija i slova monograma i legende. Znak skraćivanja iznad monograma C nešto je jače istaknut; traka sa legendom nema uopće okvira, tako da ni sam rub pečata nije ničim oivičen. Sasvim je vjerovatno da se ovdje radi o otisku pečatnog prstena.¹²³

KNEZ VUK HRANIĆ KOSAČA

(?—1424. godine)

Br. 44

Br. 44

Od Vuka Hranića, brata Sandaljeva, ostala su samo dva otiska jednoga tipara: oba otiska su na zajedničkim poveljama koje su braća Hranići (Sandalj, Vuk i Vukac) izdali Dubrovniku 24. juna 1419. i ponovo — 30. maja 1420. godine povodom prodaje Konavala. Pečat su objavili Ivić i Čremošnik.¹²⁴

Opća koncepcija pečatne slike, pojedini detalji, kao i veličina — u cjelini odgovaraju prvom pečatu Vukova brata Sandalja. I ovaj monogramni pečat umjesto posebnog simbola ima slova imena, zatim posebnu legendu i ukras koji se sastoji od plastične elipse i izduženog osmerokuta što uokviruju tekst legende.

Monogram u sredini pečata je vlasnikovo ime — ΠΧ|CΒ, pisano tako što su slova Χ, |C i Β stavljena u ligaturu. Za razliku od Sandaljeva i Vukčeva pečata, iznad Vukova imena nema »klobuka« — oznake za skraćivanje, a nema ga zbog toga što ovdje skraćivanja i nema.

Legenda † ΠΕΥ4Τ ΠΧ|CΟΠ4 jako je razvučena. Zanimljivo je da je imenički pridjev ΠΧ|CΟΠ4 u ženskom rodu, što je sasvim pravilno, a

¹²³ Čremošnik: o. c., 276—277.

¹²⁴ Čremošnik: o. c., 276—279; Ivić: o. c., br. 40.

drugačiji slučaj kod Sandalja i Radiča Sankovića prije predstavlja grešku pisara ili gravera, nego uobičajeni jezični oblik odnosno varijantu.

S obzirom na veliku sličnost Vukovog i prvog Sandaljevog pečata, opravdano se može zaključiti da je isti majstor — pečatorezac pravio oba pečata.

KNEZ VUKAC HRANIĆ KOSAČA

(?—1432. godine)

Na poveljama citiranim u izlaganju o pečatima Vuka i Sandalja Hranića (iz 1419. i 1420. godine) sačuvani su i otisci tipara njihovoga brata Vukca. Osim toga, jedan — veći — pečat Vukčev sačuvan je na ispravi njegova unuka Vladislava iz 1451. godine. Čremošnik opisuje oba ova pečata, a Ivić objavljuje samo pečat iz 1451, čitajući pogrešno legendu i pripisujući ga Vuku Hraniću. Kao i pečati njegove braće, i Vukčevi pečati su monogramni.

Br. 45

Br. 45

Prvi, mali Vukčev pečat, sa povelja o prodaji Konavala — iz 1419. i 1429, ima pečatnu sliku koncipiranu sličnos kao i na pečatima njegove braće. Sama izvedba detalja pokazuje ipak neke specifičnosti.¹²⁵

Pečat je izduženi osmerokut zatupljenih kutova, sa dimenzijama 1,5 i 1,3 cm. Pečatna slika, kao ni traka za legendu, sa vanjske strane nije oivičena nikakvom linijom, kao što je to običaj kod većine pečata, ali je centralni prostor sa monogramom uokviren izduženim osmerokutom, izvedenim od niza »bisernih« zrnaca. Relativno elegantna slova početna slova vlasnikova imena, postavljena su asimetrično u gornji dio osmerokuta. Zanimljivo je da je prvo slovo izrazito uglasto, dok je drugo sasvim — i čak pretjerano — zaobljeno. Iznad slova je već poznati »klobuk« — znak za skraćivanje (—).

Legenda na oba otiska je nečitljiva. Ipak, izgleda da je Čremošnik imao pravo kada je tekst, na temelju analogije sa većim pečatom, rekonstruirao na: † CH ΠΕΥΑΤΒ ΙΚΝΕΖΑ ΒΧΙC44. Na ovaku rekonstrukciju upućuju i jedina čitljiva slova ... Β ΙΚΝ Ε... [(ΠΕΛΑΤ)Β ΙΚΝΕ(ΖΑ) u dnu pečata, upravo na onom mjestu gdje bi po rekonstrukciji i došla.

Br. 46

Br. 46

Drugi — veći pečat kneza Vukca nije sačuvan ni na jednoj njegovoj ispravi, pa ni na ispravi sina mu Stjepana, nego tek na ugovoru unuka Vladislava o savezu sa Dubrovnikom od 15. augusta 1451. godine.¹²⁶

¹²⁵ Čremošnik: o. c., 276—279.

¹²⁶ Čremošnik: o. c., 293; Ivić: o. c., br. 37.

Po obliku ovaj pečat je gotovo pravilni osmerokut; ovakvu formu više ne susrećemo ni na jednom pečatu ove veličine u bosansko-humskoj sfragistici. Po veličini spada u srednje pečate (dimenzije: 1,7 i 1,6 cm).

Pečatna slika sastoji se od monograma, legende i okvira u formi plastičnog osmerokuta.

Monogram je postavljen u centralni prostor, i on ovdje fungira kao pečatni simbol. Sistoji se od slova $\Pi \Sigma$, početnih slova vlasnikova imena. Iznad slova je znak za skraćivanje u formi »klobuka« ($\frown$). I za slova i za znak skraćivanja upotrijebljene su nesrazmjerno debele linije, pa se monogram snažno ističe u okviru čitave slike.

Legenda nije ničim odvojena od središnjeg prostora gdje se nalazi monogram. Sam tekst, ispisan krupnim slovima, glasi: $\dagger \text{CH} \Pi \Sigma \text{V} \text{4T} \text{ICNE-} \text{74} \text{ } \text{B} \text{X} \text{ICB} \text{44}$. Slovo H u riječi CH napisano je kao N . U ligaturi stoje slova IC , N , u riječi $\text{ICNE} \text{74}$, zatim slova IC , 4 , u riječi $\text{B} \text{X} \text{ICB} \text{44}$.

Opći izgled pečata je pomalo nezgrapnan, jer su nesrazmjerno krupna slova monograma i legende gusto zbijena i doslovno su popunila sav prostor pečatnog polja. Osim toga, ni linije osmerokutnog okvira nisu sasvim ravne.

KNEZOVI: STJEPAN, RADOSAV I OSTOJA DRAGIŠIĆI KOSAČE

(?—1437/8—?)

Br. 47

Na tri priznanice braće Dragišića: Stjepanove od 20. aprila 1437, Radosavljeve od 20. jula 1438. i Ostojine — istoga datuma, sačuvani su pečati koji na prvi pogled imaju neke sitne razlike, ali ih svi autori opravdano smatraju otiscima

Br. 47 jednoga pečatnjaka.¹²⁷

Sva tri pečata su nalijepljena (impresa) na vosak koji je prethodno prekriven papirom.

Dragišića pečat po veličini (promjer mu je 1,5 cm) spada u kategoriju malih. Po sadržaju slike to je grbovni pečat bez legende i vjerovatno je njegov tipar služio kao pečatni prsten.

Funkciju simbola vrši tzv. jednostavni heraldički znak — predstava grifona koji trči i u lijevoj šapi nosi jednu graničicu. Grifon ima poluotvorena usta, rijetku nakostriješenu grivu i dugačak rep koji je zavinut prema gore i dopire sve do glave. Prednji dio trupa upadno je snažniji od njegova zadnjeg dijela, pa je po ovim osobinama fantastični grifon najslabiji lavu. Čitava predstava je elegantna, pokreti su dobro sinhronizirani, a svaki potez odaje ruku vještog majstora.

Uz rub pečatnog polja teče plastična kružnica koja ujedno predstavlja i jedini ukras pečata.

¹²⁷ Čremošnik: o. c., 283—285; Ivić, br. 52.

Zanimljivo je napomenuti da jedan pečatni prsten, koji je svojevremeno u Zemaljski muzej, navodno, dospio odnekle iz Albanije, ima toliko sličan izgled da se nameće pomisao kao da se radi upravo o Dragišića pečatu. Kasnije će biti govora o grifonu — lavu za kojega postoji vjerojatnost da je bio grb porodice Kosača i da je ovaj Dragišića grifon, u stvari, identičan sa lavom u grbu hercega Stjepana Vukčića i njegovih sinova.

**STJEPAN VUKČIĆ KOSAČA, VELIKI VOJVODA BOSANSKI
I HERCEG SV. SAVE**

(1405—1466. god.)

Stjepan Vukčić Kosača imao je u svemu sedam pečata, pa prema njihovom broju nosi rekord u čitavoj srednjovjekovnoj Bosni i Humu. Tri Stjepanova pečata su vojvodska, a četiri hercegška; samo jedan ima latinskim jezikom pisanu legendu, dok su sve ostale legende pisane ćirilicom i srpskohrvatskim jezikom. Samo jedan Stjepanov pečat je grbovni, a ostali su monogramni. Po veličini, u općoj kategorizaciji, tri pečava spadaju među srednje, a četiri — među male pečate. U Dubrovačkom arhivu čuva se ukupno 17 isprava sa očuvanim pečatima Stjepana Vukčića Kosače.

Br. 48

Najstariji sačuvani Stjepanov pečat nalazi se na povelji Dubrovniku od 10. oktobra 1435. godine. To je veći vojvodski pečat, koji je inače poznat i sa priznanica od 1. aprila 1443. i 3. februara 1445. godine.¹²⁸

Br. 48

Pečat ima formu kruga sa promjerom od 3 cm, a pečatna slika se sastoji od monograma, legende i ukrasa. Središnji prostor pečata čitav je zauzet monogramom Stjepanovog imena **СТЕФАН**. Slova **СФАН** pisana su u jednom — horizontalnom redu, a slovo **П** pisano u minuskulnoj formi, stavljeno je iznad slova **Ф**. Ovaj monogram (rebus) sastavljen je duhovito, jer slovo **П** istovremeno vrši i funkciju slova **Е**, a slova **Ф** i **Н** nalaze se u ligaturi. Ovako grafičko rješenje navelo je dosadašnje autore da u čitavom monogramu prepoznaju samo slova **СФАН**.

¹²⁸ Čremošnik: o. c., 282—283, 289—291; Ivić, br. 52.

Relativno krupna slova legende stavljena su po običaju u kružnu traku, a sam tekst glasi: † CH ПЕВ4ТЪ БОЕБОАЕ СМѢП4Н4. U ligaturu su stavljena samo slova 4 i N — u riječi СМѢП4Н4. Slova su pisana korektno, ali ne naročito lijepo.

Jedini ukras pečata predstavljaju dvije koncentrične kružnice koje uokviruju traku sa legendom; unutrašnja kružnica izvedena je pomoću tačkica, a vanjska je, koliko se to može razabrati na otiscima, obična platična linija.

Br. 49

Br. 49 Ivić, i Gr. Čremošnik.¹²⁹

Prvi mali pečat Stjepana kao vojvode sačuvan je u jednom primjerku na priznanici od 18. septembra 1438, i ponovno — i to u dva otiska — na priznanici od 7. maja 1440, koja je izdata u ime vojvode Stjepana i njegovih sinova Vladislava i Vlatka. Objavio ga je sa faksimilom A.

Pečat ima formu osmerokuta sa dimenzijama 1,8 i 1,6 cm. Formu osmerokuta imaju i oba koncentrična okvira koji uokviruju legendu. Središnji prostor opet zauzima monogram imena СТЕФ4Н, izveden isto kao i na velikom vojvodskom pečatu.

U legendi: † CH ПЕВ4ТЪ БОЕБОАЕ СМѢП4Н4 ligirana su slova H i П, a zatim 4ТЪ (4ТЪ), te 4 i N.

Br. 50

Br. 50 ligature kod slova H i П — u riječi CH ПЕВ4ТЪ.

Drugi mali vojvodski pečat Stjepanov sačuvan je samo na jednoj ispravi, i to, zajedno sa prvim malim pečatom, na povelji od 7. maja 1440. godine.¹³⁰

Osim neznatne razlike u veličini (dužina 2, 1, širina 1,7 cm), ovaj pečat se razlikuje od prvoga još samo po nekoliko sitnih detalja: slova monograma i legende su ružnija, nema

Br. 51

Srednji hercegski Stjepanov pečat sačuvan je na devet isprava izdatih u vremenu od 1450—1466. godine.¹³¹

Pečatna slika koncipirana je sasvim slično kao i na velikom vojvodskom pečatu. Bitna razlika je u dodatoj ljljanovoj kruni iznad monograma i u dijelu legende, koja ovdje glasi: † CH ПЕВ4ТЪ Г4Н4 ХЕР-

¹²⁹ Čremošnik: o. c., 287—288; Ivić: o. c., br. 51. To su prvi i treći pečat na povelji iz 1440. god.

¹³⁰ Čremošnik: o. c., 288.

¹³¹ To su: 2 priznanice od 5. jula 1450, 2 povelje od 19. jula 1453, ugovor od 10. aprila 1454, te priznanice od: februara 1464, 17. novembra 1465, 5. decembra 1465, 25. februara 1466. god. (Čremošnik, GZM, 1952, 291—292, 294—295, 296, 297, 298; Ivić: o. c., br. 61 i 62).

ЧЕГГ СМНННН. Osim toga, slova monograma su nešto kićenija, a unutrašnji prostor sa monogramom opasan je po jednom plastičnom i po jednom udubljenom kružnom linijom.

Br. 51

Br. 52

Najveći pečat Stjepana kao hercega po svojim karakteristikama dijametralno se razlikuje od svih ostalih njegovih pečata. Najznačajniju novinu predstavlja pečatni simbol u vidu potpunoga grba, a zatim — latinski jezik u legendi. Ovaj pečat, začudo, nije sačuvan ni na jednoj Stjepanovoj ispravi, nego samo na jednoj priznanci njegova sina Vlatka od 26. jula 1470. godine.¹³²

Br. 52

Pečatni simbol je pravi potpuni grb koji se sastoji od štita, kacige sa velom i čelenke. Štit je u osnovi nešto izduženi četverokut; gornji mu je rub ravan, a donji razveden u tri polukružića. Preko čitavog polja štita postavljene su tri desne kose pruge, koje vrše funkciju heraldičkog lika. Štit je sasvim lagano nagnut udesno, a na njegov lijevi kut postavljena je izdužena kaciga sa velikim otvorom za oči. Od jastučića na kacigi polazi plašt — veo, koji se desno i lijevo od grba razvija u bujnu vijugavu lozu. Iznad jastučića uspravno izbija prednji dio grifona — la-

¹³² Čremošnik: o. c., 321; Ivić: o. c., br. 73.

va, snažnoga trupa, velike glave i nakostriješene grive. U šapama lav drži zastavu na kojoj se razabiru dva križa i tri (horizontalna i) paralelna kraka.

Iako je sačuvan na ispravi koja je izdata tek 1470. godine, nema sumnje da je ovaj pečat nastao prije 1465. godine, a možda i odmah poslije 1448. godine. To je, svakako, najstariji potpuni grb velikaškog roda Kosača, i zajedno sa grbom Vlatkovića najstariji potpuni grb na području srednjovjekovne Humske zemlje i čitave Hercegovine. Grifon — lav u čelenci je vjerojatno već odavno služio kao jednostavni heraldički simbol porodice Kosača: treba samo da se podsjetimo na pečate braće Dragišića Kosača iz 1437—1438. godine i popisa blaga Sandalja Hranica, u kojemu se spominje Sandaljevo »zlamenije«, zatim — u istom blagu i neke »figurine« »lava« i »šrkana« (zmaja). Kose gredice na štitu, koje se pojavljuju na mjestu tzv. jednostavnog heraldičkog lika, predstavljaju nov, dotada nepoznat simbol, koji će, kao i cijelu kompoziciju grba, zadržati i Stjepanovi potomci.

Za heraldiku je važna činjenica da se plašt — veo širi i na prostor sa desne strane grba. Takva potencirana uloga plašta kasnije sve više uzima maha, i kao ukras postaje jedna od najupadljivijih karakteristika grba uopće. Svi ovi detalji kazuju da je Stjepanov grb formiran pod direktnim uticajem suvremene zapadnoevropske heraldike, koja pokazuje stilske osobine renesanse.

Legenda je pisana humanističkom majuskulnom kapitalom, ali sastavljač očito nije bio vješt latinskom jeziku; stoga je legenda i sadržajno nepotpuna: S ILVS. DNI. DVCIS. STEPHANI. SCI. SABE. REGNI. BOSNE. Razriješena legenda bi glasila: SIGILLVM ILVSTRISSIMI DOMINI DVCIS STEPHANI SANCTI SABE ET REGNI BOSNE.¹³³ Treba odmah napomenuti da je ovo prvi poznati slučaj upotrebe humanističke latinske majuskule (kapitale) u epigrafici Bosne i Hercegovine. Pojedine riječi rastavljene su tačkama. Kao i obično, legenda je uokvirena dvjema plastičnim kružnicama, koje predstavljaju i jedini »čisti« ukras ovoga pečata.

Br. 53

Prvi mali hercegški pečat Stjepanov nalazi se samo na jednoj ispravi — povelji o trgovačkim poslasticama Dubrovniku, izdatoj 13. oktobra 1461. godine.¹³⁴ Pečat je »natiskan« na crveni vosak, preko kojega je prethodno stavljen papir. Veličinom — dužina 1,8, širina 1,6 cm. — i formom izduženog osmerokuta sasvim odgovara malim vojvodskim pečatima, dok je monogram izveden isto kao i na srednjem hercegškom pečatu (monogram imena СТЄΦΑΝ sa hercegškom krunom iznad njih). Na ovom pečatu nema ni posebnog okvira za legendu. U samoj legendi: ΠΕΥΔΠ ΓΑΝΔ ΧΕΡΥΕΓΔ СΠНΕΠΔΝΔ nema ništa posebnog.

¹³³ Razlika prema Čremošnikovu čitanju sastoji se u identifikaciji slova S na početku legende, te ispuštanju veznika ET pri kraju legende. Ni križ na početku legende danas se ne može prepoznati.

¹³⁴ Čremošnik: o. c., 296—297.

Br. 54

Stjepan kao herceg imao je još jedan mali pečat, koji je sačuvan samo na jednoj ispravi (priznanici) njegove udovice Cecilije, idatoj 28. maja 1476. godine.¹³⁵ Ovaj pečat je nešto veći od prethodnoga (dužina 2,2, širina 1,8 cm), a izduženi osmerokut ima tako zaobljene kutove da se približuje ovalu.

Pečatna slika izvedena je naročito pažljivo i lijepo. Slova monograma su relativno sitna ali simetrična; krajevi slova su znatno prošireni, što u velikoj mjeri povećava dekorativnost. Posebno je lijepo izvedena visoka kruna, koja se sastoji od tankog dijadema i tri visoka stilizirana ljiljana između kojih stoje dva okrugla listića. Kruna zauzima gotovo isto toliko prostora koliko i čitav monogram.

U legendi: *CH4 ΠΕΥ4ΠΒ ΧΕΡ4ΕΓ4 CΠΗΦΕΝ4* — napravljena je greška: *CΠΗΦΕΝ4* — mjesto: *CΠΒΠ4Ν4* ili *CΠΕΦ4Ν4*.

**VLADISLAV HERCEGOVIĆ, VELIKI VOJVODA BOSANSKI
I HERCEG SV. SAVE**

(1426/7—1487/9. god.)

Na prvoj poznato ispravi koja je izdata u Vladislavljevo ime (zajednička priznanica Vladislava, njegova oca Stjepana i brata Vlatka, izdata 7. maja 1440. godine) stoji pečat njegova oca Stjepana; očito je da u to vrijeme Vladislav nije imao svoga vlastitog pečata. Ni 1. aprila 1443. Vladislav nema svoga pečata, a još 1451. godine na ugovoru o savezu sa Dubrovnikom on stavlja pečat svoga djeda Vukca.

Vladislav je imao u svemu tri pečata: dva vojvodska i jedan hercegški. Zanimljivo je da Vladislav u decembru 1465. godine upotrebljava hercegški, a u februaru i aprilu 1466. godine, te ponovo 1469. godine — vojvodski pečat.

Br. 55

Veći vojvodski pečat Vladislavljev, promjera 4 cm, sačuvan je na četiri priznanice iz 1466. godine.¹³⁶ U svim ovim slučajevima pečat je »natisnut« (impressum) na vosak sa papirom, a boja pečatnog voska je uvijek crvena.

Pečatni simbol je potpuni grb, koga smo već upoznali na velikom pečatu hercega Stjepana: štit sa tri desne kose pruge, kaciga sa velom čiji se krakovi razvijaju u bogati vegetativni ornamenat i slobodno lepršaju s obje strane grba, te čelenka u vidu lava — grifona, koji u šapama drži zastavu sa tri horizontalne gredice i jednim križem. Vegetativni ornamenat koji se razvija iz plašta znatno je siromašniji nego u Stjepanovu grbu i više podignut prema gore; od zastave se na prva tri

¹³⁵ Čremošnik: o. c., 299; Ivić: o. c., br. 70.

¹³⁶ Čremošnik: o. c., 300—302; Ivić, br. 68.

otiska raspoznaju samo konture, ali na oštećenom primjerku od 1. aprila 1466. godine jasno se vidi da je na čitavoj zastavi prikazan križ koji izbija iz široke platforme.

Legenda je pisana lijepim i besprijekornim slovima epigrafske gotičke uncijale: + SIGL. S. DNI. VLADISLAVS. VOIEVODE. BOSNE. (SIGILLVM SERENISSIMI DOMINI VLADISLAVS VOEVODE BOSNE.)

Br. 55

Jedini čisti ukras pečata predstavljaju koncentrične kružnice koje uokviruju traku sa legendom. Vanjska kružnica je izvedena od niza tačkica.

Približno četvrtasta forma štita na ovome grbu upućuje na zaključak da je grb nastao bar deceniju ranije nego isprave na kojima se nalazi, a velika sličnost sa grbom hercega Stjepana pokazuje uzor prema kojemu je rađen. Zbog starije forme štita i grba mora se pretpostaviti da je ovaj pečat nastao ranije nego srednji pečat Vladislavljev sa isprave iz 1465. godine. Na takav zaključak navodi i činjenica da je na ovom pečatu Vladislav još uvijek samo veliki vojvoda bosanski.

Br. 56

Br. 56

Jedini mali pečat Vladislavljev nalazi se na priznanici od 17. juna 1469. godine.¹³⁷ Otisak je ovdje direktno u vosku, bez zaštitnog papira. Kako je priznanica presavijena još dok je vosak bio topao, to se na jedan dio pečatne gnude (i slike) zaljepio papir priznanice, a komadić pečata se kasnije prelomio i nestao. Stoga pečatna slika nije u cjelini vidljiva. Ipak se može konstatirati da je pečat kružne forme, promjera 1,7 cm, i da središnji prostor zauzima monogram $\Pi\Lambda\Delta$. Osim toga raspoznaju se i pojedini dijelovi legende: $\Pi\Theta\epsilon\beta\Theta \dots \Lambda^4\Delta^4\eta$ što dozvoljava rekonstrukciju na: $\Pi\epsilon\upsilon\alpha\mu\beta \Pi\Theta\epsilon\beta\Theta\Delta\epsilon \Pi\Lambda^4\Delta^4\eta\text{C}\Lambda^4\beta\Delta$.

Br. 57

Herceški pečat Vladislavljev, promjera 2,8 cm, sačuvan je na priznanici od 13. oktobra 1465. godine, i ponovno na pri-

¹³⁷ Čremošnik: o. c., 302—303.

znanicama od 27. oktobra 1487. i 21. decembra 1478. godine.¹³⁸ Jedan, i to odlično sačuvan primjerak ovoga pečata nalazi se na ispravi iz 1492. godine, koju su zajedno izdali srpski despot Đorđe Branković i herceg Balša, sin Vladislavljev. Kao što se više puta dešavalo, i ovdje se je sin Balša poslužio pečatom svoga oca. Konkretni primjer dosada nije zapazio nijedan od autora koji su se bavili ovom problematikom. Svi su, naime, smatrali da se radi o pečatu Balšinu.¹³⁹

Br. 57

Kompozicija pečatne slike u osnovi je ista kao i na većem pečatu iz 1466. godine: štít sa tri kose grede, kaciga sa velom i perjanica u vidu grifona — lava koji drži zastavu. Ipak se može zapaziti nekoliko sitnih, ali ne sasvim beznačajnih razlika. Čitava kompozicija grba vrlo je izdužena, tako da u dnu pečata štít, a u vrhu glava zmaja i zastava, prekidaju traku sa legendom. Forma štita je četvrtasta, sa značnim lučnim izrezima na desnoj i lijevoj strani. Lozice koje sa obje strane grba izviru iz krajeva plašta znatno su siromašnije, ali je lik lava mnogo življi i elastičniji. Na zastavi se mogu razaznati dva polja međusobno odvojena vertikalnom linijom; u jednom su nesumnjivo prikazane horizontalne pruge, a na drugom dijelu križ. Svakako je karakteristična razlika između zastave na pečatu od 1466. godine, koja ima samo križ, i ove, koja ima dva dijela — (heraldičke) grede i križ.

Legenda, pisana latinskim jezikom i gotičkom epigrafskom uncijalom, dobro je čitljiva, naročito na Balšinom otisku iz 1492. godine. S. DNI. VLADIS. TERE. XM (SIGILLVM DOMINI VLADISLAVI TERRE CHVM). U ovakvoj stilizaciji i grafiji očito je slabo poznavanje latinskog jezika, ali što je još zanimljivije, pečatorezac je zamijenio latinsko slovo H ćirilskim X, jer slova XM očito treba da znače HLM — CHVM ХЛѢМЪ).

VLATKO HERCEGOVIĆ, HERCEG SV. SAVE

(?—1489. god.)

Već je spomenuto da je na jednom dokumentu od 7. maja 1440. godine u Vlatkovo ime stavljen pečat njegova oca Stjepana. Još jedan put, i to u vrijeme kada je Vlatko već nosio titulu hercega i kada je imao bar dva vlastita pečata, iz nepoznatih razloga on se poslužio pečatom svoga umrlog oca (26. jula 1470. godine).

¹³⁸ Čremošnik: o. c., 300, 303—304.

¹³⁹ Ivić, br. 80; Thallóczy, Stu dien, 311.

U dokumentima Dubrovačkog arhiva sačuvana su tri Vlatkova pečata: jedan od njih spada u kategoriju malih, a dva druga — u kategoriju srednjih. Jedan srednji i mali pečat imaju srpskohrvatsku, a jedan srednji latinsku legendu. Svi Vlatkovi pečati spadaju u »natisnute« (inpres-sa), redovno su udareni preko papira i uvijek je upotrijebljen vosak crvene boje.

Br. 58

Vlatkov pečat srednje veličine sa srpskohrvatskom legendom sačuvan je na osamnaest priznanica, kojima je on u Dubrovniku potvrđivao izuzimanje nasljedstva iza svoga oca Stjepana i prastrica Sandalja. To su: priznanica od 22. novembra 1466, od 4. augusta i 10. novembra 1467, od 10. januara, 17. marta, 25. marta, 15. aprila, 6. juna, 20. augusta, 20. septembra, 3. oktobra, 26. novembra i 23. decembra 1468. godine, te 15. februara, 14. marta, mjeseca maja, 10. septembra 1469. i 26. januara 1470. godine.¹⁴⁰

Br. 58

Ovaj Vlatkov pečat, kružne forme, promjera 2,8 cm, u osnovi je sličan grbovnom pečatu njegova brata Vladislava i oca mu Stjepana (grb sastavljen od štita sa tri kose grede, kacige sa velom i perjanice u vidu lava — grifona koji drži zastavu). Kao spicifične osobine Vlatkova pečata treba navesti ove: štiti ima jednostavniju četvrtastu formu, ali je nešto povijen i nagnut udesno, pa zbog toga izgleda kao da mu je lijevi rub uvijen, a desni donji kut se i ne vidi; vegetativni ornamenti na krajevima plašta su dosta siromašni; grifon sve više liči na lava i — što je možda najvažnije — na zastavi su prikazana dva križa, jedan iznad drugoga slično kao i na grbu njegova oca Stjepana.

Legenda glasi: † Π . ΣΒΗΤΛΟΓΓ ΧΕΡΥΕΓΓ ΒΛΑΤΜΙΚΓ.

Ukrasni elemenat pečata je kružnica od »bisernog niza«, koja okružuje čitavo pečatno polje; sa unutrašnje strane trake za legendu odgovarajuća kružnica je tako tanka da se na visini otiska uopće i ne zapaža.

Br. 59

Drugi Vlatkov pečat srednje veličine sa legendom na latinskom jeziku (promjer 2,8 cm) također je grbovni pečat. Sačuvan je na dvije isprave — priznanice: od 17. augusta 1476. i 5. oktobra 1478. godine.¹⁴¹

¹⁴⁰ Čremošnik: o. c., 305—319; Ivić, br. 71.

¹⁴¹ Čremošnik: o. c., 322—323.

Pečatni simbol je isti onaj grb kao i na pečatu sa ćirilskom legendom. Razlika je samo u zastavi (vdje je prikazan jedan križ) i u položaju grba, koji je ovdje okrenut udesno.

Br. 59

Na početku legende nema uobičajenoga križa nego samo jedna obična tačka. Tekst: · SIGIL · VLATICI · DVCIS · S · SABE · pisan je mješavinom gotičke uncijale i humanističke kapitale; uncijalno je, npr., c (C) i donekle A, a izrazito kapitalna slova su L, V, D, E. Odvajanje riječi označeno je kružićima, odnosno tačkama.

Vanjska kružnica koja uokviruje čitavo pečatno polje nazubljena je, a unutarnja je tanka i jedva primjetljiva.

U zanatskom pogledu izrada pečata je korektna, pa u tome smislu ne bi bilo prigovora da nije grube greške u orijentaciji grba, miješanja pisma i nedosljednosti u znakovima za odvajanje riječi. Zanimljivo je da u reljefu pečatne slike postoje dva korizonta: viši, u kojemu je izrađen dio grba: kaciga i lik lava, i niži, u kojemu su izrađeni svi ostali dijelovi pečatne slike.

Br. 60

Br. 60

Mali pečat hercega Vlatka ima oblik neznatno izduženog osmerokuta, sa dužinom od 1,8 i širinom 1,5 cm. Za razliku od ostala dva, ovo je monogramni pečat, izrađen u skladu sa starom tradicijom Kosača. Središnji prostor pečatne slike zauzima monogram sa slovima imena ВЛАТК komponiran tako da prva tri slova stoje u jednom redu, a široko П, postavljeno je iznad njih, upravo onako kao i kod monograma hercega Stjepana. Iznad monograma razabire se i minijaturna kruna sa jednostavnim zupcima.

Legenda je po sadržaju identična sa onom na srednjem pečatu: † П. СБНПΛΟΓΔ. ΧΕΡЧЕГΔ. ВΛΔΠΙΚΔ. Odvajanje pojedinih riječi izvršeno je pomoću tačkica.

Osmerokut koji okružuje pečatno polje bio je izveden od niza tački- ca, ali danas, gotovo na svim otiscima, ovdje se raspoznaje samo obična plastična linija.

Ovaj mali Vlatkov pečat sačuvan je na priznanicama od 20. augusta, 20. septembra, 3. oktobra i 26. novembra 1468. godine, te na priznatici od 10. septembra 1469. godine. Karakteristično je da je u svim slučajevima mali Vlatkov pečat upotrebljen u ime njegova brata Stjepana, i to uvijek na zajedničkim priznanicama i paralelno sa Vlatkovim većim pe-

čatom. Čremošnik zbog toga misli da se ovdje radi o nekakvoj Vlatkovoj prevari na račun brata Stjepana ili na račun Dubrovnika.¹⁴²

Faksimil ovoga malog Vlatkovog pečata dosada nije bio objavljivani.

KNEZ STJEPAN HERCEGOVIĆ

(1459—1517/19)

Br. 61 stavljen mali pečat njegova brata Vlatka.¹⁴³

Najmlađi sin hercega Stjepana, po imenu takođe Stjepan, koji je nakon prelaska na islam uzeo ime Ahmed (u historijskim izvorima poznat kao Ahmed-paša Hercegović), ostavio je otiske svoga pečata na 11 priznanica; od toga su dvije iz 1467, 5 — iz 1468, 3 — iz 1469. i jedna iz 1470. godine. Već je rečeno da je na 5 priznanica u ime Stjepanovo

Pečat je male veličine, po formi ovalan, sa promjerom 1,9 i 1,8 cm. Rađen je u svemu po uzoru na očev vojvodski pečat. Središnji prostor zauzima monogram imena СПЕФН, izveden tako da široko П стоји iznad ostalih slova imena i ujedno vrši funkciju slova Е, a slova Ф и Н su stavljena u ligaturu.

Legenda glasi: † П.СВ. СМНПФН. ХЕРЧЕГОВИЋ. Skraćene su riječi ПЕВМ и СВМНЛОГ, a odvajanje riječi izvršeno je pomoću tačkica.

Ovalni okvir oko pečatnog polja izveden je od »bisernog niza«.

Pečat su objavili Ivić i Čremošnik.

¹⁴² Čremošnik: o. c., 312—314, 318.

¹⁴³ Čremošnik: o. c., 307—321; Ivić, br. 72.

PEČAT KAO PRAVNA INSTITUCIJA

Pečate su imali, po pravilu, nosioci ili predstavnici javne vlasti. To su, prije svega, nosioci najviše vlasti, dakle, vladari. U srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini, u periodu iz kojega potiču izvori o pečatima, status samostalnih vladara imali su: bosanski banovi i kraljevi, humski (veliki) knezovi, te, izvjesno vrijeme, i hercezi sv. Save.

Neki pisani historijski izvori, čija je autentičnost još uvijek sporna, spominju i pečate trebinjskih župana polovinom XII stoljeća. Iz iste grupe izvora potiču i najstarije vijesti o pečatima humskih knezova i bosanskih banova.¹⁴⁴

Svi vladari, bez ijedne poznate iznimke, služe se pečatima, ali to još ne znači da oni vazda imaju i svoje vlastite pečate. Tako se ban Tvrtko u početku svoje vladavine služi pečatom bana Stjepana; kraljica Jelena — pečatom svoga muža Dabiše; Stjepan Ostojić — očevim pečatom; Tvrtko II, uz toliko svojih pečata, pred kraj vladavine upotrebljava tipar svoga prethodnika i dugogodišnjeg suparnika Ostoje. Dvojica posljednjih bosanskih kraljeva, iako se vrlo često služe pečatima, nemaju nijednog vlastitog, nego upotrebljavaju tipare svojih prethodnika Tvrtka II i Ostoje. Takvih slučajeva ima i među hercezima sv. Save.¹⁴⁵

Za vladare XII stoljeća ne znamo koliko i kakvih su sve pečata imali. Sudeći po bulli kneza Miroslava i analogijama sa pečata Stevana Nemanje, po pravilu, to su bili pečati srednje veličine, a neki od njih bili su i dvostrani (dupli).¹⁴⁶ Već u prvoj polovini XIII stoljeća znamo da su i bosanski banovi i humski knezovi imali po dva pečata: jedan manji (mali) i jedan veći (veliki).¹⁴⁷ To isto znamo i za bana Stjepana II u prvoj polovini XIV stoljeća. Ban Tvrtko imao je tri pečata: veliki, manji (po općoj kategorizaciji — srednji) i mali (pečatni prsten).

¹⁴⁴ U tzv. lokrumskim falsifikatima trebinjskih i humskih isprava XII stoljeća spominju se: »sigillum Lëtoultie«, »sigillum Chrance«, na ispravi Gerdesse stoji tekst »meo signaculo sigillatas«, a sigillum se spominje i u povelji bana Borčića, koja spada u istu grupu (Šišić: Ljetopis popa Dukljanina, Beograd—Zagreb 1928, 189—192). U novije vrijeme neki historičari se zalažu za autentičnost ovih isprava (npr. Br. Nedeljković u Istorijskom časopisu, Beograd 1959, br. 9—10, 55—69).

¹⁴⁵ Blži podaci izneseni su u izlaganju o pojedinim pečatima.

¹⁴⁶ Knez Miroslav.

¹⁴⁷ I ban Ninoslav i humski knez Andrija imaju po dva pečata.

Kao kralj Tvrtko ima čak 4 pečata: veliki dvostrani, srednji, i dva mala — tajni i pečatni prsten. Dabiša se služi sa tri vrste pečata, Ostoja sa dvije, Tvrtko II, opet, sa tri, a Tomaš i Stjepan Tomašević služe se sa po dvije kategorije tipara. Stjepan Vukčić Kosača, kao herceg, ima tri vrste pečata, isto kao i Vladislav i Vlatko — Hercegovići.

Samo vladari imaju dvostrane i velike pečate (po općoj kategorizaciji), a više od dvije kategorije pečata susreću se također samo kod vladara.

Važno je konstatirati da se veliki, i uopće veći, pečati upotrebljavaju isključivo na ispravama javnog karaktera, dok ostali — srednji i mali — služe vladarima i za ovjeravanje službenih isprava, ali i za potvrđivanje sasvim privatnih priznanica, pisama, punomoći i sl.

Sljedeću kategoriju imalaca pečata predstavljaju tzv. oblasni gospodari. Oni pečate upotrebljavaju u svojstvu nosilaca javne vlasti, ali i u poslovima sasvim privatnog karaktera. Često imaju po dvije kategorije pečata: jedan — veći, koji spada u opću kategoriju srednjih, te drugi — mali pečat.

I veliki broj ostale vlastele imao je svoje pečate. Neki od te »ostale« vlastele su članovi moćnih velikaških kuća, kao npr. braća Dragišići, braća Hranići, Tvrtko Borovinić, Stjepan Hercegović, ali se to isto ne bi moglo reći za onih 15 »plemenitih« ljudi, koji su svojim pečatima potvrdili sudsku odluku o identifikaciji zemalja livanjskog grada.¹⁴⁸ U kojoj su mjeri vlasteoski pečati imali javni karakter, danas je teško reći; u svakom slučaju, treba imati na umu da su feudalni gospodari na svojim posjedima imali široka ovlaštenja koja spadaju u domen javne vlasti — bar prema današnjim našim shvaćanjima.

Od ostalih imalaca pečata treba spomenuti samoupravne varoške općine; doduše, nije sačuvan nijedan primjerak njihovih pečata, ali pisani izvori spominju, npr., pečat općine srebreničke.¹⁴⁹ Može se opravdano pretpostavljati da su i ostale autonomne komune, kao npr. Olovo i Fojnica, također imale svoje pečate. Pisani izvori spominju i pečate bosanskog biskupa i bosanske franjevačke vikarije u XIV stoljeću.

Pečat se otiskivao na ispravu ili na pismo prilikom izdavanja, odnosno optremanja. U vladarskim kancelarijama, kao i u većim kancelarijama oblasnih gospodara, svakako su pečate otiskivali djaci-pisari,¹⁵⁰ a rijetko sami izdavači. Kada je ispravu trebalo ovjeriti u dru-

¹⁴⁸ Miklošić: *Monumenta serbica*, Viennae 1858, 248. Tako npr., Sandaljevi poslanici knez Pribisav Pohvalić, dijak Brajan i Vukac Vardić imaju svoje pečate (Stojanović: o. c., br. 356, 358, 381). Nasuprot tome, rodaci Braila Tezafovića 1475. god. nemaju svojih pečata, nego novac u Dubrovniku primaju pred svjedocima (Stojanović: o. c., br. 783).

¹⁴⁹ Ugovor o kupoprodaji nekih kuća u Srebrenici 1423. god. bio je ovjeren pečatom mjesta (la bola del luogo). Dokumentat je objavio M. Dinić u knjizi: *Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni*, Beograd 1955, 106.

¹⁵⁰ Kralj Tomaš na jednom mjestu kaže: »I povelismo ga zapečatiti našom zakonom podvisuku pečat (Stojanović: o. c., br. 696). Slične izreke mogu se naći i u drugim ispravama, kao npr. kod Sandalja Hranića 1423 (Stojanović, br. 337), ili kod Petra i Nikole Pavlovića 1454. god. (Stojanović: o. c., br. 726).

gom mjestu, onda su punomoćnici sa sobom nosili tipare svojih naredbodavaca i njima ovjeravali dokumente.¹⁵¹

Često je pečatnjak (tipar) služio kao legitimacija kojom je trebalo dokazati status punomoćnika i istinitost usmenih poruka. Stoga bi se ova funkcija pečata mogla nazvati ovjeravanjem usmene izjave.¹⁵²

Pravna snaga pečata sastoji se u ovjeravanju autentičnosti isprave i istinitosti njezina sadržaja, a zatim u legitimaciji donosioca pečata. U pogledu gradacije može se uočiti pravilo da sa veličinom pečata raste i njegova snaga, iako u praktičnoj primjeni ima mnogo nedosljednosti.

Vrste pečata, sudeći po terminologiji pisanih izvora, dobile su svoja imena po raznim kriterijima. Tako se razlikuju:

- a) po veličini: mali, srednji, veliki;
- b) po broju pečatnih slika: »dupleni« — »obistrani«, obični;
- c) po tehnici pečačenja: »visući« (pendens) i impressum (»natisnuti«);
- d) po simboli: »zlameniti«;
- e) po pravnom karakteru: zakoniti, »virovani«, obični, tajni.

Veliki je broj isprava (po vrstama) koje se ovjeravaju pečatima. Takve su isprave:

- ugovori (međunarodni, trgovački, kupoprodajni, mirovni i dr.);
- svečane izjave, zavjernice, povlastice i sl.;
- feudalne darovnice;
- punomoći (listovi »virovani«);
- otvoreni listovi, svjedožbe i sl.;
- slobodni listovi (propusnice, salva conducta);
- priznanice, razrješnice, potvrde;
- pisma;
- odluke o rezultatima sudskih sporova;
- oporuke.¹⁵³

Gradaciju pravne snage pojedinih vrsta pečata nije moguće striktno ustanoviti. Obično se misli da vladari za svoje privatne poslove upotrebljavaju male i tajne pečate ili pečatne pretenove, za obične isprave javnoga karaktera — srednje, a za naročito važne i svečane dokumente — velike pečate. To pravilo važi i za Bosnu, ali veliki broj iznimaka pokazuje takvu nedosljednost u primjeni da se pravilo gotovo gubi. Ipak, treba imati na umu da valorizacija isprava današnjeg doba

¹⁵¹ Sandaljev poslanik Grupko Dobričević donio je 1423. god. u Dubrovnik Sandaljev pečat i njime ovjerio potvrdu koju je svojom rukom napisao (l. c., br. 374). Jednom prilikom Dubrovčani izričito zahtijevaju od Sandalja da pošalje svoje pečate (o. c., br. 355). Godine 1411. Pribisav Pohvalić je imao listove »virovane« i pečate »gospoje banice«, Sandalja i Katarine.

¹⁵² Žarko i Tadija Vlatkovići pišu Dubrovniku 1493: »...pošljemo posla našego kneza Ivana Petrovića zlameniem našim i poručili smo uzmožnom gospoctvu vašemu nekoliko riječi po rečenom Ivanu budi ugodno gospoctvu vi slišati ga i verovati zač uzmožnom gospoctvu vašemu hoće rječi naše govoriti« (Stojanović: o. c., br. 722 i 725).

¹⁵³ Svi ovi termini i vrste isprava mogu se uočiti i letimičnim prelistavanjem Stojanovićevih »Starih srpskih povelja i pisama«, ili bilo kojeg drugog zbornika naših starih isprava.

i srednjeg vijeka pokazuje velike razlike: mnogi dokumenti koji nama danas izgledaju naročito važni, u svoje vrijeme su, općenito ili po subjektivnoj ocjeni izdavača, smatrani izuzetno značajnim i — obratno.

Tako je, npr., vladarski mali pečat, prema sačuvanim dokumentima, četiri puta upotrijebljen na običnim pismima (Tvrtko I i Dabiša),¹⁵⁴ ali je tri puta stavljen na svečane povelje koje imaju karakter međudržavnih ugovora (Ninoslav, Tvrtko I, Tvrtko II).¹⁵⁵ I dok se Ninoslav bar ispričava da mu nije pri ruci njegov veliki pečat, oba Tvrtka stavljaju male pečate, ne pokušavajući ni objasniti takav svoj postupak.

Srednji pečat upotrebljava se za obična pisma, ali isto tako često i za povelje — međudržavne ugovore.¹⁵⁶

Veliki pečat je dosljedno i bez poznate iznimke uvijek upotrebljavan za ovjeru feudalnih darovnica. Svaka darovnica koja ima sačuvan pečat ovjerena je velikim pečatom; s druge strane, nijedna darovnica, koliko je poznato, nema drugog (srednjeg ili malog) pečata, pa je opravdano zaključivati da su ovakve isprave obavezno morale biti ovjerene velikim pečatom. Ovo pravilo, koje dosada nije bilo zapaženo u našoj diplomatici i sfragistici, danas izgleda pomalo čudno. Ipak, treba se podsjetiti da su feudalni odnosi činili same temelje srednjovjekovne države, pa je stoga razumljivo da se i odgovarajući dokumenti tretiraju kao najvažnije državne isprave. Ako je suditi po upotrebi velikog pečata, onda se mora zaključiti da su feudalne darovnice smatrane važnijim dokumentima i od samih međudržavnih ugovora. Već su spomenute povelje Ninoslava, Tvrtka, Dabiše, Ostoje, Tvrtka II i Tomaša koje uređuju važne odnose sa Dubrovnikom ili Venecijom, a ovjerene su srednjim ili čak malim pečatima. Tek Stjepan Ostojić, a kasnije sporadično Tomaš i Stjepan Tomašević na dokumente ove vrste stavljaju velike pečate, i to opet ne uvijek i ne dosljedno.¹⁵⁷

SFRAGISTIČKA ZAPAZANJA

TEHNIKA PEČAĆENJA

Materijal za pečaćenje je redovno pčelinji vosak koji, već prema stepenu čistoće, ima tamno — ili svjetlosmeđu boju. Za vladarske pečate upotrebljavao se i poseban, crveno obojeni vosak, kojim se prelivao samo onaj dio pečatne grude (časka) koji je bio određen za sam otisak.¹⁵⁸ Kod malih vladarskih pečata često je čitava pečatna gruda izli-

¹⁵⁴ Pečati br. 8 i 12.

¹⁵⁵ Pečati br. 1, 7, 21.

¹⁵⁶ Vidi, npr., izlaganje o srednjim pečatima Tvrtka I, Dabiše, Ostoje i Tvrtka II (pečati br. 9, 11, 13, 14, 17, 18, 19, 20).

¹⁵⁷ Veliki banski pečat Stjepana Kotromanića vidi se na faksimilu povelje Vukosavu Hrvatiniću iz 1323. god. Veliki dvostrani kraljevski pečat sačuvan je na dvije darovnice kralja Dabiše i na jednoj darovnici kralja Tomaša. Druge tri darovnice: Tvrtkova — Hrvoju Vukčiću iz 1380, Tomaša — Ivancu Jurčiniću iz 1450. god., te Stjepana Tomaševića — knezu Radivoju iz 1461. god. u samome tekstu spominju veliki »visući obistrani« pečat (GZM, 1897, 1—9; GZM, 1906, 1—4; GZM, 1909, 446—448).

¹⁵⁸ Crveni vosak u ovakvoj tehnici upotrebljavaju bosanski kraljevi, herceg Stjepan i njegovi sinovi (hercezi), te, sasvim neočekivano, Sankovići.

vena od crvenoga voska.¹⁵⁰ U nekim slučajevima dno čaške i prostor za otiskivanje prelivani su voskom tamnozeleno boje, koji se smatrao nešto otmjenijim.¹⁶⁰

Kao materijal za pečačenje treba spomenuti i (vlažni) papir koji se nekada stavljao preko još toplog razlivenog voska, pa se preko njega otiskivao pečat. Komadići papira kod ovakvog pečačenja obično imaju kvadratnu ili rombičnu formu. Prva upotreba papira za pečačenje u Bosni vezana je za ime Tvrtkovo (1385. god.)¹⁶¹

Ima slučajeva da je papir nalijepljen na već otisnuti pečat, pa je tada funkcija papira isključivo zaštitna. Takav je slučaj, npr., sa Tvrtkovim pismom od 25. novembra 1388, Ostojinom poveljom iz 1399. i dr.

Donekle sličnu zaštitnu funkciju kao i papir imao je i raščesljani pamuk, stavljen na površinu još toplog pečata. (Primjer: Ostojino pismo iz 1416. god.)

Jedini primjerak metalnog pečata u našoj sfragistici je sada izgubljena bulla humskog kneza Miroslava. Koliko se zna, u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini nije bilo pečačenja zlatom ili srebrom.¹⁶² Isto tako, nema nijednog pečata na samom papiru.

Pečatna gruda na Ostojinoj povelji iz 1409. god. napravljena je iz neke mineralne smjese koja podsjeća na pjeskovitu ilovaču.¹⁶³

U jednom slučaju su omotna traka i sav prostor gdje se nalazi pečat prethodno premazani tutkalom.¹⁶⁴

Forma pečatne grude je kod nalijepljenih pečata obično kružna ili eliptična pločica. Kod visećih pečata voštana gruda redovno ima oblik zdjelice ili čanka. Nekada je ova zdjelica izdužena, pa liči na čamac; obično ima masivne zidove i snažno udubljenje, ali ima slučajeva gdje su zidovi tanji i niži, pa se gruda približava obliku diska ili pločice. Dvostrani pečati su po formi uvijek kružne pločice. Karakterističan izgled daju pečatima i kvadratni ili rombični komadići papira preko kojih su otisnuti neki pečati.¹⁶⁵

Postoji vjerojatnost da su neke kancelarije imale i posebne kalupe za pravljenje pečatnih gruda.¹⁶⁶

¹⁵⁰ Takvi su, npr., mali pečati Tvrtka I i Dabiše.

¹⁶⁰ Tamnozelenim voskom preliveno je dno čaške kod pečata br. 46.

¹⁶¹ Pečat br. 9. Iza Tvrtka I takav način upotrebljava i Ostoja u drugoj polovini XV stoljeća, a Hercegići i Vlatkovići gotovo i ne znaju za drugi način pečačenja.

¹⁶² U povelji od 15. augusta 1332. ban Stjepan svoju ispravu naziva hrisovuljom (ХРѢСОВУЛОИ, ХРѢСОВУЛОИ), a u tekstu povelje od 15. februara navodi se da je na nju ban stavio »svoju zlatu pečat«. Međutim tekstovi ovih povelja sačuvani su samo u prijepisima dubrovačke kancelarije; opravdano se može pretpostavljati da dijelovi povelje koji govore o zlatnim pečatima pripadaju ustaljenim formularima, pa nema dokaza da su i na originalima ikada i stajali zlatni pečati (Stojanović: o. c., br. 51, 52).

¹⁶³ Čremošnik, GZM, 1949/50, 162.

¹⁶⁴ Čremošnik, GZM, 1952, 306.

¹⁶⁵ Vidi npr. fotografije pečata br. 9, 19, 37 do 41.

¹⁶⁶ Vidi o tome i Čremošnikovo mišljenje, GZM, 1949/50, 160, 162.

Veličina pečatne grude je različita: od malih pločica, debelih svega nekoliko milimetara i sa promjerom od cca 1,5 cm, do masivnih grumenova, kakav je, npr., pečat hercega Stjepana Vukčića od 7. maja 1440., koji je dug 9,5, širok 5,3 i visok do 4,2 cm.¹⁶⁷

Mjesto pečata je na vrpici vezanoj za ispravu, ili na slobodnom prostoru ispod teksta isprave. Kod pisama — to je sastav posebnog omota, sastavci papirnatih traka ili savijenih dijelova pisma. Kao curiosum može se navesti primjer gdje je pečat nalijepljen na poledini isprave (Tvrtkova povelja iz 1355. god.), ili slučaj da je vosak naliven na obično mjesto (donji dio presavijenog lista), a pečat udaren preko ovlaženog i presavijenog gornjeg dijela isprave, tako da su se oba dijela slijepila.¹⁶⁸

Donji kraj svečanih i javnih isprava redovno je podvijen 2—5 cm, što paleografi nazivaju plikom. Svrha plike je ojačavanje donjega dijela isprave da bi se bez opasnosti od iskidanja mogao pričvrstiti dosta teški (viseći) pečat.

Pečat se pričvršćuje na ispravu pomoću posebne vrpce (sigillum pendens, viseći pečat) ili naljepljivanjem (sigillum impressum, nalijepljeni pečat).¹⁶⁹ Da bi se nalijepljeni pečat čvršće vezao za ispravu, često je kroz dva proreza provučena vrpca od svile ili, još češće, od papira, pa je na sastavljene krakove (vrpce) nalivena pečatna masa i onda otisnut pečat. Ovaj način učvršćivanja pokazao se kao vrlo efikasan.¹⁷⁰ U jednom slučaju na mjesto pečačenja pisar je stavio malo raščesljanog pamuka, koji je u izvjesnoj mjeri učvrstio (armirao) vosak.¹⁷¹ Na jednoj priznanici braće Vlatkovića dvostruki papir (presavijeni arak) na mjestu za pečačenje dva puta je prorezan u vidu trokuta, neotkinuti krajevi papira povijeni su na lice isprave i preliveni voštanom masom.¹⁷²

U svrhu pričvršćivanja visećih pečata na pergamentnu ispravu obično je pravljeno 2—5 proreza ispod teksta; jedan ili dva proreza su na pliki, a ostali na slobodnom dijelu isprave — ispod teksta. Ipak je najčešći slučaj da su na ispravi načinjena samo dva proreza, i to na pliki. Međusobni položaj proreza određuju tačke na kutovima zamišljenog kvadrata ili trokuta, odnosno dvije tačke na horizontalnoj liniji, uvijek oko 1,5—3,5 cm udaljene jedna od druge.

¹⁶⁷ Pečat br. 49.

¹⁶⁸ Priznanica Vladislava Hercegovića od 21. XII 1478. god., Cremonošnik, GZM, 1952, 304.

¹⁶⁹ U pogledu upotrebe visećih i nalijepljenih pečata može se dati nekoliko opservacija kronološkog i funkcionalnog karaktera. Viseći pečati su općenito stariji, a nalijepljeni mladi. U Bosni šira upotreba nalijepljenih pečata počinje tek sa Tvrtkom I, i od tada zauzima sve više maha. U kasnije vrijeme viseći pečati su rezervirani za važnije i svečanije isprave, koje su redovno pisane na pergamentu, dok nalijepljeni pečati dobivaju široku primjenu na dokumentima redovnog pismenog saobraćaja.

¹⁷⁰ Tvrtkova povelja iz 1355, te brojne priznanice Hercegovića i Vlatkovića.

¹⁷¹ Na Ostojinom pismu od 28. oktobra 1416. god., (Cremonošnik, GZM, 1949/50, 165).

¹⁷² Cremonošnik (GZM, 1952, 326) konstatira da je to dubrovački način pečačenja.

Vrpca za vezivanje visećih pečata sastavljena je od svilenih niti svijetlocrvene i tamnocrvene, a rjeđe i modre, svijetloplave, ružičaste, ljubičaste ili smeđe boje. Nekad se na istoj ispravi dvije boje kombiniraju. Specifičnost bosanskog načina pečačenja predstavlja upotreba nepredanih niti i njihovo jednostavno slaganje u vrpce.¹⁷³ Vladoje, kancelar kralja Tvrtka I, po srbijanskom običaju, počinje sa upotrebom upredanih niti, a kasnije i drugi pisari u Bosni sve češće poprimaju taj običaj. Krakovi vrpce mogu se ispreplitati poput pletenice, teći paralelno jedan kraj drugoga, ili se vezati u čvorove.

U starija vremena, sve do Tvrtka I, vrpce su sastavljene od malog broja niti (do 40 kom), da bi kasnije dosegle i debljinu od 100, pa i 200 vlakana, kao što je to slučaj sa poveljom hercega Stjepana iz 1435. god. Dužina vrpce od ruba isprave do pečata kreće se od 0—18 cm, a krakovi koji izlaze iz pečata dugi su 1—3,5 cm.

Papirna vrpca se sa poledine isprave provlači na lice kroz dva proreza, pa se na njezine krajeve naliva vosak i otiskuje pečat. Takve se vrpce nalaze na većini priznanica braće Hercegovića i braće Vlatkovića u drugoj polovini XV stoljeća. Kod pisama, koja su se redovno savijala na tri dijela, prorezi i traka išli su kroz sve dijelove, tako da je, u stvari, bilo napravljeno 6 rupica. Papirna traka koja je prolazila kroz sve dijelove savijenog pisma morala se prilikom otvaranja pokidati.

Način provlačenja vrpce kroz proreze na ispravi dobiva nekada ustaljene forme, ali nekada i pojedini pisari primjenjuju svoju posebnu tehniku ili se vraćaju na neke starije običaje. Jedan od načina provlačenja kroz dva proreza, koji je postao tipičan za Bosnu i Hum, izgledao je ovako. Kroz jedan prorez provukla bi se vrpca tako da joj jedan krak visi sa lica, a drugi sa poledine isprave. Krakom sa lica obavio bi se, uz rub isprave, onaj drugi krak i, sa leđa, uvlačio u drugi — slobodni prorez, pa tako opet izbijao na lice, od proreza ponovo se spuštao prema rubu isprave, tu se sa drugim krakom vezao u čvor i spuštao prema pečatnoj grudi.¹⁷⁴ Osim ovoga, najčešćeg, mogu se konstatirati i neki drugi načini provlačenja vrpce kroz proreze.¹⁷⁵

¹⁷³ O tome govori Čremošnik u GZM, 1949/50, 129.

¹⁷⁴ Čremošnik: o. c., 138.

¹⁷⁵ Mali pečat kneza Andrije humskog pričvršćen je na povelju pomoću tri proreza; kroz dva gornja proreza provučena je vrpca, tako da su oba izišla na poledinu, a zatim se ponovno vratila na lice isprave kroz jedini donji izrez; otuda se oba kraka jednostavno spuštaju prema pečatnoj grudi.

Povelja kralja Tvrtka Dubrovčanima iz 1378. god., npr., ima 4 proreza. Vrpca je vezana tako da su oba njezina kraka kroz gornje proreze provučena na lice isprave, a zatim, ukrštavajući se, kroz donje proreze (na pliki) opet vraćena na poledinu.

Iznimku predstavlja Tvrtkova povelja iz 1382. godine gdje je za rezanje vrpce načinjeno 5 proreza: 4 na vrhovima zamišljenog četverokuta, a jedan u njegovoj sredini. Vrpca je vezana tako da se kroz dvije gornje rupice oba kraka sa poledine izbile na lice, zatim se jednostavno ukrstila i kroz dvije donje rupice vratila se na poledinu; tu se sastaju i prepliću, pa jedan krak pada slobodno ispod ruba isprave, a drugi kroz srednji prorez izbija na lice i spušta se do ispod ruba; ovdje se oba kraka sastaju i vežu u uzlove, praveći uže dugačko cca 8 cm, na čijem se kraju nalazi pečat. Primjera originalnog načina vezanja može se naći još (npr. Dabišina povelja iz 1392. god.).

Provlačenje vrpce kroz pečatnu grud u može biti različit. Specifičan način susreće se kod maloga pečata bana Ninoslava: tu je jedan kraj vrpce uvučen u grud u sa jedne, a drugi sa druge strane, tako da kanal za vrpcu stoji horizontalno u odnosu na normalan položaj pečata. Mali pečat Andrije humskog ima također samo jedan kanal za vrpcu, ali taj kanal stoji vertikalno. Na velikom Andrijinom pečatu dva kraka vrpce idu svaki posebno kanalom kroz grud u. Srednji pečat bana Stjepana izrazit je primjer kako se vrpca u sredini pečatne grude grana, pa izlazi na tri kanala — simetrično: na dnu i na objema stranama pečatnog diska. Iznimku predstavlja Tvrtkova povelja iz 1382. god., gdje vrpca ulazi u grud u jednim kanalom, a izlazi radijalno kroz pet kanala.

O t i s k i v a n j e nalijepljenih (impressa) pečata vršeno je pritiskom pečatnjaka — tipara na topli vosak, razliven po ispravi koja je prethodno položena na tvrdu i ravnu podlogu. Kod visećih pečata postupak je drugačiji. Obično bi se na izvrnuti pečatnjak nalio jedan sloj voska koji bi se dobro gnječio; na taj prvi sloj polagale bi se vrpce, čiji bi se krakovi po volji razvodili, pa bi se konačno nalio novi, deblji sloj voska i čitava gruda oblikovala u zdjelicu. Kada bi se vosak ohladio, tipar bi se odvojio od voska, a pečatna gruda nožem pažljivo oblikovala. Posebna se pažnja posvećivala obrezivanju rubova zdjelice, čiji su unutrašnji zidovi kosi. Neki primjeri pokazuju da se najprije formirala zdjelica, zatim se u nju nalivao crveni ili drugi vosak, i onda se otiskivao pečat. Kod jednog Dabišina pečata vidi se da je direktno na pečatnjak naliven crveni vosak, a zatim »nataknuta« zdjelica kroz koju je već bila provučena vrpca. Počevši od kralja Tvrtka I, sve je češći običaj da se pečat otiskuje preko vlažnog papira nalijepljenog na pečatnu masu.¹⁷⁶

PEČATNA SLIKA

Bitan elemenat počatne slike je pečatni simbol; bez simbola nema ni pečatne slike ni pečata.

Drugi elemenat pečatne slike je legenda; ona je svakako važan, ali ne uvijek obavezan dio te slike.

Treći, akcidentalan, elemenat, koji se često susreće na pečatnim slikama, jesu ukrasi.

Pečatni simboli mogu biti:

- a) monogrami (u užem i širem značenju riječi);¹⁷⁷
- b) grbovni simboli ili grbovi;¹⁷⁸
- c) portreti;¹⁷⁹

¹⁷⁶ Način otiskivanja pečata Čremošnik obrađuje detaljno u GZM, 1949/50, 139—140.

¹⁷⁷ Monogramni pečati su: 29 (avers), 30, 34, 35, 36, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 56, 60, 61.

¹⁷⁸ Grbovni pečati su: 1, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 11, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 37, 38, 39, 40, 41, 47, 52, 55, 57, 58, 59.

¹⁷⁹ Portretni pečati su: br. 8, 10, 12, 13, 15, 16.

d) likovi svetaca (patrona);¹⁸⁰

e) likovne kompozicije.¹⁸¹

Prema vrsti simbola razlikuju se i vrste pečata (monogramni, grbovni, portretni, pečati sa svetačkim likom ili sa likovnom kompozicijom). Svaka vrsta simbola ima svoje varijante, pa i nazivi pečata slijede, uglavnom, takvu diferencijaciju.

Monogrami se pojavljuju u slijedećim varijantama:

- inicijali (jedno ili dva početna slova ličnog imena);¹⁸²
- slova imena stavljena u ligature i druge specifične položaje slične rebusima;¹⁸³
- tekst legende koji ujedno vrši i funkciju pečatnog simbola;¹⁸⁴
- krstoliki monogram.¹⁸⁵

Na pečatnoj slici monogrami mogu stajati sami ili u kombinaciji sa legendom, a postoje i slučajevi gdje isti tekst označuje i legendu i monogram u širem smislu.

Grbovni pečati također imaju svoje varijante, već prema vrsti grbova, koji mogu biti:

- jednostavne figure (opći simboli),¹⁸⁶
- grbovi sa heraldičkim štitom,¹⁸⁷
- potpuni grbovi.¹⁸⁸

I grbovni pečati mogu biti čisti — kada na pečatnoj slici stoje sami, ili složeni — od grba i legende.

Portreti na pečatnim slikama imaju ustaljene forme i poze, pa se prema tome pojavljuju i varijante portretnih pečata.

To su:

- čisti portretni pečati,¹⁸⁹
- prijestolni,¹⁹⁰
- konjanički.¹⁹¹

Pečat sa svetačkim likom u našim krajevima javlja se samo jedanput.¹⁹² Već je rečeno da se ovdje radi o uticaju bizantskog kulturnog kruga. Likovna kompozicija na pečatu bana Ninoslava predstavlja iznimku i vjerovatno je na pečat došla u specifičnim uslovima i slučajno.

¹⁸⁰ Lik sveca ima samo revers pečata kneza Miroslava (br. 29).

¹⁸¹ Likovna kompozicija nalazi se samo na većem pečatu bana Ninoslava (br. 2).

¹⁸² Npr. Cq (br. 42, 43), □ X (br. 45, 46).

¹⁸³ □X|Cб (br. 44), CTEΦqN (48, 49, 50, 51, 53, 54, 56, 60, 61).

¹⁸⁴ Avers pečata kneza Miroslava (br. 29).

¹⁸⁵ Mali pečat kneza Andrije (br. 30).

¹⁸⁶ Br. 1, 22—27, 32, 33.

¹⁸⁷ Br. 7, 34.

¹⁸⁸ Br. 3, 9, 11, 14, 17—21, 28, 37—41, 52, 55, 57, 58, 59.

¹⁸⁹ To su jedino mali pečati Tvrtka I i Dabiše (br. 8 i 12).

¹⁹⁰ Avers dvostranog pečata kralja Dabiše, Ostoje i Tvrtka II (10, 15, 16).

¹⁹¹ Pečati br. 4, 5, 6, reversi pečata br. 10, 15, 16, zatim pečat br. 13.

¹⁹² Revers pečata kneza Miroslava br. 29.

HERALDIČKA ANALIZA PEČATNIH SLIKA

Okolnost da se za pečatne simbole u najvećem broju slučajeva upotrebljavaju grbovi učinila je da su pečati jedan od najvažnijih izvora za upoznavanje grbova. Ovo posebno važi za srednjovjekovnu Bosnu i Hum, gdje su drugi izvori za upoznavanje heraldike oskudni i nepotpuni. Zbog toga se sasvim opravdano može reći da su pečati, i po broju i po vrijednosti, najznačajnija grupa izvora za upoznavanje naših starih grbova.

VRSTE GRBOVA

S obzirom na kompoziciju grbovne slike i na razvojni stepen grba, na našim pečatima pozavljaju se tri vrste grbovnih oznaka, odnosno grbova, shvaćenih u širem smislu. To je, u prvom redu, grupa jednostavnih (općih ili osnovnih) heraldičkih simbola, odnosno figura, zatim grupa grbova sa heraldičkim štitom, te — konačno — skupina tzv. potpunih grbova, sa štitom, kacigom i čelenkom.

Ovakav poredak grbova ima i određenu kronološku vrijednost, jer je razvoj grba tekao upravo takvim putem (jednostavna figura — simbol na štitu — potpuni grb sa štitom, kacigom i čelenkom). Ipak, zbog različitih uslova razvitka u našim krajevima, ove forme nemaju velike vrijednosti za apsolutnu kronologiju.

Jednostavne figure ili opći heraldički simboli upotrebljavaju se samostalno ili u sastavu heraldičke kompozicije, gdje zauzimaju određena mjesta na štitu ili na čelenci. Odmah treba naglasiti da ovi samostalni simboli ne spadaju u grbove po strogim pravilima zapadnoevropske heraldike. Ipak, u jednom širem smislu, i prema današnjem sadržaju riječi grb, oni spadaju u onu kategoriju specifičnih oznaka koje nazivamo grbovima.

Kao samostalni heraldički simboli u bosanskim i humskim pečatima dolaze životinje (orao i grifon-lav) i predstava utvrđenoga grada.¹⁰³

Duga upotreba ovih jednostavnih figura kao samostalnih simbola karakteristična je za Humsku zemlju i istočnu Bosnu, u čemu, svakako, treba gledati uticaje bizantskog kulturnog kruga.

Mnogo veći broj jednostavnih heraldičkih figura sačuvan je na heraldičkim kompozicijama ili na grbovima u užem značenju. Tu su, opet, životinje (orao, orlovo krilo, lav-grifon), ljiljani, ljiljanova kruna, oklopljena ruka.¹⁰⁴ Funkciju jednostavnih figura ponekada vrše i monogrami, odnosno inicijali.¹⁰⁵

¹⁰³ Orao na pečatu kneza Andrije i Grgura Vukosalića (br. 31, 32, 33), grifon-lav na pečatu Dragišića — Kosača (br. 47) i grad na pečatima Pavlovića (br. 22—27).

¹⁰⁴ To su: dvoglavi orao u srpskom grbu na dvostranom pečatu kralja Tvrtka I i Dabiše, lav-grifon u Kosača, orlovo krilo u Šubića, orlovska pera u Vlatkovića, ljiljani u Kotromanića, buketa cvijeća u Kotromanića i Vlatkovića, oklopljena ruka u Hrvatinića.

¹⁰⁵ Monogram XΛMB u Bjeljaka Sankovića, inicijal »T« u kralja Tvrtka II.

Jednostavne figure, upotrijebljene samostalno, redovno predstavljaju karakteristični znak porodice ili pravne osobe, koji se dugo i uporno čuva; u daljem razvitku, ako do njega dođe, one obavezno ulaze u sastav heraldičkih kompozicija. U samim grbovnim kompozicijama jednostavne figure sačinjavaju zapravo srž grba, jer svi ostali elementi su manje ili više ustaljeni opći okviri za ove jednostavne, proste ili osnovne simbole.

Grbovi sa heraldičkim štitom karakteristični su po tome što je jednostavna heraldička figura ili heraldički lik smješten u standardni okvir u formi štita. Ovi grbovi rijetko dolaze kao samostalni pečatni simboli, ali su relativno česti kao sastavni dijelovi kompleksnih pečatnih slika.

U razvojnoj liniji grba heraldički štit stoji između općeg simbola (jednostavne figure) i potpunog grba. Konačno se u heraldici ustalio kao grb pravnih osoba, ali se često iz praktičnih razloga upotrebljavao i kao pars pro toto (dio mjesto cjeline), umjesto već postojećih potpunih grbova. U gradi sa pečata ova vrsta grba upotrijebljena je kao porodični grb Kotromanića, kao lični grb kralja Tvrtka I (dio mjesto cjeline — jedanput), kao lični grb Bjeljaka Sankovića, te kao državni grb Bosne i Srbije.

Potpuni grbovi (heraldički štit, kaciga sa velom i čelenka) stoje na vrhu razvojne linije grba.

Najstariji potpuni grb vezan za Bosnu je grb Pavla Šubića, nastao negdje krajem XIII vijeka: štit sa orlovim krilom kaciga sa velom i perjanica. Postoji vjerojatnost da je i ban Stjepan II Kotromanić već na početku svoje vladavine (1322) imao potpuni grb; takvo zaključivanje nameće se iz posmatranja banova konjaničkog portreta (na pečatima), gdje međusobni položaj štita, kacige i čelenke stvara sliku potpunoga grba. Ipak, prvi pouzdano utvrđeni i izvorno bosanski grb vezan je za ime kralja Tvrtka I. To je: štit sa desnom kosom prugom i 6 ljiljana, kaciga sa plaštem i krunom, te čelenka u vidu buketa cvijeća. Ovaj grb se u cjelini zadržava i na srednjem pečatu kralja Dabiše. Među te grbove spadaju dalje: grb na srednjem (II) pečatu kralja Ostoje, grbovi na 5 pečata Tvrtka II, na jednom pečatu Stjepana Vukčića, dva pečata Vladislava Hercegovića, dva pečata Vlatka Hercegovića, te grbovi na 4 pečata braće Vlatkovića i jednom pečatu Jurja Vojsalića.

Potpuni grbovi upotrebljavaju se samo kao simboli pojedinaca ili porodica.

POJEDINI ELEMENTI GRBA

Svaki od grbovnih elemenata doživio je svoj razvitak koji se može pratiti i na grbovima sa bosanskih i hercegovskih pečata.

Tako je jednostavna heraldička figura u početku razvojnog puta stajala samostalno, bez ikakvih okvira. U slijedećem stupnju razvoja ovaj simbol dolazi u okvire heraldičkog štita, da bi se kasnije popeo i u čelenku. Prilikom ovoga »penjanja« simbol nekada zadržava

i mjesto na štitu, pa u tom slučaju zauzima dva mjesta u heraldičkoj kompoziciji. Primjeri sa naših pečata mogu ilustrirati samo pojedine faze toga razvoja koji se odigravao na širokim prostorima zapadne Evrope. Tako npr. Šubićevo orlovo krilo, koje na našem pečatu zauzima mjesto na heraldičkom štitu, kasnije dolazi i u čelenku; Kosačin grifon-lav na Dragišića pečatu stoji samostalno, a u grbu Stjepana Vukčića i njegovih sinova dobiva mjesto u čelenci; na pečatima kralja Ostoje kruna se nalazi i na štitu i na vrhu šljema; slično je i sa grbom Hrvoja Vukčića, odnosno Jurja Vojsalića.

Heraldički likovi su geometrijske forme kojima je površina heraldičkog štita podijeljena na dva ili više polja; ovim likovima se, u stvarima, izražavaju osnovne boje grba. Heraldčki lik stoji na grbu samostalno, kao na grbovima Kosača i Vlatkovića, ili (nekada) na porodičnom grbu Kotromanića, ali i zajedno sa jednostavnom figurom, kao na grbovima kralja Tvrtka I i kralja Dabiše, te na državnom grbu Bosne. Od velikog spektra heraldičkih likova na našim pečatima dolaze samo tri: lijeva kosa pruga na pečatu bana Ninoslava, desna kosa pruga na pečatima Kotromanića i tri desne kose pruge — na pečatima Kosača i Vlatkovića.

Heraldički štit je uglavnom slijedio formu bojnoga štita. Najstariji štitovi sa pečata bana Ninoslava, Pavla Šubića i Stjepana Kotromanića približavaju se formi trokuta; u grbovima kralja Tvrtka i Ostoje bočni rubovi štita su jače ispupčeni, pa im bolje odgovara termin srcoliki. Donji rubovi štita na grbovima kralja Tvrtka II gotovo su polukružni. Juraj Vojsalić i braća Vlatkovići imaju jednostavnu četvrtastu tarču sa prorezom za vizuru i oružje. U hercega Stjepana Vukčića i njegovih sinova osnovne konture tarče su ostale, ali su oba pobočna i donji rub razvedeni u polukružne lukove.

Heraldički šljemovi na grbovima sa naših pečata svi pripadaju tipu tzv. dubokih šljemova (Topfhelm, haeume). Ipak se mogu uočiti tri varijante koje imaju i svoju kronološku vrijednost. Prvu varijantu predstavlja kaciga u obliku lonca sa posebno formiranom plitkom kalotom — u grbu Pavla Šubića. Bez odvojene kalote, ali sa snažnim izrezima za oči su kacige na grbovima Kotromanića i Vlatkovića. Kosače u drugoj polovini XV stoljeća ponovo imaju kacigu sa posebno naglašenom kalotom, ali to više nije bojni, nego čisto turnirski šljem.

Plašt ili veo je grbovni ukras koji stalno prati potpune grbove i s njima se razvija. Na grbu Pavla Šubića to je sasvim tanka platnena traka sa čipkastim rubovima, koja pada pozadi kacige. U kraljevskim grbovima plašt je samo nešto širi i bogatiji: ima više nabora i čipkastih ukrasa. Sličan je i veo na grbovima Vlatkovića, s tim što kraj plašta prelazi u vegetativni ornamenat — lozicu. Tek Stjepan Vukčić i njegovi sinovi imaju grbove u kojima plašt uzima u cjelini oblik ornamentalne lozice i ispunjava slobodne prostore s obje strane grba. Ovo je ujedno i posljednji i najveći stupanj stilskega razvoja koji je doživio grb na tlu Bosne i Hercegovine; ovdje je, naime, dalji razvoj prekinut, dok se u ostaloj Evropi plašt razvio u bogat ukras koji sa svih strana uokviruje grb.

Perjanica-čelenka je u prvoj fazi razvoja pretežno dekorativan elemenat grba, odnosno šljema. Takve su npr., čelenke u grbu Šubića, Kotromanića i Vlatkovića. U drugoj razvojnoj fazi u čelenku dolazi jednostavna heraldička figura, pa tako ona postaje jedan od bitnih elemenata grba (lav-grifon u Kosača, oklopljena ruka u Hrvatinića). Treba ipak konstatirati da i primarno čisto dekorativna čelenka ima određenu simboliku, pa ponekada, kao u grbu Kotromanića, predstavlja najstabilniji elemenat heraldičke kompozicije.

Kruna je tokom vremena također postala važan elemenat heraldičkih kompozicija. U starije doba pojavljivala se samo kod okrunjenih glava, a kasnije i kod plemića visokoga ranga. U Bosni i Hercegovini krunu u grbu imaju samo kraljevi. Moglo se očekivati da će se kruna pojaviti i u grbu hercega sv. Save, tim prije što je takva kruna uistinu i postojala i što se njezina predstava susreće i na monogramnim pečatnim slikama. Ipak, iz nama nepoznatih razloga, ova herceška kruna nije nikada ušla u grb.

Posebni nosači grbova dosta kasno se javljaju kao specifični dekor heraldičkih kompozicija. Na našem području ovi »nosači« grbova dolaze samo na prijestolnom pečatu bosanskih kraljeva, gdje, sa svake strane prijestolja, po dva anđela pridržavaju državne grbove Bosne i Srbije, odnosno same Bosne. Iz drugih izvora znamo da su se kao »nosači« pojavljivali i lavovi (na nadgrobnoj ploči kralja Ostoje na Bobovcu).

PORODIČNI GRB KOTROMANIĆA

Najstariji poznati grb bosanske vladarske porodice vidi se na pečatima bana Stjepana II i bana Tvrtka. Ovaj grb u svojoj čistoj formi pojavio se još samo jedanput — kao sastavni dio heraldičke kompozicije potpunoga grba kralja Tvrtka II na pečatu iz 1405. god. Sam heraldički lik i forma štita ušli su i u lični grb kralja Tvrtka I, pa i u državni grb Bosne po koncepciji Tvrtkovojoj.¹⁰⁰

LIČNI GRBOVI BOSANSKIH KRALJEVA

Nakon proglašenja za kralja Tvrtko I je morao i svoj grb prilagoditi novom dostojanstvu. Od starih kotromanićskih insignija on zadržao

¹⁰⁰ Thallóczy je još davno izišao sa tvrdnjom da je lik viteza na konju (konjanik) porodični grb Kotromanića. Tu svoju tvrdnju temeljio je na činjenici što se u kompleksnom grbu ugarsko-hrvatske kraljice Elizabete, inače kćerke bana Stjepana II, nalazi konjanik; pored toga, lik viteza na konju vidi se i u složenom grbu bosanske kraljice Katarine, isklesanom na njezinu nadgrobnom spomeniku u Rimu. U direktnim izvorima iz Bosne konjanik se nikada ne pojavljuje u okviru heraldičke kompozicije; konjanički portreti Kotromanića predstavljaju specifičnost pečatnih slika. U tim predstavama dolazi grb na konjaniku, a ne konjanik na grbu. Čitav razvoj heraldičkih simbola, koji sam pokušao sistematski pratiti, ne dozvoljava opredjeljivanje konjaničkog portreta kao heraldičkog simbola. Stoga mislim da i konjanike na grbovima dviju spomenutih kraljica treba drugačije interpretirati. (Uporedi izlaganje Lj. Thallóczya u Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, 282, 309.)

va štit sa desnom kosom prugom i čelenku u obliku buketa, ali uvodi i sasvim nove elemente: 6 ljiljana na štitu i krunu na vrhu kacige, pa tako dobiva novu heraldičku kompoziciju — potpuni grb sa štitom, kacigom, krunom i perjanicom. O porijeklu ljiljana i problemu državnog grba Bosne bit će govora posebno.

Kralj Stjepan Dabiša nije vršio nikakvih intervencija ni na državnom, ni na ličnom grbu Tvrtkovu. Vidjeli smo da je na pečatima mijenjao samo ime u legendi.

Ni kralj Ostoja za vrijeme prve vladavine (1398—1404), koliko je poznato, nije ništa radio u tome pravcu.

Tvrtko II je odmah na početku svoje prve vladavine formirao svoj posebni lični grb. On se sastojao od staroga kotromanićskog štita sa desnom kosom prugom, kacige sa plaštem i krune sa perjanicom. Kako se vidi, on je od svoga oca preuzeo samo krunu, ali ne i ljiljane na štitu. U ovakvom postupku nazire se izvjesno vraćanje unazad, bliže porodičnim tradicijama Kotromanića. Kasnije je Tvrtko II ovaj svoj grb napustio.

Ostoja je izvršio velike izmjene u državnom i ličnom grbu, tako da se ova njegova intervencija opravdano može nazvati grbovnom reformom. On je sa štita izbacio stari Kotromanića simbol — kosu prugu, a zatim i ljiljane, koje je bio uveo Tvrtko I, pa na čitavom slobodnom prostoru postavio kraljevsku krunu. Tako je stvorio novi državni grb »bosanske krune«, koji je onda unio i u svoj osobni grb, zadržavajući dio Tvrtkove kompozicije: kacigu sa plaštem, krunom i perjanicom. Karakteristično je da Ostoja nije potpuno zabacio ni stari državni grb Tvrtkove koncepcije (štit sa kosom krugom i 6 ljiljana), jer ga je ostavio na tako istaknutom mjestu kao što je zastava.

Za vrijeme druge vladavine (1421—1443) Tvrtko II napušta svoj prvobitni grb i nikada više ne insistira na starom simbolu — kosoj pruzi. On prihvaća Ostojinu reformu državnog grba u cjelini, a u lični grb unosi jedan nov detalj (u odnosu na Ostoju) — inicijal svoga imena (T), koji stavlja ispod krune na štitu. Može se zapaziti još jedan heraldički važan detalj: na Tvrtkovu grbu donja strana štita više nije šiljasta nego polukružna; to je, svakako, uticaj suvremenih običaja u zapadnoj Evropi.

Sa Tvrtkom II završava se aktivnost bosanskih kraljeva na izradi pečata. Iz drugih izvora se znade da dvojica posljednjih vladara — kao po nekoj inerciji — usvajaju reforme kralja Ostoje i novine Tvrtka II.¹⁹⁷ Tako Tomaš, uz Tvrtkov inicijal »T«, dodaje još jedno »S« (STEPHANVS THOMAS), a Stjepan Tomašević se jednostavno vraća na nešto drugačije stiliziranu krunu u štitu svoga djeda Ostoje.

Zanimljivo je konstatirati da se u vladarskim grbovima kao najstabilniji elemenat pokazala čelenka u vidu buketa cvijeća; ona se raspoznaje na konjaničkim portretima bana Stjepana i Tvrtka, na konja-

¹⁹⁷ Na novcima kralja Tomaša i Stjepana Tomaševića mogu se vidjeti njihovi grbovi, ali i nedosljednost u upotrebi grbovnih simbola: kod Tomaša se naizmjenično pojavljuje inicijal »T«, sam ali u kompoziciji sa slovom »S«, dok je Stjepan Tomašević nešto dosljedniji u primjeni djedova grba. (Vidi I. Rengjeo: *Novci bosanskih vladara*, GZM, 1943, 282—288.)

ničkim portretima kraljeva sa velikog dvostranog pečata i na svim ličnim grbovima kraljeva. Razlike u predstavama čelenke tako su sitne da nikada ne mijenjaju opći izgled.

PROBLEM DRŽAVNOG GRBA BOSNE¹⁹⁸

Na velikom prijestolnom pečatu Tvrtka I (i Dabiše) s obje strane prijestolja stoji po jedan grb. Sa desne strane prijestolja u heraldičkom štitu je dvoglavni orao, koji, po općem mišljenju, simbolizira Srbiju; sa lijeve strane prijestolja su na sličnom štitu tzv. desna kosa pruga i 6 ljiljana u slobodnim prostorima. Činjenica da se ovaj drugi grb (desna kosa pruga i 6 ljiljana na štitu) nalazi uz prijestolje, uporedo sa grbom Srbije (dvoglavim orlom), govori u prilog tome da oba grba imaju sličnu simboliku: ako grb sa dvoglavim orlom označava Srbiju, onda i kosa pruga sa ljiljanima označava Bosnu. Daljom analizom dolazi se do zaključka da grb Srbije označava one zemlje u Tvrtkovoju vlasti koje su nekada ulazile u sastav srpske države, a grb Bosne — sve ostale zemlje koje su u to doba sačinjavale bosansku državu (uža Bosna, Primorje, Donji krajevi, Usora i Soli, i dr.).

Štit sa kosom prugom i 6 ljiljana stoji i na zastavi koju nosi kralj — konjanik na reversima velikog dvostranog pečata bosanskih kraljeva. Ovaj grb na zastavi ne mijenja nijedan od kraljeva, pa čak ni Ostoja, koji je izvršio radikalnu reformu kraljevskog i državnog grba. Opravdano je stoga zaključiti da su ovaj grb na zastavi svi bosanski kraljevi smatrali adekvatnim simbolom kojemu i jest mjesto na zastavi, odnosno da su u cjelini podržali simbolizam koji mu je namijenio Tvrtko I.

Nešto slično kao i za zastavu moglo bi se reći i za grbove na konjskom pokrivaču sa istoga portreta. Ipak, treba imati na umu da ovaj pokrivač po svojoj funkciji nema onakvog značaja kao zastava, pa se simbolika njegova ukrasa sama za se, ne bi mogla mjeriti sa značajem simbola na zastavi.

Na dva novca (poludinara) kralja Tomaša, dakle, u petom ili šestom deceniju XV stoljeća, predstavljen je grb u vidu štita sa kosom prugom i 6 ljiljana.¹⁹⁹ To jasno pokazuje da je ovaj grb još u to vrijeme bio živ. Time se isključuje i eventualna pomisao da je ovaj grb na zastavi (i pokrivaču konja) bio zadržan po pukoj inerciji, slučajno ili zbog neznanja.

Isti ovaj grb nalazi se i kao sastavni dio potpunoga grba Stjepana Tomaševića na poznatom »bosanskom zlatniku«.²⁰⁰

Ovi podaci dovoljno jasno govore da je štit sa desnom kosom prugom i 6 ljiljana ustanovljen i za cijelo vrijeme trajanja priznavan kao grb bosanskog kraljevstva (regni Bosne). Pri tome treba imati u vidu

¹⁹⁸ Već je pomenuta polemika koja se 80-tih godina prošloga vijeka vodila oko identifikacije grba srednjovjekovne bosanske države (vidi bilj. 1). Analiza kraljevskih grbova na pečatima doprinijela je da i ovdje stvar postane jasnija.

¹⁹⁹ Rengjeo, GZM, 1943, 286.

²⁰⁰ O. c., 287.

da ovim simbolom predstavljeno bosansko kraljevstvo ne obuhvaća i srpske zemlje (regnum Rascie), koje su jednim dijelom ulazile u sastav bosanske države toga vremena.

Kao što se vidi sa slike prijestolnog pečata, kralj Ostoja je postavio novi grb (štit sa krunom) na ona mjesta gdje je Tvrtko I, nesumnjivo, bio postavio državne grbove Srbije i Bosne. Iz ovoga postupka treba zaključiti da je Ostoja iz izvjesnih razloga formirao novi jedinstveni grb koji simbolizira bosansku državu u cjelini, uključujući tu i srpske zemlje. Takav postupak imao je svoga opravdanja u činjenici da ni ostali dijelovi bosanske države nisu bili predstavljeni posebnim grbovima. Ipak je, izgleda, pravi razlog za Ostojinu reformu ležao u pravnoj teoriji o (apstraktnoj) kruni kao elementu koji objedinjava sve, često autarhične, dijelove jedne državne zajednice. Takva teorija o »zemljama krune sv. Stjepana« upravo je u to doba bila dominantna među ugarskim pravnicima,²⁰¹ a Ostoja je imao prilike da se s njome i bliže upozna. Osim toga, zna se da je baš Ostoja svoje pravo na bosanski prijesto temeljio i na faktičnom posjedovanju bosanske kraljevske krune, koju je, uz pomoć Madžara, ljubomorno čuvao u tvrdom Bobovcu.²⁰² Stoga mislimo da štit sa ljiljanovom krunom treba shvatiti kao grb svih zemalja bosanske krune ili čitave bosanske države, uključujući tu i nekadašnje srpske zemlje.

Ovako shvaćen simbolički značaj Ostojina državnog grba dozvoljava i koegzistenciju sa Tvrtkovim grbom Bosne. Oni se, naime, međusobno ne isključuju: Tvrtkov štit sa kosom prugom i ljiljanima i dalje egzistira kao grb same Bosne, a Ostojin štit sa krunom — kao grb cijele državne zajednice kojom vlada bosanski kralj. Ovakvu (Ostojinu) koncepciju državnog grba prihvatio je i njegov dugogodišnji rival Tvrtko II, te kasnije Tomaš i Stjepan Tomašević.

Pomisao da je uslijed puke inercije Ostoja zadržao Tvrtkov državni grb na zastavi ili da je Tvrtko II isto tako prihvatio Ostojinu reformu treba odbaciti, jer su obojica ovih kraljeva imali i tehničke, i teoretske, i praktične uslove za izmjenu grbova u cjelini: tehničke — jer su imali na dvoru vješte pečatoresce, teoretske — jer se iz njihovih intervencija na grbovima vidi da su radili sa određenim ciljem, i praktične: nije se moglo desiti da se takve izmjene jednostavno zaborave, jer su na istim pečatima vršene izmjene imena i dr.

NAČIN FORMIRANJA GRBA KRALJA TVRTKA I

Pitanje: iz kojih se elemenata sastoji grb kralja Tvrtka I i odakle su ti elementi uzeti? — predstavlja zanimljivo i važno pitanje bosanske

²⁰¹ Tako npr. kralj Sigismund u povelji knezu Ivanišu Nelipiću (1408. god.) govori o »vječnoj poslušnosti, vjernosti, službi i dužnom poštovanju našem veličanstvu i kruni«. U istoj ispravi govori se i o kruni kraljevstva bosanskog (Starine JAZU, 39, 313). O apstraktnom pojmu državne krune u Bosni vidi i S. Čirković: *Istorija Bosne*, Beograd 1964, 224—226.

²⁰² Mačvanski ban Ivan Morović, po nalogu kralja Sigimunda, provalio je 1405. god. u Bosnu i zauzeo »glavni grad kralja Ostoje, zvan Bobovac, gdje se čuva kruna bosanskog kraljevstva (Starine JAZU, 39, 261—262). Poznato je da je Tvrtko II tek za svoje druge vladavine krunisan kraljevskom krunom (1421. god.)

heraldike. Već na prvi pogled u ovom se grbu raspoznaju dvije grupe grbovnih elemenata; to su jednim dijelom elementi staroga grba Kotromanića, a drugim dijelom novi simboli, koji, između ostaloga, treba da pokažu i novo kraljevsko dostojanstvo. Međutim, ovdje nastaje poteškoća: ako bismo htjeli odrediti šta je u grbu staro, moramo sigurno znati kakav je izgledao potpuni banski grb, a tu situacija nije sasvim jasna. Banske, odnosno Kotromanića grbove znamo djelomično sa pečata Stjepana II i bana Tvrtka, te sa nekih vrsta Stjepanovih novaca. Na pečatima nigdje nema potpunoga grba u formalnom pogledu, ali su prikazani svi elementi grba u nastajanju: štit sa kosom prugom, kaciga, veo i perjanica.²⁰³ Iz činjenice da se na pečatima ne raspoznaje nikakva jednostavna figura neki autori zaključuju da posebnoga simbola (osim heraldičkog lika kose pruge) nije ni bilo, dok drugi, anticipirajući kasniju situaciju iz kraljevskih grbova, pretpostavljaju da da je već u to (bansko) doba ljiljan bio heraldički simbol Kotromanića. S druge strane, likovne predstave na nekim novcima Stjepana II pokazuju da je ulogu heraldičkog simbola, odnosno jednostavne figure igrala zvijezda, koje na novom grbu nema.²⁰⁴ U svakom slučaju, treba konstatirati da ni na jednoj predstavi grba iz banskoga doba ljiljana nema. Zbog toga kao nesumnjivo stare elemente možemo navesti samo trokutasti — sroliki štit sa desnom kosom prugom i perjanicu u obliku bogatog buketa cvijeća, a zatim i specifičnu stilizaciju općih grbovnih elemenata — kacige i plašta. Sasvim nove elemente predstavljaju nesumnjivo: ljiljanova kruna, postavljena na tjeme kacige, i 6 ljiljana, raspoređenih u slobodnim prostorima štita. Očito je da u ovakvoj kompoziciji kruna treba da označava kraljevsko dostojanstvo, a detalj iz krune — ljiljan, u određenom rasporedu i broju, vrši funkciju osnovnog heraldičkog simbola, odnosno jednostavne figure.

Postavši simbol u kraljevskom grbu, ljiljan se brzo proširio kao ukrasni i simbolični motiv u raznim granama umjetnosti. Tako npr., u kamenoj plastici motiv ljiljana ukrašava kapitule na kraljevskom dvoru u Bobovcu; u rukopisima, kao što su Mletački zbornik, Hvalov rukopis i drugi, ljiljani čine jedan od najčešćih iluminatorskih motiva; na stećcima ljiljan također ima široku primjenu i tokom vremena doživljava raznolike stilizacije.

Zanimljivo bi bilo utvrditi odakle je Tvrtko preuzeo heraldički simbol ljiljana i samu ljiljanovu krunu. Teoretski je moguće da se Tvrtko potpuno slobodnim izborom odlučio za ovaj slikoviti motiv, ali je daleko vjerovatnije da je pred sobom imao neki konkretan uzor i određene razloge za ovakav izbor. Koliko se danas može utvrditi, postojala su dva uzora prema kojima je Tvrtko mogao formirati svoj grb. Jedan uzor je heraldički ljiljan, prvobitno simbol francuske burbonske dinastije, koji je početkom XIV stoljeća preko napuljskih Anžuvina dospio u ugarsko-hrvatsku državu. Prema velikom broju likovnih izvora može se konstatirati da je kruna kralja Karla Roberta, Ljudevita Velikog, kraljice Marije i dr. do u detalje slična bosanskoj kraljevskoj kruni. Stoga bi se moglo pomišljati da su heraldički simbol ljiljana i odgovara-

²⁰³ Vidi fotografije, crteže i opise pečata br. 4, 5 i 6.

²⁰⁴ P. Anđelić: Neka pitanja bosanske heraldike, GZM — Arheologija, 1964, 165.

juća forma krune ugarsko-hrvatskih vladara iz dinastije Anžuvinača poslužili kao neposredni uzori za formiranje bosanske kraljevske krune i za izbor ljiljana kao heraldičkog simbola. Porodica Kotromanića bila je ženidbenim vezama direktno povezana sa ugarsko-hrvatskim ogrankom Anžuvinača, a dobro su poznati i politički — često i vazalni — odnosi bosanskih vladara, pa i samoga Tvrtka, prema njima. Treba ipak priznati da bi ovo preuzimanje anžuvinskog simbola predstavljalo sporazum između Tvrtka i Ljudevita, a o tome pisani historijski izvori šute. S druge strane, moguće je da je Tvrtko imao pred sobom jedan drugi uzor: ljiljanova kruna dolazi naime, na novcima nekoliko posljednjih kraljeva iz dinastije Nemanjića. Osim toga, ljiljan se u Srbiji pojavljuje i na drugim mjestima koja su obično rezervirana za simbole (žezlo, pečati, novac). Misli se da je i u Srbiju ljiljan došao iz Francuske, i to posredstvom Dušanove majke Jelene Anžuvinske. Stoga bi se moglo zaključivati da je Tvrtko, proglašivši se za kralja srpskoga, preuzeo i formu srpske kraljevske krune, a zatim, u duhu suvremenih heraldičkih običaja, detalj iz krune prenio na heraldički štit kao jednostavnu heraldičku figuru.

U okviru ovih konjektura problem porijekla ljiljana u bosanskom grbu mora i dalje ostati otvoren.

PROBLEM GRBA HUMSKE ZEMJE

Kao »znakmenja« (amblemi, simboli) koja bi potencijalno mogla biti uzeta kao grbovi Humske zemlje i Hercegovine dolaze u obzir: lik sveca zaštitnika, predstava orla, križ, lik lava-grifona, štit sa tri desne kose pruge, herceška kruna.

Lik sveca zaštitnika pojavljuje se samo jedanput — na pečatu kneza Miroslava (sv. Stjepan). Slika patrona često se susreće kao simbol na pečatima i u grbovima gradskih općina, na pečatima većine srpskih vladara iz dinastije Nemanjića, na novcima čitave Evrope, pa i Bosne. Posebno je sv. Stjepan zaštitnik Nemanjića, ali i jedan od patrona vladarske porodice u Bosni, gdje većina banova i svi kraljevi tokom više od tri stoljeća nose ime Stjepan. U samome Humu zna se da je knez Miroslov nosio i drugo ime Stjepan, a u tome smislu karakteristično je donekle i ime Stjepana Vukčića i njegova sina Stjepana Hercegovića (kasnijeg Ahmed-paše). Usprkos ovim relativno brojnim indicijama, ne bi se moglo reći da je sv. Stjepan ikada postao općepriznati patron same Humske zemlje ili njezin simbol.

Predstava orla vidi se na većem pečatu kneza Andrije, pa kako se radi o simbolu jednoga humskog vladara, svakako se s njime mora računati pri ovim razmatranjima. Na žalost, zbog oštećenja, ne može se sigurno znati da li se radi o dvoglavom ili jednoglavom orlu; stoga i analogija ovoga amblema sa ukrasima (dvoglavim orlovima) na portretu kneza Miroslava nema pune vrijednosti. Isto tako, bez novih dokaza nije moguće sa sigurnošću utvrditi stvarnu vezu između ovoga Andrijina amblema i orla na pečatu humskih Nikolića s početka XV stoljeća. Ipak, ova konicidencija je značajna i o njoj se mora voditi računa u slučaju da se pronađu kakvi novi podaci u ovome pravcu.

Križ na manjem pečatu kneza Andrije, doduše, ima simboličko značenje, ali samo kao sastavni dio krstolikog monograma koji je kao već formiran specifični motiv preuzet iz bizantskog kulturnog kruga. Drugačije značenje ima križ na zastavama u grbu hercega Stjepana Vukčića i njegovih sinova. Samo mjesto ovoga, inače religioznoga, simbola — na zastavi u čelenci grba, zatim dosljednost u njegovu prikazivanju na 5 pečata trojice hercega sv. Save pokazuju da je ovdje križ smatran jednim od specifičnih amblema hercega sv. Save. Sam položaj na zastavi pokazuje da se ovaj simbol upotrebljavao nekada i samostalno, a ne samo u heraldičkoj kompoziciji. Značajno je da se križ (kao heraldički lik?) nalazi i na jednom od grbova bosanske kraljice Katarine, kćerke Stjepana Vukčića.²⁰⁵ Kojim putem je križ došao u grb i na zastavu hercega Stjepana ne može se sasvim sigurno utvrditi. Ipak, sve dok se ne pojave neki novi dokazi, treba računati na mogućnost da je ovaj simbol izabran prilikom formiranja samoga grba, odnosno prilikom proglašenja Stjepana za hercega. Razlozi za takav izbor mogli su ležati u samoj tituli »herceg sv. Save«, ali i u pristupanju hercega široko zasnovanoj križarskoj koaliciji za borbu protiv Turaka.

Među stalne simbole koji ulaze u grb hercega sv. Save spada i grifon-lav, koji je u grbovnoj kompoziciji postavljen u čelenu i koji prednjim šapama drži zastavu. Iako je oblik ovoga lava nešto drugačije stiliziran, ipak nije teško ovdje prepoznati porodični amblem Kosača, koji se u svojoj primarnoj formi susreće na pečatu braće Dragišića.

Tri desne kose pruge na štitu oblika tarče predstavljaju tzv. heraldički lik (Wappenbild, figure heraldique), specifičan simbol svih triju hercega sv. Save. Osim toga, isti ovaj lik i na istoj formi štita nalazi se i na 5 pečata braće Vlatkovića, čija je porodica, kao nasljednu čast, nosila titulu humskih vojvoda. Konačno, isti ovaj simbol ima i jedan grb na grobnom spomeniku kraljice Katarine u Rimu. Na temelju ovako autentičnih i pouzdanih podataka može se opravdano izvući i zaključak da je štit sa tri desne kose pruge u XV stoljeću smatran grbom Humske zemlje i čitave Hercegovine.

Među specifične simbole koji se pojavljuju i kao vladarski amblemi treba ubrojiti i hercešku krunu, koja se vidi na nekim (monogramnim) pečatima hercega Stjepana i njegova sina Vlatka. Iz popisa »blaga« hercegova znamo da je takva kruna i faktički postojala. Ipak, treba konstatirati da ovaj općeniti simbol vlasti nije u Hercegovini nikada postao samostalan vladarski ili državni simbol, niti je ušao u kakvu heraldičku kompoziciju, kao što je slučaj sa bosanskom kraljevskom krunom.

RAZVOJ GRBA PORODICE KOSAČA

Karakteristična je osobina Kosača da oni vrlo kasno usvajaju heraldičke forme zapadnoevropskoga stila i da se gotovo nerado njima služe. Stojeći pod neposrednim uticajima iz Srbije i pokazujući određenu konzervativnost, oni, od prvog po simbolu poznatog člana — Sandalja Hranića, pa do jednog od posljednjih — Stjepana (Ahmed-paše

²⁰⁵ Grb na spomeniku bosanske kraljice Katarine u crkvi Ara coeli u Rimu.

Hercegovića), radije se služe monogramima nego grbovima. Ova konzervativnost postaje još očitija kada se napomene da su se ovi kosački monogrami održali duže nego i u samoj Srbiji. I, dok u Bosni, npr., monogram-inicijal Tvrtka II ulazi u sastav heraldičke kompozicije, u Kosača on ostaje potpuno samostalan.

Iz popisa riznice velikog vojvode Sandalja Hranića moglo bi se zaključiti da je već Sandalj imao formiran svoj grb ili »znamenije« i da je to bio vjerovatno lav.²⁰⁰ Ipak, prvi pouzdan dokumenat o grbu u rodu Kosača potiče sa pečata braće Dragišića Kosača iz 1438—1440. god. Tamo je na njihovu pečatu predstavljen grifon koji najviše liči na lava.

Herceg Stjepan prvi od Kosača ima potpuni grb. Može se pretpostavljati da je taj grb formiran istovremeno sa proglašenjem Stjepanovim za hercega (1448. god.), bilo tako što mu je kralj Fridrik, zajedno sa hercegškom titulom, dao i grbovno pismo (Wappenbrief, litterae armales), bilo što se sam Stjepan pobrinuo za svoj grb: štit sa tri desne kose pruge, kaciga sa plaštem i čelenka sa lavom koji drži zastavu. Kako se vidi, u ovu heraldičku kompoziciju je ušao grb Humske zemlje, zatim porodični simbol roda Kosača i zastava sa krišem.

Ni Vladislav ni Vlatko nisu unijeli bitnih izmjena u očev grb. Sve njihove intervencije svele su se na izmjene grafičkih predstava križa na zastavama.

KULTURNOHISTORIJSKA ANALIZA PEČATNIH SLIKA

PEČATORESCI

Izradom pečata, odnosno pečatnih matica (pečatnjaka ili tipara) bavili su se zlatari. No kako se ovdje zahtijevaju specifična znanja, to su se samo vještiji zlatari mogli upuštati u graviranje često kompliciranih pečatnih slika u tvrdom materijalu, i to u negativu. A samo letimičan pogled na naše pečate pokazuje da je među tim majstorima bilo pravih umjetnika visokoga dometa. Osim pečata, ovi majstori su pravili i kalupe za kovanje novca, izradivali pečatno prstenje i obavljali neke druge slične poslove.

U velikoj grupi umjetnika i kulturnih radnika uopće, koje je oko sebe okupljao knez Miroslav, našao se i jedan pečatorezac, odnosno zlatar visokih sposobnosti. To je isti onaj majstor koji je radio pečat Miroslavljevu bratu Nemanji. Nesumnjivo je to bio Grk po obrazovanju, a možda i po porijeklu. Ipak se morao prilagoditi kneževu zahtjevu da se legenda na aversu pečata napiše ćirilskim slovima i narodnim jezikom.

Bizantskom kulturnom krugu pripadali su i majstori pečata kneza Andrije, iako bi se, zbog legende na narodnom jeziku, moralo računati i sa ljudima domaćeg porijekla.

Majstor Ninoslavljeva (većeg) pečata očito nije bio dorastao teškom zadatku koji je pred njega postavljao: prikazivanje ljudskih figura, scena i pejzaža. On je učio zanat negdje na Zapadu, ali je sam pečat morao raditi u neposrednom kontaktu sa objektima svojih predstava.

²⁰⁰ Stojanović: Stare srpske povelje i pisma I, br. 340.

Pečat Pavla Šubića pokazuje rad solidnog majstora koji dobro poznaje svoj zanat. Njegovo porijeklo i školu treba tražiti u Primorju ili u Veneciji, a treba mu pripisati i izradu kalupa za Šubića novce. Za Bosnu je od posebnog interesa da su Šubići tek kao gospodari Bosne počeli kovati novac, a osnovu za to pružila im je eksploatacija bosanskih rudnika srebra.

Pečati bana Stjepana II pokazuju pravog umjetnika, koji može stati uz bok najboljih majstora svoga zanata. Stilske osobine njegova rada nesumnjivo ga svrstavaju u zapadnoevropsku visoku gotiku, a minuciozan rad na gotičkoj stilizaciji ćirilskih legenda pokazuje da je rad obavljen u Bosni. Štaviše, velik broj emisija i varijanti banova novca indicira i postojanje čitave radionice koja se bavila kovanjem novca i izradom pečata. Koncem Stjepanove vladavine saznajemo i za ime prvoga zlatara u Bosni, koji se bavio izradom kalupa za novac i koji je prema tome mogao izrađivati i pečate. To je Dubrovčanin Dobro Benvenutić iz poznate zlatarske porodice, koja je dugo radila u Bosni, a on sam živio je u Bosni oko 14 godina (1346—1359). Dobro se i u Dubrovniku bavio izradom kalupa za novac, a u Srebrenici se pokušao protuzakonito poslužiti tim kalupima za svoj račun.²⁰⁷

Iz vremena Tvrtkova banovanja također znamo za ime jednoga zlatara koji je izrađivao i kalupe za novac. To je, opet, Dubrovčanin Radoje, kome je Malo vijeće, na molbu bana Tvrtka, dozvolilo da Tvrtku izradi kalupe za kovanje novca.²⁰⁸ Sudeći po sličnosti likovnih predstava, ista radionica ili ista škola je radila i kalupe bana Stjepana i kalupe bana Tvrtka.

Majstor koga je, nakon svog krunisanja za kralja, na dvor doveo Tvrtko I bio je specijalizirani pečatorezac i umjetnik najvišega ranga. On sa lakoćom slika ljudske portrete, konje u pokretu, grbove i kompliciranu gotičku arhitekturu, a poznaje i obje vrste epigrafske gotice. Prema mišljenju Čremošnikovu, ovaj majstor je pripadao najboljoj pečatoreznoj školi toga vremena, koja je radila u Parizu.²⁰⁹

Iz činjenice da se portretni pečati, iako znatno slabiji, izrađuju i za vladanja kralja Dabiše, a zatim da i Tvrtko II za prve vladavine i Ostoja za druge vladavine imaju solidne majstore za izradu pečata, moglo bi se zaključivati da se pečatorezna radionica nekako održavala i još koja dva decenija poslije Tvrtkove smrti. Zanimljivo je da se ovi odlični majstori nisu bavili izradom kalupa za novac.

Od svih pečatorezaca srednjovjekovne Bosne i Hercegovine svakako je najinteresantnija ličnost anonimnog majstora koji je radio na dvoru Tvrtka II za njegove druge vladavine. Neki indiciji govore u tom smislu da njegovu školu treba tražiti negdje u srednjoj Evropi. S druge strane, obiman, raznovrstan i dugotrajan rad u Bosni pretstavlja i dobro organiziranu radionicu sa većim brojem radnika.

²⁰⁷ Dinić: Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni, Beo-

²⁰⁸ Rengjeo, GZM, 1943, 250—251; Cvito Fisković: Dubrovački zlatari XIII—XVII stoljeća, Zagreb 1949, 184.

²⁰⁹ Čremošnik, GZM, 1949/50, 126—127.

Tome treba dodati da je ta ista radionica, smještena u jednoj pomoćnoj zgradi kraljevskog dvora na Bobovcu, izrađivala i kamene kalupe za dekoraciju keramičkih pećnjaka, i šablone za izradu arhitektonskih ukrasa, isto kao i kalupe za brojne emisije Tvrtkova novca. Ista ova radionica pravila je i ukrase u mekom kamenu za opremu kraljevskog dvora i grobne kapele na Bobovcu; može se opravdano pretpostavljati da su ovdje rađene i rezbarije u drvetu.²¹⁰

Naročito je značajno da bobovački pećnjaci imaju na sebi pravu pečatnu sliku (grb sa legendom), a ne opću dekoraciju specifičnu za pećnjake u ostaloj Evropi.

O majstorima ostalih bosanskih i hercegovačkih pečata ne može se mnogo reći. Likovna koncepcija Pavlovića grba na pečatima upućuje na Dubrovnik; ornamenat Vojsalića pečata sličan je nekim proizvodima radionice kralja Tvrtka II.²¹¹ Većina pečata bosanskih i humskih velikaša rađena je prema pojedinačnim narudžbama, što se naročito dobro vidi po tehnici izrade i oblikovanju istih motiva na Pavlovića pečatima. Jedino bi se moglo pretpostavljati da je na dvoru Kosača duže vremena funkcionirala jedna zlatarska radionica, sa ustaljenim tradicijama i određenim stilom. Na to upućuje upadna međusobna sličnost nekoliko grupa kosačkih pečata, kao što su: pečati Sandalja i njegove braće, grupa monogramnih pečata hercega Stjepana, grupa grbovnih pečata hercega Stjepana Vukčića i njegovih sinova.

KULTURNI I STILSKI UTICAJI

Kao i u ostalim oblastima kulturnog života, tako se i na pečatima odražavaju uticaji dviju velikih sfera srednjovjekovne evropske kulture. To je, sa jedne strane, uticaj stila i kulturnih navika Bizanta i njegova sfere, a s druge strane, uticaj evropskog Zapada, koji se u to doba već oblikovao kao specifična kulturna cjelina.

Najizrazitiji uticaj bizantskog kulturnog kruga vidi se na monogramnim pečatima. Monogrami na našim pečatima pojavljuju se u tri oblika: prvi, tekstovi sa punim riječima i cjelovitim smislom, kao npr. ΠΕΥΔΤ ΚΝΕΥΔ ΧΛΕΜΒΙCICOGΔ ΜΗΡΟCΛΔΠΔ drugi, skraćenice ili inicijali imena, kao u Sandalja Hranića, Vukca Hranića, Vladislava i Vlatka Hercegovića i kralja Tvrtka II; treći, lična imena, složena u rebus u raznim kombinacijama (humski knez Andrija, Vuk Hranić, Stjepan Vukčić, Stjepan Hercegović). Sve ove vrste monograma vrlo su česte na bizantskim pečatima, pa nema sumnje da su otuda došli i osnovni uticaji na naše pečate. Schlumberger donosi desetine primjera svih triju varijanti bizantskih monogramnih pečata, datirajući ih u široki vremenski dijapazon — od VII—XIII stoljeća. Ne treba posebno isticati da je monogramni pečat dominantna vrsta pečata u bizantskom kulturnom krugu.²¹²

²¹⁰ Rezultati arheološkog iskopavanja na Bobovcu koji još nisu objavljeni.

²¹¹ Npr. okvir pečata sličan je okviru na srednjim pečatima Tvrtka I, Dabiše i Ostoje, malom tajnom pečatu Tvrtka I i dr.

²¹² Brojni primjeri svih ovih vrsta pečata vide se u djelu Gust. Schlumbergera: *Archeologie Byzantine*, Paris 1895, te u njegovom kapitalnom djelu *Sigillografie Byzantine*.

Direktni uticaj Bizanta vidi se i u predstavi sveca — patrona na pečatu kneza Miroslava, a zatim i na tzv. čistim portretnim pečatima Tvrtka I i Dabiše.²¹³

Organizacija pečatnog polja na većem pečatu bana Ninoslava podsjeća na neke bizantske amulete, posebno na tzv. Salamonove pečate, kod kojih je gornja trećina kružnog polja izdvojena i služi kao okvir za posebnu likovnu kompoziciju.²¹⁴ Međutim, koliko god se u ovakvoj dispoziciji prostora može vidjeti uticaj Bizanta, toliko ikonografski sadržaj pečatne slike (utvrđene kule grada i konjanici sa heraldičkim štitovima) upućuju na zapadnu Evropu.

Prijestolni i konjanički portreti također se susreću na bizantskim pečatima i novcima, ali karakteristični dekor koji okružuje te likove, nesumnjivo, pokazuje blisku vezu sa zapadnom Evropom. Ako je nekada u prošlosti bizantski kulturni krug i izvršio neki uticaj u ovome pravcu, to je kretanje upliva išlo putem Bizant—Zapad—Bosna, a ne direktno: Bizant—Bosna.²¹⁵

U teritorijalnom pogledu bizantski uticaj je uglavnom ograničen na prostor nekadašnjeg Zahumlja i Podgorja, a očituje se u pečatima humskih knezova XII—XIII stoljeća, zatim na pečatima porodice San-kovića u XIV i Kosača u XV stoljeću.

Pečatne slike simboličnog značaja, latinsko pismo i jezik u legendama — to su najznačajnije karakteristike zapadnjačkog uticaja na bosanske i humske pečate. O njima nije potrebno ništa detaljnije govoriti na ovome mjestu.

VLADARSKI I DRŽAVNI AMBLEMI

Slično kao i grbovi, pečati predstavljaju najvažnije i praktično jedine pouzdane izvore za upoznavanje vladarskih i državnih amblema srednjovjekovne Bosne. Kao takvi amblemi mogu se izdvojiti:

1. kruna,
2. žezlo,
3. državna jabuka,
4. prijestolje,
5. plašt,
6. zastava,
7. grb.

O vladarskim i državnim grbovima govori se opširnije na drugome mjestu u ovoj radnji. Ovdje će biti govora o bližem izgledu ostalih amblema.

Kruna je, svakako, u srednjem vijeku najizrazitiji amblem državne vlasti i vladarskog položaja. Na našim pečatima susreću se dvije

²¹³ Analogije u istim djelima G. Schlumbergera.

²¹⁴ Veći broj primjeraka Salomonovih pečata prikazan je u Schlumbergerovoj *Archéologie Byzantine*.

²¹⁵ Dalju analogiju konjaničkim i prijestolnim pečatima predstavljaju pečati nekih srpskih vladara, ali su im daleko bliži, npr., pečati latinskih careva u Grčkoj (u XIII i XIV stoljeću).

krune: kraljevska — Kotromanića i herceška — Stjepana Vukčića i njegovih sinova.

Kraljevska kruna Kotromanića predstavljena je na pečatima 12 puta. Ona spada u tip tzv. ljiljanove krune. Sačinjavaju je stilizirani trolistovi ljiljana koji izviru iz dijadema. Kako je kruna uvijek predstavljena frontalno, to se samo srednji ljiljan vidi u cjelini, a od dva pokrajna — vide se samo po dva lista. Dijadem je formiran u obliku nešto šire trake. Ponekada sredinom trake teče niz tačkica, što, bez sumnje, treba da označi niz bisernih zrnaca.

Značaj krune kao znaka vladarskog dostojanstva i državne vlasti doživio je u Bosni zanimljiv razvitak. Tvrtko I uvodi krunu i daje joj osnovni oblik, smatrajući je, u prvom redu, simbolom ličnog statusa; prikazivana je samo na glavi kralja i u kompoziciji njegova osobnoga grba; Ostoja u svojoj grbovnoj reformi daje simbolici krune daleko veći značaj: kruna dolazi na centralno mjesto na štitu i zadržava staro mjesto na vrhu kacige, ali — što je još važnije — kruna postaje osnovni simbol državnoga grba. Kao što je već rečeno, razlog ovome pojačanom kultu krune treba tražiti, jednim dijelom, u suvremenoj državno-pravnoj teoriji koja identificira pojam krune sa pojmom države, a, drugim dijelom, u konkretnim političkim uslovima, jer je Ostoja posjedovao kraljevsku krunu i na toj činjenici temeljio svoje pravo na bosansko prijestolje.²¹⁶ Ostojini nasljednici u cjelini prihvaćaju ovakvu simboliku krune.

Herceška kruna Stjepana Vukčića i njegovih sinova predstavljena je na pečatima 5 puta. Koliko se može zaključiti po slabim otiscima pečata i dosta slabim gravirama, i ova kruna spada među tzv. ljiljanove krune, pa je donekle slična bosanskoj kraljevskoj kruni. Ipak se može zapaziti da je ovdje stilizacija ljiljana nešto drugačija, a dijadem je sasvim uzak i bez ikakvih posebnih ukrasa. Zanimljivo je da je na jednom pečatu hercega Stjepana kruna izrazito visoka,²¹⁷ dok je na svim ostalim sasvim niska. Treba konstatirati i to da su predstave sa pečata jedini izvori o izgledu herceške krune. Od pisanih izvora poznata nam je samo Stjepanova kruna iz popisa njegova »blaga«.²¹⁸

Žezlo je na bosanskim pečatima prikazano samo jedanput, i to na prijestolnom pečatu kralja Tvrtka I; ova predstava nije na pečatu mijenjana ni od strane Tvrtkovih nasljednika. Kraljevsko žezlo ima formu relativno debelog štapa koji se završava stiliziranim ljiljanovim trolistom. Već je napomenuto da je ovo žezlo sa ljiljanom uveo Tvrtko I zajedno sa ostalim amblemima kraljevskog dostojanstva.

Starija forma bosanskog vladarskog žezla bila je drugačija: portreti bana Stjepana I i bana Tvrtka na njihovim novcima pokazuju žezlo sa završetkom u formi križa.

Državna jabuka ili globus također je predstavljena samo jedanput, opet na prijestolnom pečatu Tvrtka I; u istoj formi na istom polo-

²¹⁶ Vidi bilješke br. 201 i 202.

²¹⁷ Pečat br. 54.

²¹⁸ Stojanović: Stare srpske povelje i pisma II, ...

žaju zadržana je i od strane svih Tvrtkovih nasljednika koji su se služili tim pečatnjakom. Jabuka, u formi lopte, ima veličinu nešto veću od kraljeve šake. Iz jabuke izbija tzv. latinski križ sa nešto ojačanim završecima krakova.

Među insignije kraljevske vlasti spada i plašt. Njegove osnovne konture raspoznaju se također na velikom prijestolnom pečatu Tvrtka I, to je dugačka kabanica, bez vidljivog proreza za ruke, skopčana posebnom fibulom ispod vrata. Plašt je na obje strane zabačen na ramena, tako da ostavlja ruke slobodne, a skutovi su mu pokupljeni i položeni na krilo. Koliko se može zapaziti na dosta nejasnim otiscima, plašt ima oko vrata neku vrstu vezene kragne, a nešto uža ukrasna traka kao da se nazire i uza sve rubove plašta. Sudeći po ostacima kraljevskog plašta iz groba kralja Tvrtka I iz Arnautovića kod Visokog, uz prednje rubove plašta bili su zlatom izvezeni grbovi.

Prijestolje je takode čest simbol državne vlasti u svim monarhistički uređenim državama. Detaljan opis prijestolja sa pečata Tvrtka I dat je na drugom mjestu u ovoj radnji. Zbog zanimljive konstrukcije, raskošnih ukrasa i majstorski izvedene predstave naš pečat je, svakako, najvažniji izvor za upoznavanje izgleda prijestolja južnoslavenskih vladara srednjega vijeka, a doslovno jedini izvor za poznavanje bosanskog kraljevskog prijestolja.

Ostali izvori za upoznavanje oblika prijestolja bosanskih i humskih vladara su banski novci Stjepana II i Tvrtka,²¹⁹ a možda i dvije iluminacije iz Evandolja kneza Miroslava.²²⁰ Kao vrsta prijestolja može se smatrati i tzv. sudačka stolica iz Bukovice kod Konjica.²²¹

Na novcima bana Stjepana i bana Tvrtka susreću se tri vrste prijestolja.²²² Prvi tip predstavlja obična klupa ili škrinja, ukrašena rezbarijom, ali bez ikakvog naslona za leđa i ruke. Drugi tip je stolica sa visokim, ali jednostavnim naslonima za leđa i za ruke. Nešto veće, zapravo više i raskošnije prijestolje prikazano je na aversu istih novaca zajedno sa likom Krista; sporno je da li ovakav izgled prijestolja odgovara realnosti, ili je kao dio općeg motiva preuzet iz odgovarajućih uzora zajedno sa čitavim ikonografskim sadržajem.

Postoji mišljenje da je za dvije predstave židovskog kralja Heroda u Evandlju kneza Miroslava kao uzor poslužio ornat sa svim ostalim insignijama kneza Miroslava. Između ostaloga, na tim se minijaturama vidi i prijestolje u formi povišene stolice sa visokim naslonima i bogatim razbarenim ukrasima.

Sudačka stolica iz Bukovice konstruirana je jednostavno, samo sa naslonom za leđa, i ukrašena reljefima dviju ljudskih figura i motivom stabla života; jedna od figura ima na glavi ljiljanovu krunu. S obzirom na ovako raskošnu izradu i na ljiljanovu krunu ženske figure, zatim na sačuvanu tradiciju o kraljevom stocu u toponomastici, i ova stolica se može smatrati jednom vrstom prigodnog prijestolja.

²¹⁹ Rengjeo, GZM, 1943.

²²⁰ Stojanovićevo izdanje Evandolja kneza Miroslava, Beč 1897.

²²¹ Đoko Mazalić, GZM — Arheologija, 1955, 41—48.

²²² GZM, 1943, 272—280.

Zastava je od davnina ustaljeni instrumenat za sticanje karakternističnih amblema. Ona, doduše, nije isključivi simbol vladara, ali je svakako najčešće u njihovoj službi.

Na našim pečatima zastave su predstavljene samo u zajednici sa drugim vladarskim simbolima. To su zastave na konjaničkim pečatima banova i kraljeva, te na grbovnim pečatima hercegâ sv. Save. Zastave su uvijek prikazane sa kopljem, ali je zanimljivo da herceške zastave imaju samo kopljišta, bez željeznog vrška, dok banske zastave Kotromanića imaju prava bojna koplja, čiji se snažni vršci dobro vide. Oblici zastava su različiti: banske zastave imaju dva puta veću dužinu od širine, dok su herceške zastave gotovo kvadratne ili šire nego duže; banske zastave se završavaju u formi dvaju trokuta, kraljevska u formi jednog trokuta, a herceške — ravnom linijom.

Zanimljiva je i donekle neočekivana pojava križa kao glavnog simbola na zastavama banova, hercega, pa i na jednom pečatu kralja Ostoje. O tome se govori prilikom izlaganja o simbolu križa na bosanskim pečatima.

SIMBOL KRIŽA

Bit će od koristi ako se i posebno ukaže na simboliku križa i njegovu ulogu na slikama bosanskih i humskih pečata. Ovo je naročito važno zbog križa kao načina ovjeravanja pisanih dokumenata i davno istaknute dileme: da li su, i u kojoj mjeri vladajući krugovi Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku poštovali križ.

Prije svega, treba istaknuti da gotovo sve legende na pečatima počinju znakom križa. Tako od 54 legende, njih 34 imaju ispred sebe križ, a samo 13 legenda je sigurno bez toga simbola.²²³ S obzirom na ovakav brojčani odnos, i one rijetke slučajeve ispuštanja treba prije tumačiti kao grešku u pisanju, nego kao namjeran i smišljen postupak.

U jednom slučaju — na manjem pečatu kneza Andrije — legenda je komponirana u slobodne prostore između krakova križa. Ovaj pečat kneza Andrije jasno pokazuje kako treba tumačiti znak križa u sastavu legende. Očito je, naime, da je ovdje križ sastavni dio potpisa, dakle, općenitog znaka kojim se jamči za autentičnost neke isprave. Treba se samo podsjetiti da isti takav potpis, grafički predstavljen, stoji i na Andrijihoj povelji iz 1247—1249,²²⁴ a slični su i »potpisi« kneza Miroslava i župana Nemanje na ugovoru sa Dubrovnikom od 27. septembra 1186.²²⁵ Tako, i na temelju samih domaćih dokumenata, može se ilustrirati opći običaj ranijeg srednjeg vijeka: izdavač na ispravu stavlja svojom rukom samo znak križa, dok pisar uz to dodaje izdavačevo ime i funkciju. Na Andrijinom pečatu se vidi kako je ovaj način potpisivanja i ovjeravanja pisanih dokumenata doslovno prenesen na pečat. Ipak, treba naglasiti da se taj razvoj nije u cjelini odigrao ovdje, na našem terenu, nego na mnogo širem području evropske civilizacije ranoga srednjeg vi-

²²³ Kod 6 legenda pečat nije čitljiv, pa se ne može znati da li je križ postojao ili nije.

²²⁴ Stojanović: Stare srpske povelje i pisma I, br. 8.

²²⁵ O. c., br. 1.

jeka. Posebno, i sam običaj fiksiranja potpisa sa križem na pečatu, bio je već odavno uveden u Bizantu.²²⁰

Vrlo rano križ zauzima mjesto ispred teksta legende i tu ostaje sve do konca srednjega vijeka. Unošenjem na pečat i znaka križa i pečatne legende, kumuliraju se u stvari dva sistema ovjeravanja, odnosno potpisivanja: križ i tekstualni potpis. Tome se kasnije — u grbovnim pečatima — dodaje još jedan znak za ovjeravanje (grb), pa se tako u jednom grbovnom pečatu sa legendom stiču tri sistema ovjeravanja: križ, tekstualno navođenje imena i grb. Tokom vremena, u poređenju sa ostala dva načina ovjeravanja, križ gubi na značaju, jer su očito i grb i lično ime podesniji da označe autentičnost isprave i individualnost neke osobe. Stoga je sasvim logično da se u kasnijim vremenima križ smatra samo simboličnom invokacijom — po uzoru na početne formule svečanih isprava.

U izlaganju o grbovima i amblemima državne vlasti ukazano je na upotrebu križa kao simbola na zastavama bana Stjepana i Tvrtka, kralja Ostoje i trojice hercega sv. Save.

LJUDSKI LIKOVI

Predstava čovjeka je najteži problem likovnog stvaranja uopće. Kada se još ima u vidu teškoća oko izrade lika u negativu, onda nije čudo što su ljudski likovi na našim pečatima rijetki.

Ljudski lik susreće se samo na vladarskim pečatima. Samo na jednom pečatu izrađen je lik sveca. Na tri pečata izrađeni su pravi portreti sa ljudskim licem, dok je na pet pečatnih slika ljudska figura predstavljena kao konjanik u punom oklopu, pa se fizionomija lica uopće i ne vidi.

O nekoj individualizaciji može se govoriti samo na prijestolnom portretu kralja (Tvrtka I) na aversu velikog dvostranog pečata.

Umjetnička vrijednost pečatnih portreta je različita. Visoka vrijednost likovnih ostvarenja na pečatima bana Stjepana, a posebno kralja Tvrtka snažno odudara od skromnih kvaliteta konjaničkih likova bana Ninoslava i kralja Ostoje. Ipak, i ovi drugi pokazuju određenu draž, jer su vjerovatno radeni prema živim modelima.

ARHITEKTONSKI OBJEKTI

Predstave arhitektonskih objekata dolaze na pečatnim slikama u tri funkcije: kao dio pejzaža, kao arhitektonski okvir prijestolnog pečata i kao heraldički pečatni simbol.

Arhitektonske forme zastupljene na bosanskim pečatima su: utvrđene kule, gradovi i arhitektonski baldahin.

Utvrđena kula nalazi se na pečatu bana Ninoslava i na jednom pečatu Radosava Pavlovića. Već je rečeno da je kula na Ninoslavljevu

²²⁰, Takav je i potpis kneza Miroslava na latinskoj povelji Dubrovniku od 17. juna 1190. god.

pečatu najstarija likovna predstava i najstariji dokument o izgledu fortifikacionih građevina srednjovjekovne Bosne. Kao što je i razumljivo, kula iz prve polovine XIII stoljeća ima jednostavne romaničke forme, dok kula Radosava Pavlovića iz XV stoljeća pokazuje jasne karakteristike gotike.

Predstavu utvrđenoga grada, odnosno dvorca ima nekoliko pečata triju generacija velikaške porodice Pavlovića. Njihov grad je predstavljen sa tri kule i dijelom gradskih bedema. To je, doduše, motiv koji se često susreće na pečatima gradskih općina, ali raznolikost detalja na pojedinim pečatima i poznata građevinska djelatnost Pavlovića govori u prilog pretpostavci da su pečatne slike, bar donekle, vodile računa o stvarnom izgledu grada i dvorca u Borču. Naročito lijep izgled ima predstava gotičkog dvorca sa srednjeg pečata Radosava Pavlovića, gdje je karakteristična gotička dekorativnost došla do punog izražaja.²²⁷

Baldahin na prijestolnom pečatu Tvrtka I vjerojatno je rađen prema stvarnom izgledu Tvrtkova prijestolja, i svakako je najljepši građevinski objekat srednjovjekovne Bosne čiji nam se izgled sačuvao.

ORUŽJE I BOJNA OPREMA

S obzirom na oskudnost drugih podataka, pečatne slike su, usprkos šematičnosti i stilizaciji, važan izvor za upoznavanje suvremenog oružja i bojne opreme. Na ovima slikama prikazane su forme i način upotrebe: koplja, štita, kacige, mača, oklopa, pojasa za nošenje mača, ostruga i dijelova konjske opreme.

K o p l j e se susreće prvi put na pečatu bana Ninoslava, ali zbog šematičnosti crteža i slabog otiska ovdje se ne mogu razabrati nikakvi detalji, osim približne (relativne) dužine koplja. Daleko bolji crtež koplja nalazi se na konjaničkim pečatima bana Stjepana; naročito je vrijedan detalj: forma željeznog vrška koplja u obliku izduženog lista sa snažnim rebri. Na konjaničkom pečatu bosanskih kraljeva također se vidi koplje sa zastavom, ali se ne mogu zapaziti nikakvi detalji; posebno se ne može odrediti da li se kopljište iznad zastave završava ravno, bez željeznog vrška, ili se vršak ne vidi. Koplje na zastavama hercegâ sv. Save je kratko i očito bez željeznog vrška.

Na prva dva banska pečata se, nesumnjivo, radi o konjaničkim kopljima, koja imaju dužinu kopljišta podešenu za borbu sa konja; po dužini, njima odgovaraju i koplja sa kraljevskog pečata. Na hercegâskim pečatima kopljišta su gotovo upola kraća i vjerojatno odgovaraju dužini pješâčkog koplja.

Zanimljivo je da na pečatima Ninoslava i Stjepana ban drži koplje po sredini, dok na kraljevskom pečatu konjanik hvata kopljište pri njegovom donjem kraju.

Pečati imaju izuzetnu važnost za upoznavanje štita i njegovih razvojnih formi. Razumije se, kronološku vrijednost heraldičkog štita tre-

²²⁷ Pečat br. 26.

ba cijeniti sa dužnom obazrivošću, jer upotrebne forme sporo prelaze u heraldičke oblike. Osim toga, kada jedna vrsta štita jednom pređe na grb, onda se ona teško i sporo mijenja.

Najstarija vrsta heraldičkog štita uopće jeste mali konjanički štit trokutaste forme, kakav je bio u redovnoj upotrebi tokom dugog perioda XII—XIV stoljeća u čitavoj zapadnoj Evropi. Tokom vremena ovaj štit je, zadržavajući u osnovi trokutasti oblik, poprimio neke specifične detalje, pa su se tako formirale i pojedine varijante trokutastog štita. Ovdje se očito vidi kako su heraldičke forme stihijski i gotovo neopazeno slijedile upotrebne oblike.

Prva i najstarija varijanta trokutastog štita je približno istostranični trokut sa ravnim gornjim rubom, blago izvišenim pobočnim stranicama i, svakako, oštrim donjim vrhom (kutom). Povijanje pobočnih stranica izvedeno je tako da sužavanje štita počinje odmah od gornjih kutova. Takav štit u najčistijoj formi nalazi se na grbu Pavla Šubića. Druga varijanta trokutastog štita susreće se već u prvim decenijama XIV stoljeća i održava se gotovo do njegova kraja. To je nešto izdužen štit, pa u njegovoj osnovi nije više istostranični, nego istokračni trokut. Gornji rub je i ovdje ravan, a donji kut (vrh) oštar, ali se pobočne stranice tek od polovine štita povijaju i čine nešto oštrije (prelomljen gotički) luk. Takvi štitovi su na pečatima bana Stjepana Kotromanića. Krajem XIV stoljeća susreću se slučajevi da se pobočne strane štita ne savijaju nego lome pod tupim kutom, kao što je slučaj sa grbom na srednjem pečatu kralja Tvrtka I. Kao posebnu varijantu treba spomenuti i štit na grbu Bjeljaka Sankovića, čije su pobočne strane zaobljene, a gornji rub uvijen i posebno iznad njega prikazan remen za nošenje štita. Ipak, najznačajnija i posljednja promjena na trokutastom štitu došla je krajem XIV stoljeća i u daljem razvoju dovela i do nove vrste; to je postepeno zatupljivanje, a zatim i zaobljavanje donjega kuta (vrha) štita. Takvi, još uvijek trokutasti ili srcoliki štitovi sa zatupljenim vrhom nalaze se na prijestolnom i konjaničkom pečatu kralja Tvrtka I, te na odgovarajućim grbovima kralja Ostoje.

Značajnija promjena u formi heraldičkog štita desila se pri samom kraju XIV i u početku XV stoljeća. Grbovi koji su u to doba nanovo formirani, po pravilu, imaju štitove sa polukružnim donjim vrhom. U osnovi ovoga štita je četverokut čija je donja strana izvijena, a donja dva kuta su zatupljena. Takav precizno datirani grb je herceški grb Hrvoja Vukčića Hrvatinića, a zatim i gotovo svi grbovi na pečatima koje je nanovo pravio Tvrtko II.

30-tih godina XV stoljeća u Bosni,²²⁸ a nešto kasnije i u Humu,²²⁹ pojavljuje se u osnovi renesansni heraldički štit, kome je kao prototip poslužio četvrtasti štit, zvani tarča. U heraldičkim formama ovaj osnovni četverokut je na razne načine deformiran, pa su tako stvorene i posebne varijante ovoga štita. Tako jedna varijanta ima polukružni izrez na desnoj pobočnoj strani; druga ima slične izreze sa obje strane; na trećoj varijanti nema izreza uopće, a na četvrtoj su svi rubovi lučno

²²⁸ Takav je štit na pečatu Jurja Vojsalića, br. 28.

²²⁹ Grbovni pečati hercega Stjepana i njegovih sinova, zatim pečati braće Vlatkovića.

uvijeni. Pošto su štitovi ove vrste, u stvari, dijelovi cilindra, to njihove likovne predstave pokazuju uvijek zaobljenu donju stranu, a kako su prikazani u nagibu, to je redovno jedan kut zaobljen, a drugi izdužen.

Oklop se direktno vidi samo na konjaničkom pečatu Tvrtka I; to je puni oklop, od koga se raspoznaju i pojedini dijelovi: štitnik za prsa, štitnik (pancijer) za struk i — cipele. Na istom liku vidi se i pojas za nošenje mača, bogato ukrašen nekim plastičnim, vjerojatno metalnim ukrasima, te ostruga (mamuz) sa točkićem na trnu srednje dužine.

Na konjičkom pečatu bana Stjepana II i na sličnom pečatu Tvrtka I raspoznaju se i neki dijelovi konjske bojne opreme. Prvi predmet ove vrste, koji upada u oči na sva tri pečata, jest platneni pokrivač konja, sastavljen iz dva dijela: jednim krajem pokrivač prekriva dio vrata i prednji dio konjskog trupa sa prsima, sve do ispod koljena, a drugim dijelom — prekriva zadnji dio trupa. Pri snažnijem pokretu, naročito u trku, ova dva dijela pokrivača se rastavljaju, ostavljajući slobodne strane konjskog trbuha. O ukrasima na pokrivaču već je bilo govora. Uzda je na banskim pečatima jednostavan remen, a na kraljevskim remenje uzde je ukrašeno gustim nizom privjesaka. Na manjem pečatu bana Stjepana zapaža se i stremen (uzendi) trokutnog presjeka, dok se na kraljevskim pečatima raspoznaju samo remenovi, ali ne i forma samoga streмена. Kao zanimljiv detalj konjske opreme treba spomenuti i čelenku u vidu struka ljiljana koji se vidi iznad konjskog čela na kraljevskom konjaničkom pečatu.

UKRASI

Ukrasi na pečatima uokviruju cijelu sliku, a zatim i posebno pečatni simbol i legendu. Oni, nadalje, ukrašavaju pozadinu pečatne slike ili samoga simbola, a ponekada ispunjavaju slobodne prostore i samim tim povećavaju dekorativnost pečatne slike.

Okviri su izvedeni najčešće jednostavnim plastičnim linijama ili nizom tačkica. Okvirne linije su jednostruke ili dvostruke, i one obično formiraju kružne trake na kojima je ispisana legenda. Po obliku, okviri se u najvećem broju slučajeva kružnice, elipse ili osmerokuti. Samo u nekoliko slučajeva kružnice, odnosno elipse razvedene su u 6 ili 8 lukova.

Pozadina pečatne slike, odnosno simbola rijetko je prikazana na pečatnom polju. Samo jedanput je kao pozadina prikazan pejzaž. Damascirano platno je nešto češće.

Među posebnim samostalnim ukrasima najčešći su vegetativni motivi lozice ili grančice ljiljana i rozete. Od ostalih motiva dolazi još samo zvjezdica.

ANALIZA LEGENDA

Od ukupno 61 pečata, njih 5 nema legende uopće, dva pečata imaju od legende samo pojedina slova, a na dva primjerka tekst legende je postojao, ali se ne može ni djelimično pročitati.

Od 54 legende koje se makar i djelomično mogu pročitati, 33 su pisane na srpskohrvatskom jeziku i ćirilskim slovima, a 21 je na latinskom jeziku. Ovome treba dodati dva pečata sa pojedinim slovima na srpskohrvatskom i u ćirilici, te napomenuti da na dva pečata postoje dvojezične legende. Većina legenda na latinskom jeziku (11+2 dvojezične) pripada bosanskim vladarima, 4 hercezima iz roda Kosača, a 4 svim ostalim velikašima Huma i Bosne.

Sadržaj legenda sastoji se od tri elementa: a) naznake da se radi o pečatu, b) imena vlasnika pečata i 3) vlasnikove titule.

Od 52 pečata sa tekstualnim i čitljivim legendama, njih 10 nema nikakve naznake za pečat; u 5 slučajeva odgovarajuće riječi nisu čitljive, ali su vjerovatno postojale; svi ostali pečati (37 primjeraka) imaju riječ, slovo ili slog koji označuje pojam pečata.

Izrazi kojim se označuje pojam pečata su: a) na srpskohrvatskom jeziku: punu riječ ПЕЧАТ (pečat) — 22 puta, a skraćenica П. (p.) — svega 3 puta; b) na latinskom jeziku: slovo S — 11 puta, skraćenica SI — jedanput, skraćenica SIGL — jedanput i skraćenica SIGIL — također jedanput.

Riječ ПЕЧАТ ponekada ima uza se posvojnu zamjenicu ЧИ a samo jedanput ЧИ4. Zanimljivo je da ove zamjeničke pridjeve imaju samo Pavlovići i Kosače.

Pridjevne oznake uz imenicu pečata (sigillum) nisu tako brojne: minus — 2 puta, secretum — jedanput, maius — 3 puta.

Ime vlasnika je ipak najbitniji dio legende, jer ga imaju praktično svi pečati sa legendom. U dva slučaja ime je označeno samo početnim slovima, a u svim monogramnim pečatima roda Kosača ime je navedeno dva puta: jednom u legendi, a drugi put u monogramu — rebusu.

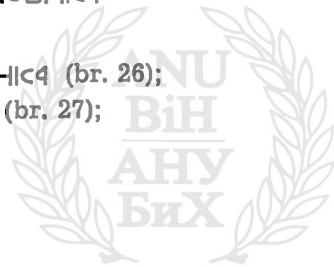
Sva imena sa pečata su ličnosti poznate i iz drugih povijesnih vrela.

Od legenda sa čitljivim testovima samo njih 6 ne sadržavaju titule vlasnika. Registar tzv. funkcionalnih titula je širok: kralj, ban, herceg, vojvoda, knez (rex, banus, dux, voivoda, comes). Opća titula gospodin — dominus nešto je rjeđa (dolazi 13 puta). Od drugih epiteta — titula dolaze: veli (veliki) — 2 puta, slobodni — jedanput, illustris — jedanput, serenissimus — jedanput, svitli — 3 puta. Ostali dijelovi titule označavaju teritorij kojim dotična ličnost upravlja; imaju ih pretežno vladari, a od velikaša — oblasnih gospodara — samo braća Vlatkovići i neki Kosače.

Lapidarnost legenda i njihova podložnost ustaljenim formulama nisu dozvoljavale da se na pečatnim tekstovima razviju bogatije jezične forme i sadržaji. Ipak se ne bi moglo reći da je njihov fond za povijest jezika sasvim beznačajan. Oni odražavaju suvremeni živi jezik i ustaljene formule, pokazuju relativno velik broj arhaizama, miješanje dijalekata i morfoloških značajki i sl. Latinski jezik, opet, nosi sve osobine suvremene srednjovjekovne latinštine, pa se često susreće nespretnost u transkripciji narodnih imena i glasova, pogrešna upotreba padeža, pa čak i miješanje latinskih i ćirilskih slova. Osim toga, pečatne legende su zbog svoje vremenske određenosti i sadržajno ustaljenih formula pogodno sredstvo za studij epigrafske paleografije; na njima se mogu pratiti: način skraćivanja riječi, inicijali, monogrami, ligature, interpunkcije, grafija pojedinih slova i sl.

LEGENDE NA SRPSKOHRVATSKOM JEZIKU

1. — † ПЕВ4ТЬ ICNEЗ4 XAMыCOГ4 MHPOCЛ4B4 — 4ГC CTE-
Φ4NOC (br. 29);
2. — 4(NA'P(Б4) ICPCТ(Б) (br. 30);
3. — † (CH ПЕВ4)Т ВЕΛICOCГ4 XAMыC(ICOCГ4) ICNEЗ4 4N-
APБ4) (br. 31);
4. — † ПЕВ4ТЬ ВЕΛHEГ4 Б4N4 NHNOCЛ4B4 (br. 2);
5. — ΓN BN CTБП4N (br. 4);
6. — † ПЕВ4ТЬ ΓOAHNB CTБП4N4 Б4N4 CBOBOAHOГ4
CΠOБΓN4 CE ЗEMΛE BOC4NBCKICE XCOPCICE COΛыCKICE H
AOANE ICP4HCICE H BCE ЗEMБΛE XΛыMыCKICE (br. 5);
7. — ΓN Б4H TBEPTICO (br. 6);
8. — OCTOH4 (br. 13);
9. — † ПЕВ4ТЬ ΓOCΠOAHN4 ICP4Λ4 BOC4NBCKICOCГ4 TBPБTIC4
TBPБTTICOBHЖ4 (br. 17);
10. — † BOIBOAE (P4AOC4B4) ПЕВ4ТЬ (br. 23);
11. — † CH ПЕВ4ТЬ BOEBOAE P4AOC4B4 П4BБΛOБHIC4
(br. 25);
12. — † CH ПЕВ4Т BOEBOAE P4AOC4B4 П4BΛOБHIC4 (br. 26);
13. — † CH ПЕВ4ТЬ ΓAN4 BOIBOAE HOB4NHш4 (br. 27);
14. — ПЕВ4ТЬ BOEBOAE юPББ4 (br. 28);
15. — ПЕВ4ТЬ ICNE(З4...) (br. 32);
16. — † ПЕВ4Т ББΛHБICOB (br. 33);
17. — † ПЕВ4ТЬ ICNEЗ4 P4AHV4 (br. 34);
18. — † ПЕВ4Т BOEBOAE P4AHV4 (br. 35);
19. — † CH ПЕВ4ТЬ C4NA4ΛEBБ (br. 42);
20. — † CH ПЕВ4ТЬ C4NA4ΛEBБ (br. 43);
21. — † CH ПЕВ4ТЬ BXCOC4 (br. 44);
22. — († CH ПЕВ4Т)Б ICNEЗ(4 BXC4) (br. 45);
23. — † CH ПЕВ4Т ICNEЗ4 BXC4 (br. 46);
24. — † CH ПЕВ4ТЬ BOEBOAE CTБП4N4 (br. 48);
25. — † CH ПЕВ4ТЬ BOEBOAE CTIEП4N4 (br. 49);
26. — † CH ПЕВ4ТЬ BOEBOAE CTIEП4N4 (br. 50);
27. — † CH ПЕВ4ТЬ ΓAN4 XEPЧEГ4 CTIHП4N4 (br. 51);
28. — † CH ПЕВ4ТЬ ΓAN4 XEPЧEГ4 CTIHП4N4 (br. 53);
29. — † CH4 ПЕВ4ТЬ XEPЧEГ4 CTIHΦEN4 (br. 54);
30. — (ПЕВ4ТЬ) BOEBO(AE B)Λ4AH(CΛ4B4) (br. 56);
31. — † П. CBHTAOCГ4 XEPЧEГ4 BΛ4MIC4 (br. 58);
32. — † П. CBHTAOCГ4 XEPЧEГ4 BΛ4MIC4 (br. 60);
33. — † П. CB. CTIHП4N4 XEPЧEГOБHЖ4 (br. 61);

*Paleografska zapažanja na legendama
pisanim srpskohrvatskim jezikom*

Za ćirilsku paleografiju mogu biti od interesa ove napomene:

Skraćenice općega značaja vrlo su rijetke:

— ГН	=	ГООПООАННЬ	(br. 4, 6 — ban Stjepan II i ban Tvrtko);
— ГН4	=	ГООПООАНН4	(br. 27 — Ivaniš Pavlović); (br. 5 — Stjepan II);
— БН	=	Б4НЬ	(br. 4 — ban Stjepan II);
— К	=	КР4ЛЬ	(br. 21 — kralj Tvrtko II);
— П	=	ПЕВ4ТЬ	(br. 60, 61 — Vlatko i Stjepan Hercegović)
— СБ.	=	СБНТАН, СБНТАОГ4	(br. 61 — Stjepan Herce- gović)

Inicijali i skraćenice ličnih imenica:

— 4Р	=	4НАРѢ4	(br. 30 — Andrija Humski);
— Т	=	ТОРЬТИКО	(br. 21 — Tvrtko II);
— Г	=	ГРГДРЬ	(br. 33 — Grgur Vukosalić)
— С4	=	С4НА4ЛЬ	(br. 42, 43 — Sandalj Hra- nić)
— ВХ	=	ВХИ4ЧЬ	(br. 45, 46 — Vukac Hranić)
— В44	=	В44АНСА4ВЬ	(br. 56 — Vladislav Herce- gović)
— В44Т	=	В44ТИКО	(br. 60 — Vlatko Hercego- vić)

Monogrami u vidu rebusa

- ХЛБМЬ (br. 34, 35, 36 — braća Sankovići)
- ВХИ (br. 44 — Vuk Hranić);
- СТЕФ4НЬ (br. 48, 49, 51, 53, 54, 55, 61 — herceg Stjepan
Vukčić i Stjepan Hercegović).

Ligature:

- ІЄ = НЕ u riječi ІКНЕЗ4 , na pečatu kneza Miroslava (29);
- МР = МЬ u riječi ХЛМЬСІКОГ4, na pečatu kneza Miroslava (29);
- МН = МН u riječi МНРОСА4В4, na pečatu kneza Miroslava (29);
- 4Н = 4Н u riječi Б4Н , na pečatu bana Tvrtka (br. 6);
- ІЄ = НЄ u riječi ПОІЄБОАЄ , na pečatu Radosava Pavlovića;
- НС = НІС u riječi П4В4ОПНІС4, na pečatu Radosava Pavlovića
(25);
- Ш4 = Ш4 u riječi НОБ4ННШ4 , na pečatu Ivaniša Pavlovića (27);
- Ј = НХ u riječi ЈРЬѢ4 , na pečatu Jurja Vojsalića (28);
- ВХИЬ = ХИЬ u riječi ВХИЬ , na pečatu Vuka Hranića (44);

- $\text{IN} = \text{CN}$ u riječi $\text{CN}\epsilon\text{74}$, na pečatu Vukca Hranića (46);
- $\text{I44} = \text{IC44}$ u riječi BXIC44 , na pečatu Vukca Hranića (46);
- $\text{Я} = \text{4N}$ u monogramima Stjepana Vukčića, na njegovim pečatima br. 48, 49, 50, 51, 53, 54, te na pečatu Stjepana Hercegovića (61);
- $\text{4N} = \text{4N}$ u riječi $\text{CTH}\epsilon\text{74N4}$, na pečatu Stjepana Vukčića (48);
- $\text{H7} = \text{H7}$ u riječi $\text{CH}\text{7}\epsilon\text{V47B}$, na pečatu Stjepana Vukčića (49);
- $\text{47B} = \text{47B}$ u riječi $\text{7}\epsilon\text{V47B}$, na pečatu Stjepana Vukčića (50);
- $\text{7H} = \text{7H}$ u riječi $\text{CTH}\epsilon\text{74N4}$, na pečatu Stjepana Vukčića (50).

Interpukcija:

— Tačka (.) je upotrijebljena kao znak za skraćivanje samo na tri pečata (Vlatko i Stjepan Hercegović, br. 58, 60, 61).

— »Klobuk« (—) također je znak za skraćivanje, a dolazi samo na pečatima Sandalja Hranića i brata mu Vukca (br. 42, 43, 45).

— Tačka (.) u službi znaka za rastavljanje riječi od riječi dolazi samo na dvije legende (herceg Stjepan, br. 51, i Vlatko Hercegović, br. 58).

Značajnije promjene u grafiji pojedinih slova

- 4 na pečatu kneza Andrije ima najstariju formu — veliki izduženi »trbuh«, vezan za gornji dio uspravne haste (4). Na pečatima bana Stjepana, dakle, u prvoj polovini XIV stoljeća, obično dolazi forma d — povelik »trbuh«, vezan za donji dio uspravne haste. U svim ostalim legendama nešto smanjeni »trbuh« vezan je za sredinu uspravne haste (4).
- A redovno ima uglaste oblike, ali na većini Pavlovića pečata upotrebljava se kurzivno minuskulno A .
- E dolazi u kapitalnoj formi (E) na pečatima kneza Andrije, bana Ninoslava (?), Stanislave Nikolić i Radosava Ravlovića (jedanput). Izrazito je uncijalno (€) na pečatu kneza Miroslava, na prvom srednjem pečatu Tvrtka II i na nekim pečatima hercega Stjepana Vukčića. U svim ostalim legendama nalazi se poluuncijalno (€).
- 7 dolazi u nekoliko varijanti, ali se zbog malog broja upotrijebljenih primjeraka slova ne mogu uočiti neke razvojne zakonitosti (a — kod kneza Miroslava, c kod bana Stjepana, 7 kod kneza Radića Sankovića, 7 kod Vukca Hranića).
- H nema uočljivih promjena u grafiji ali se na Pavlovića pečatima može zapaziti njegovo zamjenjivanje sa I .
- IC u arhaičnoj uncijalnoj formi, sa oba dijela divergentno izvijena, dolazi samo na pečatima kneza Andrije Humskog. (I)(C). Na svim ostalim legendama ovo slovo ima poluuncijalni oblik, sa jednim uspravnim i jednim zaobljenim potezom (IC).

- **Λ** Zanimljivo je konstatirati da i ovo slovo na legendama humskih knezova pokazuje izvjesne uncijalne osobine koje ga približavaju grčkoj grafiji slova λ, gdje je drugi potez slova znatnije izvijen. U ostalim legendama pretežu uglaste forme slova Λ, s tim što neki Pavlovića pečati, pod uticajem minuskule, nesrazmjerno produžuju prvi potez na račun drugoga (λ).
- **M**. Samo na pečatu kneza Miroslava dolazi starije kapitalno M, kojemu je u sredini dodat još jedan uspravni kratki potez. Na pečatu kneza Andrije humskog slovo je razvučeno, pa lom spojnog poteza dolazi do donje linije (M).
- **P** je na pečatima humskih knezova u svim dijelovima zaobljeno (izvijeno), bliže grafiji grčkoga P; slično je i na pečatu bana Tvrtka. Nasuprot tome, legenda sa velikog pečata bana Stjepana već pokazuje poluuncijalni oblik (P), koji se zadržava sve do kraja XV stoljeća.
- **T** u majuskulnoj kapitalnoj formi upotrebljava se gotovo nepromijenjeno sve do četvrtog decenija XV stoljeća. Tek Stjepan Vukčić Kosača (1435. god.) uvodi minuskulni oblik (т), pa ga dosljedno zadržava na svim legendama pisanim narodnim jezikom.
- **Y** na legendama dolazi u tri varijante: uncijalno Y, sa polukružnom čaškom, nalazi se na legendama kneza Miroslava, bana Stjepana, kralja Tvrtka II i (jedanput) na pečatu hercega Stjepana Vukčića. Kapitalno Y, u formi latinskog V postavljenog na uspravnu nogu, nalazi se na pečatima Stanislave Nikolić, braće Sankovića, vojvode Sandalja Hranića i na po jednom pečatu Radosava Pavlovića i hercega Stjepana. Minuskulno V, u formi latinskog v, upotrebljava se na većini pečata roda Pavlovića i Kosača. Ovakva upotreba pojedinih varijanti omogućava i donošenje zaključka u pogledu kronologije: najstarija forma je uncijalno Y; krajem XIV i početkom XV stoljeća prevladuje kapitalno Y, a u XV stoljeću — minuskulno v.

Glas »j« redovno nema posebnog grafičkog znaka. Nekada ga zamjenjuje slovo H ili I, a nekada se izražava znakovima za grupe: je, ja, ju (H, B, I).

Glas »ć« relativno rijetko dolazi, ali se ipak javlja u dvije grafije: u specifičnoj bosanskoj formi (Ā) na pečatima kralja Tvrtka II i Stjepana Hercegovića, te u općoj zamjeni sa I na pečatima roda Pavlovića.

Ostala slova ne pokazuju izrazitije promjene u grafiji da bi trebalo i posebno na njih ukazivati.

LEGENDE NA LATINSKOM JEZIKU

1. — PAVLVS * DE BREBERIO * BANVS * CROATORVM DN
* ET BOSNE (br. 3);
2. — + S. MN. STEPHI DI. GRA. TOTI BOSNE BANI (br. 4);

3. — + S. MN. TVERTHI. DI. GRA. TOTI BOSNE BANI (br. 6);
4. — + S SECRETVM STEPHANI: REGIS (br. 7);
5. — · STEPHI. TVERTCHONI · D · G · REGI · RASIE · ETC (br. 9);
6. — S. MAIVS STEPHI DABISSE DEI GRA RASCIE BOSSNE MRITIMARVQ PCIV VSORE INFVRIORV PCIVM TERRE HOLI REGI E DNNLS — S MAIVS STEPHI DABISSE DEI GRA RASCIE BOSSNE MARITIMARVMQ PCIVM VSORE INFVRIORV PCIV TERRE HOLM REGI E DNNLS (br. 10);
7. — · STEPHI. DABISSE · D · G · REGI · RASIE · ETC (br. 11);
8. — · STEPHI. OSTOIE · D · G · REGI · RASIE · ETC (br. 14);
9. — S MAIVS STEPHI OSTOIE DEI GRA RASCIE BOSSNE MARITIMARVQ PCIV VSORE INFVRIORV PCIVM TERRE HOLI REGI E DNNLS; — S MAIVS STEPHI OSTOIE DEI GRA RASCIE BOSSNE MARTIMARVQ PCIVM VSORE INFVRIORV PCIV TERRE HOLM REGI E DNNLS (br. 15);
10. — S MAIVS STEPHI TVRTCONIS DEI GRA RASCIE BOSSNE MARITIMARVQ PCIV VSORE INFVRIORV PCIVM TERRE HOLI REGI E DNNLS; — S MAIVS STEPHI TVRTCONIS DEI GRA RASCIE BOSSNE MARTIMARVQ PCIVM VSORE INFVRIORV PCIV TERRE HOLM REGI ET DNNLS (br. 16);
11. — + S TVRTCONIS. DEI. GRACIA. REX. BOSNE: R. (br. 18);
12. — (S TV(ERTCON)IS D G RE(GIS BOS(NE) (br. 19);
13. — + S. DOMIN. TVERTCONIS. DEI. GRACIA. REGIS. BOSNE. E. (br. 20);
14. — S COMITIS PAVLI (br. 22);
15. — + IOHANES VLATCHI VOIVODA CHULMI (br. 37);
16. — SI DOMINI IOANIS CHOM (br. 39);
17. + AGVSTINI VLAT VOIVODE CHVMINI (br. 40);
18. — S ILVS DNI DVCIS STEPHANI SCI SABE REGNI BOSNE (br. 52);
19. — + SIGL S. DNI VLADISLAVS VOIEVODE BOSNE (br. 55);
20. — + S DNI VLADIS · · TERRE XM (br. 57);
21. — · SIGIL · VLATICI · DVCIS · S · SABE · (br. 59).

Paleografska zapažanja na latinskim legendama

Po broju (21), latinske legende sa pečata čine najveću grupu epigrafskih spomenika latinskog jezika u srednjovjekovnoj Bosni. Zbog tako velikog broja i zbog precizne vremenske određenosti paleografska zapažanja na pečatnim legendama mogu poslužiti kao dobar oslonac i za paleografske analize onih epigrafskih spomenika kojima starost treba odrediti upravo prema paleografskim osobinama. Stoga se i ovdje donosi osvrt na skraćenice, inicijale, ligature, interpunkciju i oblike slova.

S k r a ć e n i c e

- D = DEI, na srednjim pečatima kralja Tvrtka I, Dabiše i Ostoje (br. 9, 11, 14);
- DI = DEI, na pečatima bana Stjepana i bana Tvrtka (br. 4, 6);
- DN = DOMINUS, na pečatu Pavla Šubića (br. 3);
- DNNLIS = DOMINALIS(?) ili DOMINI ALIIS na velikom dvostranom pečatu bosanskih kraljeva (br. 10, 15, 16);
- DOMIN = DOMINI, na srednjem pečatu Tvrtka II (br. 20);
- DNI = DOMINI, na pečatima Hercega Stjepana Vukčića i Vladislava Hercegovića (br. 52, 55, 57);
- E = ET, na velikom dvostranom pečatu bosanskih kraljeva (br. 10, 15, 16);
- E = ET CETERA, na pečatu Tvrtka II (br. 20);
- σ(= ET CETERA, na srednjem pečatu Tvrtka I, Dabiše i Ostoje (br. 9, 11, 14);
- G = GRATIA (GRACIA), na srednjim pečatima Tvrtka I, Dabiše i Ostoje (br. 9, 11, 14);
- GRA = GRATIA (GRACIA), na pečatima bana Stjepana II, bana Tvrtka, te na velikom dvostranom pečatu bos. kraljeva (br. 4, 6, 10, 15, 16);
- ILVS = ILLUSTRIS (ILLUSTRISIMI?), na pečatu Stjepana Vukčića (br. 52);
- MN = MINUS, na pečatima bana Stjepana i bana Tvrtka (br. 4, 6);
- PCIV, PCIVM = PARCIUM, na dvostranom kraljevskom pečatu (10, 15, 16);
- R = REGNI (?), na pečatu Tvrtka II (br. 18);
- Q = QVE, u riječi MARITIMARUQ, na dvostranom pečatu bosanskih kraljeva (10, 15, 16);
- S = SANCTI, na pečatu Vlatka Hercegovića (br. 59);
- S = SERENISSIMI, na pečatu Vladislava Hercegovića (br. 55);
- SCI = SANCTI, na pečatu Stjepana Vukčića (br. 52);
- S = SIGILLUM, na pečatima bana Stjepana II, bana Tvrtka, kralja Tvrtka I, Dabiše, Ostoje, Tvrtka II (3 puta), Pavla Radinovića, Stjepana Vukčića, Vladislava Hercegovića (br. 4, 6, 7, 10, 15, 16, 18, 20, 22, 52, 57);
- SI = SIGILLUM, na pečatu Ivaniša Vlatkovića (br. 39);
- SIGIL = SIGILLUM, na pečatu Vlatka Hercegovića (br. 59);
- SIGL = SIGILLUM, na pečatu Vladislava Hercegovića (br. 55);
- STEPHI = STEPHANI, na pečatima Tvrtka I, Dabiše, Ostoje i Tvrtka II (br. 9, 10, 11, 14, 15, 16);
- V = VM (UM), kod nastavka za genitiv plurala, u riječima: MARITIMARVMQE, PARCIVM, INFERIORVM, na pečatima (dvostranim) bosanskih kraljeva (br. 10, 15, 16);
- VLAT = VLATCHI, na pečatu Augustina Vlatkovića (br. 40);

Kao jedini latinski inicijal može se navesti slovo »T« na osobnom grbu kralja Tvrtka II, sa pečata br. 18, 19, 20.

Ligature

Q = QVE, u riječi MARITIMARUMQVE, na velikom dvostranom pečatu bosanskih kraljeva (br. 10, 15, 16);

IOR = IORVM, u riječi INFERIORUM, na velikom obostranom pečatu bosanskih kraljeva (br. 10, 15, 16);

VR = VR, u riječi TVRTCONIS, na velikom dvostranom pečatu (br. 16);

Interpunkcija

- Zvezdica (asteriscus) rastavlja pojedine riječi na pečatu Pavla Subića (br. 3);
- kružić je kao znak rastavljanja upotrijebljen samo jedanput (na pečatu Vlatka Hercegovića, br. 59);
- tačka vrši funkciju rastavljanja na većem broju latinskih legenda (pečati br. 4, 6, 9, 11, 14, 18, 20, 52, 55, 57, 59);
- dvije tačke također ponekada imaju funkciju rastavljanja ili označavanja kraja rečenice, odnosno izreke (br. 7, 18);

Kao znak skraćivanja upotrebljava se nekoliko puta tačka (pečati br. 4, 6, 20), a dva puta horizontalna crtica preko slova odakle je početo skraćivanje (crtica na slovu P, u riječi PCIV (PARCIVM), na velikom dvostranom pečatu bosanskih kraljeva, br. 10, 15, 16);

Moglo se zapaziti da je ponegdje kao znak za rastavljanje riječi od riječi ostavljen i prazan prostor.

Za sve ove znakove važi jedino pravilo da nikada nisu upotrijebljeni dosljedno, pa ni u okvirima jedne legende.

U latinskim legendama bosanskih i humskih pečata upotrijebljene su tri vrste latinskog epigrafskog pisma: gotička majuskulna uncijala, gotička minuskulna fraktura i humanistička majuskulna kapitala. Jedini pečat sa gotičkom frakturom je mali tajni pečat kralja tvrtka I (br. 7); humanističku kapitalu prvi je upotrijebio herceg Stjepan Vukčić oko polovine XV st., a osim njega — još samo njegov sin Vlatko i dvojica Vlatkovića, također u drugoj polovini XV stoljeća. Svi ostali pečati imaju legende pisane gotičkom uncijalom. Karakteristično je da od 7 pečata koji su nastali u drugoj polovini XV stoljeća njih 4 imaju humanističku kapitalu, a 3 — još uvijek gotičku uncijalu.

Gotička uncijala može se na bosanskim i humskim pečatima pratiti od samoga početka XIV — pa do šestog ili sedmog decenija XV stoljeća. Opći izgled gotičke uncijalne majuskule na pečatnim legendama, koje upotrebljavaju ustaljene epigrafske forme, pokazuje izrazite obline, smjenu debelih i tankih poteza i snažna ojačanja na završecima poteza. Ponekada se posebno ojačavaju i sredine poteza, a završeci se često račvaju i znatnije produžuju. Sve ove osobine čine gotičku uncijalu najdekorativnijim pismom koje se igda upotrebljavalo u epigrafici.

Na pojedinim slovima mogu se zapaziti slijedeće karakteristične osobine:

- A je u starijim legendama široko, i čak zdepasto A , a u mlađim izduženo. Općim izgledom podsjeća na nepravilni četverokut, kojemu je donja strana otvorena, odnosno njezina linija povučena prema sredini slova. Gornji horizontalni potez obično na obje strane prelazi preko kutova, prednji uspravni potez je blago povijen i u sredini zadebljan, dok je drugi vertikalni potez potpuno uspravan. U nekoliko slučajeva, kao npr. na Dabišinom srednjem pečatu, prijestolnom pečatu Tvrtka I i jednom srednjem pečatu Tvrtka II, donje spojne crte uopće nema; teško je reći da li se radi o greškama pisara, odnosno gravera, ili o posebnom tipu slova. Ista opaska važi i za izmjenu mjesta povijenog i uspravnog poteza.
- B je pisano, uglavnom, ujednačeno: sastoji se od debelog vertikalnog poteza sa proširenim završecima i dvostrukog trbuha u formi arapskog broja 3, ali tako da srednji potez koji razdvaja trbuhe nikada ne dodiruje uspravnu hastu.
- C je također ujednačeno, a sitnije razlike očituju se u formiranju završetaka ili u debljini poteza C . Uncijalno C je, u stvari, poluelipsa čiji je otvor, okrenut udesno, zatvoren vertikalnim potezom sa snažnim završecima, pa liči okrenutom D.
- D je najčešće pisano u klasičnoj kapitalnoj formi, sa nešto više ojačanim završecima uspravnog poteza (D). Na svim Dabišinih legendama upotrebljava se staro uncijalno D , koje se još održavalo i u minuskulnoj gotici. Osim Dabiše, ovaj tip slova upotrijebio je još samo Tvrtko I na svom srednjem pečatu. U legendi Šubićeva pečata ovo slovo je pisano u obliku D , što je vjerojatno posljedica uticaja beneventanske minuskule.
- E je također zatvorena poluelipsa čiji je vertikalni potez snažno ojačan na završecima, pa je u svemu slično slovu C (u). U najvećem broju slučajeva unutarnji prostor slova razdijeljen je horizontalnom crticom u dva dijela, pa se tako dobiva forma E . Nema sumnje da je ovaj drugi oblik prava standardna forma slova E, ali su i slučajevi bez horizontalne srednje crtice tako brojni da se moraju smatrati tipom slova, a ne greškom pisara ili gravera. Tako se na Šubića pečatu nalaze 4 znaka E bez crtice, a samo jedno sa crticom; ovaj oblik je i na Tvrtkovoju dopuni (manjeg) banskog pečata, kao i na Dabišinoju dopuni (ispravci) srednjeg pečata; susreće se i na velikom dvostranom pečatu bosanskih kraljeva, miješano sa prvim oblikom.
- F Ovo slovo upotrijebljeno je svega dva puta u čitavoj bosansko-humskoj sfragistici, i to na aversu i reversu velikog dvostranog pečata. Ono je jedanput pisano u formi F a drugi put kao F dakle, bez horizontalne crtice u sredini.
- G je svakako najneujednačenije slovo u našim legendama: C — u Stjepana Kotromanića, G — na aversu velikog kraljevskog pečata, G — na reversu istoga pečata, G — na trećem srednjem

pečatu Tvrtka II, C — na pečatu Vladislava Hercegovića, C — na prvom srednjem pečatu Tvrtka II.

- H dolazi samo u jednom obliku, i to u obliku koji odgovara minuskulnoj grafiji ovoga slova u staroj uncijali, a zatim i u kasnijim minuskulama (h).
- I također ima samo jednu formu u svim legendama (l).
- L je pisano sa dva uspravna i jednim horizontalnim spojnim potezom; prvi uspravni potez je sasvim vertikalno, a drugi — upola kraći i povijen. Na nekim pečatima, kao npr. na Šubićevom, oba uspravna poteza su po visini gotovo jednaka.
- M se dosljedno u svim legendama piše sa tri uspravna poteza, od kojih je samo srednji potpuno vertikalno, a oba pokrajna simetrično su povijena i pri dnu izvijena prema vani. Treba napomenuti da se završnim izvijanjem pokrajnih poteza ova grafija razlikuje od uobičajene forme ovoga slova u standardnoj epigrafskoj uncijali, gdje pokrajni potezi imaju trbušastu lučnu formu.
- N redovno ima minuskulnu uncijalnu formu, sa vertikalnim prvim i izvijenim drugim potezom.
- O na Šubića, Stjepana Kotromanića i Ostojinim pečatima je široko, tako da se približuje krugu. U ostalim slučajevima ono je — manje ili više — izduženo (jajoliko).
- P dolazi sa prilično ujednačenom grafijom p; karakteristično je da je »trbuh« ovoga slova nešto manji nego u kapitali.
- R ima malen »trbuh« i nešto duži »rep«, ili veliki »trbuh«, a mali »rep«; rjeđi je slučaj da ovo slovo i nema posebno formiranog »trbuha«, nego je drugi potez izveden u obliku grčkog slova ζ i samo gornjom stranom vezan za uspravnu hastu (R).
- Q je upotrijebljeno samo dva puta, i to u jedinstvenoj formi, koja se ne razlikuje od kapitalne (Q).
- S Samo u nekoliko slučajeva lukovi ovoga slova su snažnije savijeni i široki, a nikada nisu osjetnije pruženi. Završeci su redovno prošireni.
- T dolazi u tri varijante, čija se upotreba ne može kronološki objasniti. U prvoj varijanti horizontalni potez je samo malo na završecima proširen prema dolje, pa, uglavnom, odgovara kapitalnoj formi ovoga slova. U drugoj varijanti ovo proširenje se pretvara u krakove koji se spuštaju sve do polovine uspravnog poteza, a u trećoj varijanti pokrajni krakovi su nešto povijeni i po dužini se sasvim izjednačavaju sa srednjim krakom.
- V se pojavljuje također u tri oblika. Dva puta upotrijebljeno je kapitalno V, ali je daleko najčešće uncijalno minuskulno, sa uspravnim i debelim prednjim, a povijenim i tankim drugim potezom. U trećoj varijanti dolazi gotičko, opet minuskulno gdje oba poteza imaju istu vrijednost. U svim varijantama ova slova upotrebljavaju se kako za glas V, tako i za glas U.

Gotička minuskulna fraktura dolazi samo na jednom pečatu u čitavoj srednjovjekovnoj Bosni i Humu. To je kratka legenda na malom »tajnom« pečatu kralja Tvrtka I (br. 7).

Kao što se vidi, slova P, T i S prije spadaju u kapitalu, nego u gotičku minuskulu.

Humanistička ili renesansna kapitala dolazi na 4 humska pečata iz druge polovine XV stoljeća. Osnovni izgled i forma slova odgovaraju današnjoj latinskoj majuskuli, pa o njihovom izgledu nije potrebno nešto više govoriti. Ukazat ćemo samo na neke razlike i nedosljednosti u primjeni ovoga pisma.

Slovo A pisano je u jednoj specifičnoj formi, koja se može označiti kao prelaz iz gotice u humanističko pismo Λ . Za glas »C«, osim kapitalne forme, dva puta je upotrijebljen i gotičko-uncijalni oblik. Slovo G također više odgovara uncijalnim, nego humanističkim oblicima a slovo h je jednom minuskulno, a drugi put majuskulno (H).

LES SCEAUX MEDIEVAUX EN BOSNIE-HERZEGOVINE

RESUME

Dans l'introduction de ce travail l'auteur expose en somme les problèmes généraux de la sphragistique bosniaque et celle de Hum indiquant les trois principaux groupes des sceaux médiévaux du territoire de Bosnie-Herzégovine. Les sceaux des souverains bosniaques au moyen âge représentent le groupe le plus complet et de plus important dans toute la sphragistique sud-slave. Malgré tout cela ces sceaux ne sont pas systématiquement élaborés jusqu'à présent: les données concernant ces sceaux sont répandues et se trouvent dans la littérature difficilement accessible, il y a des sceaux qui ne sont point publiés, les descriptions des figures des sceaux sont superficielles et parfois imprécises et dans la lecture des légendes on a fait tant de fautes qu'il n'y a presque de légende qui soit lue exactement en détail. A côté de cela il y a dans la sphragistique bosniaque quelques questions particulières, dont la solution juste et à temps dépend la compréhension d'un certain nombre des autres phénomènes dans l'histoire culturelle de la Bosnie médiévale. Ces problèmes sont par ex. : l'exemple primordial et l'évolution des armoiries des bons et des rois bosniaques, l'apparition et l'emploi du grand sceau bilatéral, la réforme héraldique du roi Ostoja etc.

Le groupe des sceaux des princes de Hum, Miroslav et Andrija, est très intéressant, quoique très petit, parce que dans ce groupe se trouve le sceau le plus ancien, écrit en langue serbocroate.

Les nombreuses familles des magnats, principalement les propriétaires de certaines régions de l'état bosniaque de la fin du XIVe et au XVe siècle ont eu aussi leurs sceaux. Parmi eux la plus nombreuse est la famille de Kosača, qui a indépendamment régné en Herzégovine quelques décennies dans la deuxième moitié du XVe siècle.

Dans le texte de l'introduction qui suit l'auteur parle de la littérature apparait jusqu'à présent, de la terminologie et de la méthode de l'expli-

cation : l'auteur le plus ancien qui a écrit sur les sceaux bosniaques est Pavle Solarić (1815) et les études les plus importantes sont celles de : Lj. Thallóczy (1901, 1909 et 1914), Aleksa Ivić (1910) et Gr. Čremošnik (1948—1955). Dans les remarques terminologiques, on explique le terme de la matrice du sceau, de l'empreinte du sceau et les figures sur les sceaux et ensuite on expose la catégorisation des sceaux d'après la grandeur (les petits, les moyens, les grands). L'auteur dit pour la manière de l'explication d'après les remarques d'introduction arrive la description et l'analyse de chaque sceau séparément et à la fin — les observations générales, sphragistiques et culturelles-historiques. On donne avec les descriptions dans le texte les reconstructions graphiques et à la fin du livre les photographies de chaque sceau. Les sceaux sont rangés, à cause de la clarté, dans les groupes suivants : les sceaux des souverains bosniaques, les sceaux des grands seigneurs bosniaques, les sceaux des princes de Hum, les sceaux des grands seigneurs de Hum, les sceaux de la famille de Kosačić. On a rangé les sceaux à l'intérieur des groupes d'après l'ordre chronologique. Chaque sceau porte son numéro, d'après lequel il est très facile trouver sa photographie à la fin du livre et inversement.

Dans une autre partie de ce livre on décrit séparément chaque sceau et on cite la littérature qui a l'importance spéciale et ensuite le document et le lieu (l'archive) où on garde le sceau; on a fait l'attention particulière sur l'analyse de la figure du sceau (le sujet, le symbolisme, le légende et la décoration). Il est tout à fait compréhensible que les images des sceaux avec le sujet plus riche ont un traitement adéquat dans le texte même. On a fait l'attention particulière au grand sceau solennel, double, dont le prototype a fait faire Tvrtko I et qui représente un chef-d'oeuvre dans les proportions mondiales.

Dans la partie générale l'auteur a essayé de formuler certaines conclusions générales sur la sphragistique bosniaque et celle de Hum et surtout sur l'importance des sceaux pour la connaissance de l'histoire culturelle de Bosnie-Herzégovine. Dans cette direction on fait l'analyse du sceau comme d'une institution juridique, on décrit la technique du scellement, on élabore la typologie des images des sceaux et ensuite on donne en détail l'importance héraldique des sceaux, c'est-à-dire des images des sceaux (la sorte des armoiries, certains éléments des armoiries, les armoiries familiale de la dynastie de Kotromanić, les armoiries personnelles des rois bosniaques, le problème des armoiries d'état de Bosnie, la manière de la formation des armoiries du roi Tvrtko I, le problème des armoiries de la région de Hum, le développement des armoiries de la famille de Kosačić). Dans la suite de l'explication on parle des artisans des sceaux, des influences culturelles et stylistiques et aussi de la physionomie des emblèmes des souverains et d'état, des symboles généraux des figures humaines et des objets architectoniques, des armes et des décorations qui apparaissent sur les images des sceaux. A la fin on a donné l'analyse du sujet, de la langue et l'analyse paléographique des légendes des sceaux qui représentent une source très importantes pour la connaissance de l'histoire politique et culturelle de Bosnie-Herzégovine.

POPIS FOTOGRAFIJA

Napomena: Svaka fotografija ima isti redni broj pod kojim je obrađena u tekstu posebnog dijela ove radnje.

1. — Ban Matija Ninoslav — mali pečat;
2. — Ban Matija Ninoslav — veliki pečat;
3. — Ban Pavao Šubić;
4. — Ban Stjepan II Kotromanić — manji pečat;
5. — Ban Stjepan II Kotromanić — veći pečat;
6. — Ban Tvrtko Kotromanić — manji pečat;
7. — Kralj Tvrtko I — mali grbovni (tajni) pečat;
8. — Kralj Tvrtko I — mali (portretni) pečat;
9. — Kralj Tvrtko I — srednji pečat;
- 10^a. — Kralj Dabiša — veliki pečat (avers);
- 10^b. — Kralj Dabiša — veliki pečat (revers);
11. — Kralj Dabiša — srednji pečat;
12. — Kralj Dabiša — mali pečat;
13. — Kralj Ostoja — srednji (prvi — portretni) pečat;
14. — Kralj Ostoja — srednji (drugi — grbovni) pečat;
- 15^a. — Kralj Ostoja — veliki pečat (avers);
- 15^b. — Kralj Ostoja — veliki pečat (revers);
- 16^a. — Kralj Tvrtko II Tvrtković — veliki pečat (avers);
- 16^b. — Kralj Tvrtko II Tvrtković — veliki pečat (revers);
17. — Kralj Tvrtko II Tvrtković — srednji (prvi) pečat;
18. — Kralj Tvrtko II Tvrtković — srednji (drugi) pečat;
19. — Kralj Tvrtko II Tvrtković — srednji (treći) pečat;
20. — Kralj Tvrtko II Tvrtković — srednji (četvrti) pečat);
21. — Kralj Tvrtko II Tvrtković — mali pečat;
22. — Pavao Radinović;
23. — Radosav Pavlović — mali (prvi) pečat;
24. — Radosav Pavlović — mali (drugi) pečat;
25. — Radosav Pavlović — veliki pečat;
26. — Radosav Pavlović — srednji pečat;
27. — Ivaniš Pavlović;
28. — Juraj Vojsalić Hrvatinić;
- 29^a. — Knez Miroslav (avers);
- 29^b. — Knez Miroslav (revers);
30. — Knez Andrija — mali pečat;
31. — Knez Andrija — veliki pečat;
32. — Nema fotografije;
33. — Grgur Vukosalić Nikolić;
34. — Bjeljak Sanković;
35. — Radič Sanković — kneževski pečat;
36. — Radič Sanković — vojvodski pečat;
37. — Ivaniš Vlatković — veći pečat;
38. — Ivaniš Vlatković — mali (osmorokutni) pečat;
39. — Ivaniš Vlatković — mali (okrugli) pečat;
40. — Augustin Vlatković;
41. — Jedan od braće Vlatkovića;
42. — Sandalj Hranić — osmorokutni pečat;
43. — Sandalj Hranić — ovalni pečat;
44. — Vuk Hranić;
45. — Vukac Hranić — manji pečat;
46. — Vukac Hranić — veći pečat;
47. — Stjepan, Radosav i Ostoja Dragišići Kosače;
48. — Stjepan Vukčić Kosača — veći vojvodski pečat;
49. — Stjepan Vukčić Kosača — mali vojvodski (prvi) pečat;
50. — Stjepan Vukčić Kosača — mali vojvodski (drugi) pečat;
51. — Stjepan Vukčić Kosača — veći hercegški (monogramni) pečat;
52. — Stjepan Vukčić Kosača — veliki hercegški (grbovni) pečat;
53. — Stjepan Vukčić Kosača — mali hercegški (prvi) pečat;

54. — Stjepan Vukčić Kosača — mali hercegški (drugi) pečat;
55. — Vladislav Hercegović — veliki vojvodski (grbovni) pečat;
56. — Vladislav Hercegović — mali vojvodski (monogramni) pečat;
57. — Vladislav Hercegović — srednji hercegški (grbovni) pečat;
58. — Vlatko Hercegović — srednji pečat sa ćir. legendom;
59. — Vlatko Hercegović — srednji pečat sa lat. legendom;
60. — Vlatko Hercegović — mali monogramni pečat;
61. — Stjepan Hercegović.

NAPOMENE

Ukupan broj fotografija je 64.

Fotografije pod brojem 2, 5, 29^a, 29^b, 46 snimio je Ranko Rosić, fotograf Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu. Snimak pečata br. 3 poslao mi je kolega Janko Belošević iz Arheološkog muzeja u Zadru; snimke br. 10^a, 20 napravila je Mica Marija Sever, fotograf Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Fotografiju br. 10^b izradila je foto-služba Britanskog muzeja u Londonu. Sve ostale pečate snimio je Gojko Sikimić, fotograf Umjetničke galerije u Sarajevu.

Osim snimaka br. 3 i 10^b, sve ostale fotografije snimljene su pod neposrednim nadzorom autora. Pečati br. 2, 10^a, 20 i 46 snimljeni su sa galvanoplastičkih, odnosno gipsanih otisaka, a svi ostali — direktno sa originala. Veličina fotografije odgovara veličini pečata (1/1), kao što je i pravilo kod sfragističkih publikacija.

LIKOVNE REKONSTRUKCIJE PEČATNIH SLIKA

Uz svaki tekst o pojedinom pečatu donosi se i grafička rekonstrukcija pečatne slike (u naravnoj veličini). Od ovoga pravila učinjene su samo dvije iznimke: pečati br. 10 (avers i revers) i br. 16 (avers i revers) nemaju cjelovitih grafičkih rekonstrukcija, jer sam smatrao da je to nepotrebno s obzirom na dobre fotografije i na činjenicu da su sve pojedinosti ovih pečatnih slika prikazana na grafičkoj rekonstrukciji pečata br. 15 i na idealnoj rekonstrukciji velikog dvostranog pečata kralja Tvrtka I. Ova posljednja rekonstrukcija, koja se temelji na poznavanju svih detalja pečatne slike, a ne na originalnom otisku pečata, čini drugu iznimku od pravila da se za svaki pečat donosi (jedan) crtež.

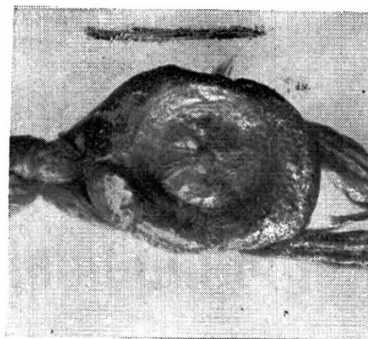
Ukupan broj crteža — grafičkih rekonstrukcija iznosi 63.

Crteže su izradili, pod neposrednim nadzorom autora, Slobodan Perišić, student arhitekture iz Sarajeva, i Radmila Jovandić, apsolvant Škole za primijenjenu umjetnost iz Sarajeva.

Jedan dio rada na izradi ove monografije odvijao se u okviru redovnog programa Zemaljskog muzeja u Sarajevu, a drugi dio — uz novčanu pomoć Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

FOTOGRAFSKI SNIMCI PEČATA

1. Ban Matija Ninoslav,
između 1234. i 1240. g.

2. Ban Matija Ninoslav, 1249. g.

3. Ban Pavao Šubić,
između 1299. i 1312. g.

4. Ban Stjepan II Kotromanić,
pečat za Tvrtkove povelje iz 1356. g.

5. Ban Stjepan II Kotromanić,
(između 1322. i 1333. g.)

6. Ban Tvrtko Kotromanić, 1367. g.

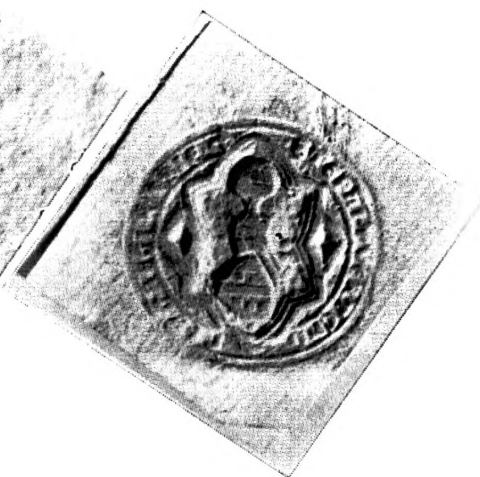

7. Kralj Tvrtko I, 2. decembra 1382. g

8. Kralj Tvrtko I,
maj 1389. g.

9. Kralj Tvrtko I,
3. novembra 1389. g.

10^a Kralj Dabiša, 26. aprila 1395. g. (avers)

10^b Kralj Stjepan Dabiša, 17. maja 1395. g. (revers)

11. Kralj Dabiša, 17. jula 1392. g.

12. Kralj Dabiša, oktobar 1393. g.

13. Kralj Ostoja, 5. februara 1399. g.

14. Kralj Ostoja, februar 1418. g.

15^a Kralj Ostoja, pečat sa povelje Stjepana Ostojića
od 4. decembra 1419. g. (revers)

15^b Kralj Ostoja, pečat sa povelje Stjepana Ostojića
od 4. decembra 1419. g. (avers)

16^a Kralj Tvrtko II, pečat sa povelje kralja Tomaša
od 3. septembra 1444. g. (avers)

16^b Kralj Tvrtko II, pečat sa povelje kralja Tomaša
od 3. septembra 1444. g. (revers)

17. Kralj Tvrtko II, 24. juna 1405. g.

18. Kralj Tvrtko II, 2. marta 1433. g.

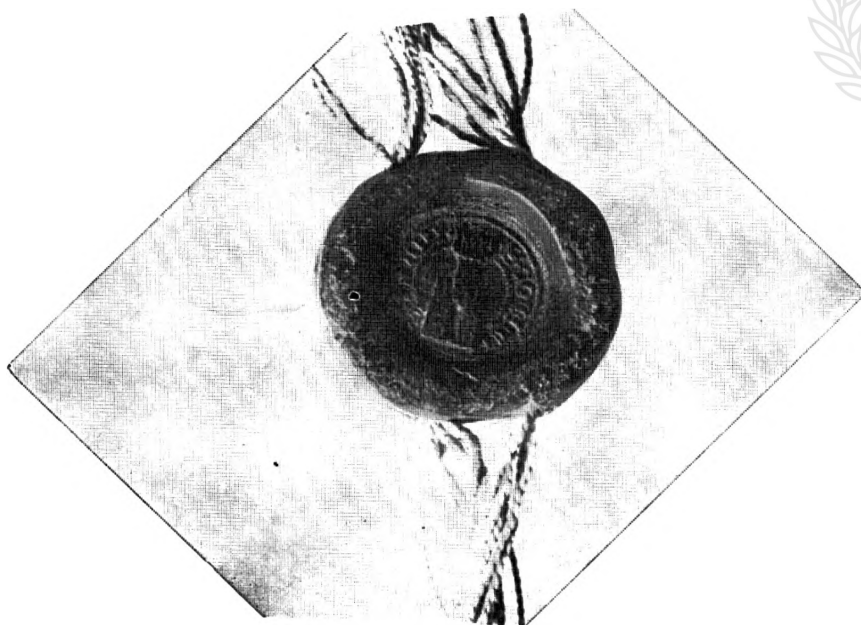
19. Kralj Tvrtko II, pečat sa
povelje kralja Tomaša od
7. januara 1453. g.

20. Kralj Tvrtko II, pečat sa
povelje kralja Tomaša
od 3. juna 1444. g.

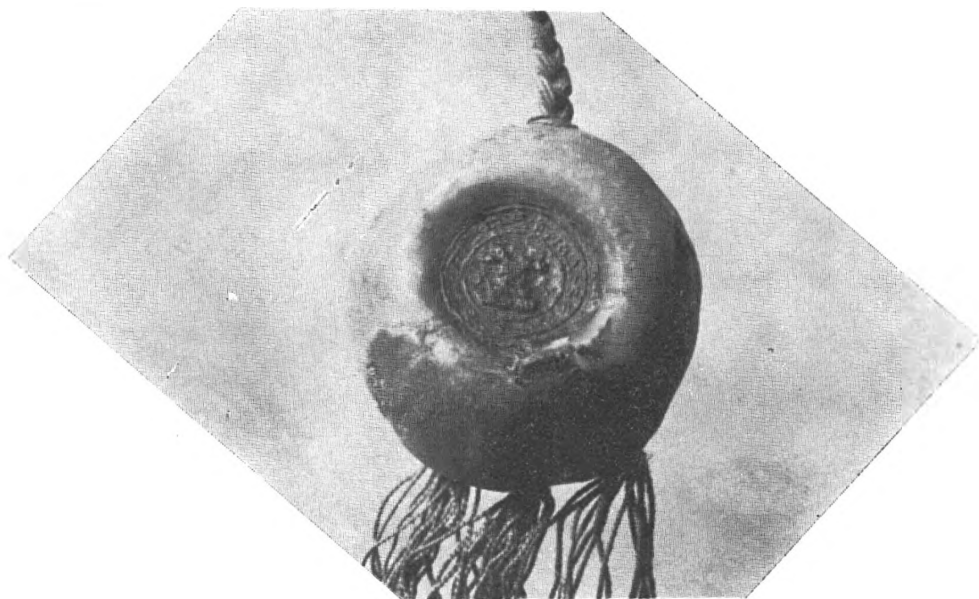

21. Kralj Tvrtko II, 16. augusta 1420. g.

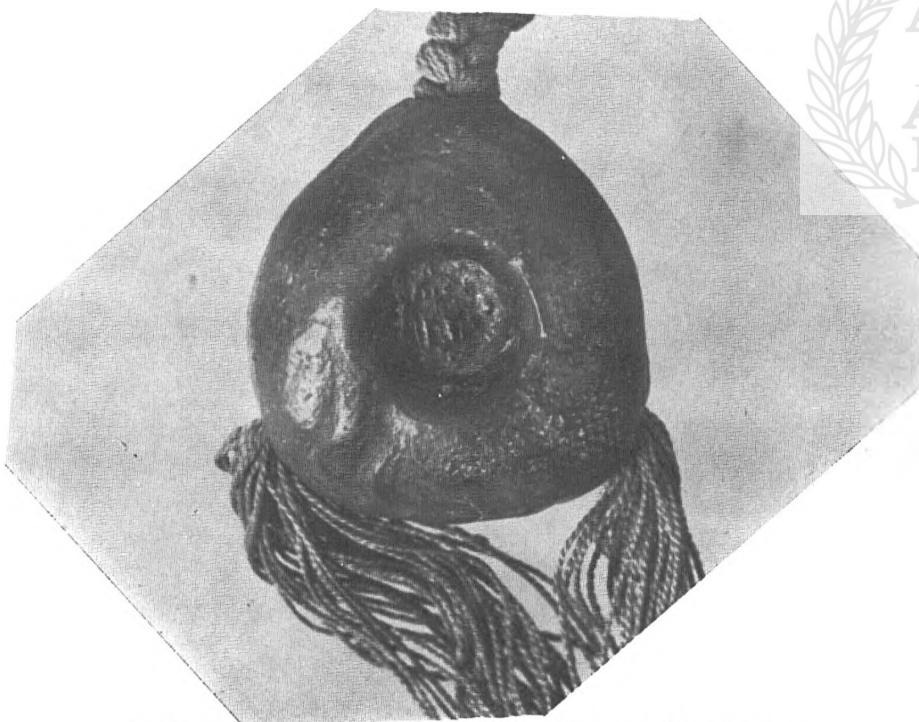

22. Knez Pavao Radinović, 25. marta 1397. g.

23. Veliki vojvoda Radosav Pavlović,
22—24. aprila 1421. g.

24. Veliki vojvoda Radosav Pavlović, 7. aprila 1423. g.

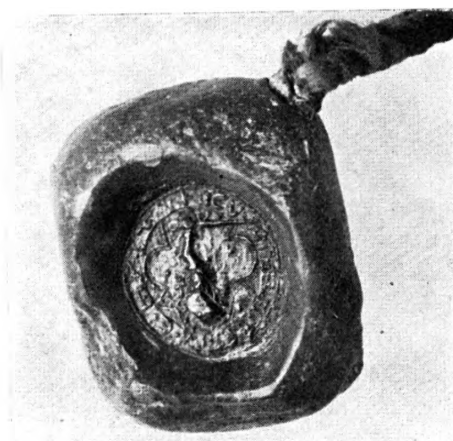
25. Veliki vojvoda Radosav Pavlović,
25. oktobra 1432. g.

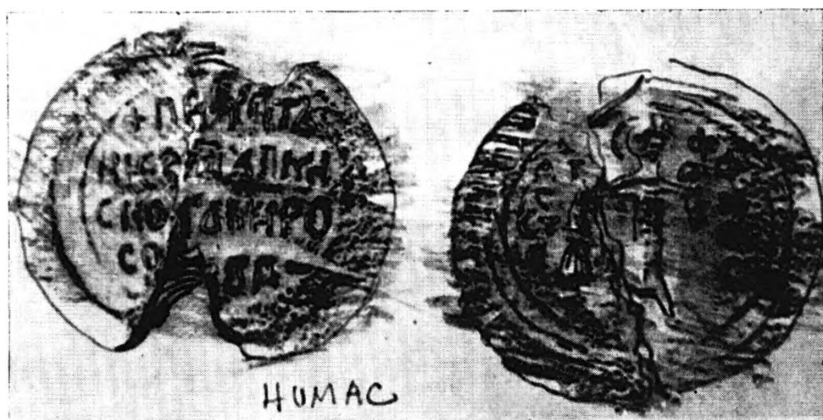
26. Veliki vojvoda Radosav Pavlović, pečat sa
povelje Ivaniša Pavlovića od 29. septembra 1442. g

27. Vojvoda Ivaniš Pavlović, pečat sa povelje
Petra i Nikole Pavlovića od 15. jula 1454. g.

28. Vojvoda Juraj Vojsalić, 12. augusta 1434. g.

29a. b *Humski knez Miroslav, zadnja decenija XII vijeka*

30. *Humski knez Andrija, oko 1235. g.*

31. *Humski knez Andrija, 1247—1249. g.*

33. Knez Grgur Vukosalić Nikolić,
16. jula 1418. g.

34. Župan Bjeljak Sanković
15. aprila 1391. g.

35. Knez Radič Sanković,
15. aprila 1391. g.

36. Vojvoda Radič Sanković,
25. augusta 1399. g.

35. Knez Radič Sanković,
15. aprila 1391. g.

36. Vojvoda Radič Sanković,
25. augusta 1399. g.

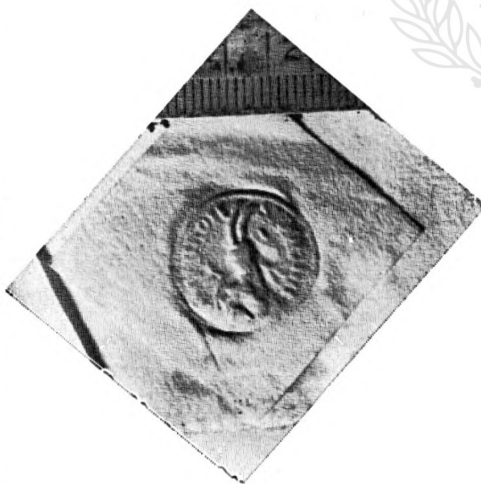

37. Ivaniš Vlatković, vojvoda humski, pečat sa
priznanice Augustina Vlatkovića od 19. aprila 1488. g.

38. Ivaniš Vlatković,
vojvoda humski,
25. marta 1458. g.

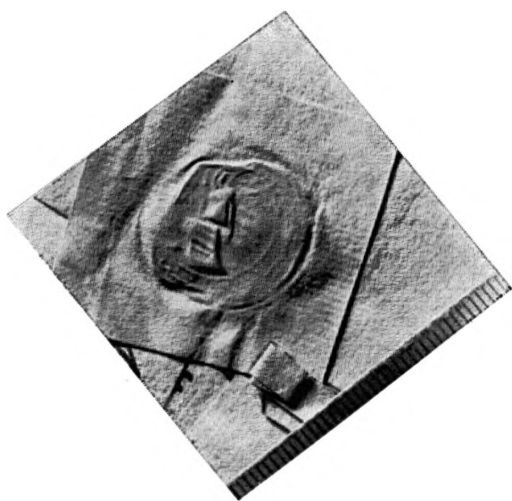

39. Ivaniš Vlatković,
vojvoda humski,
4. oktobra 1482. g.

40. Augustin Vlatković, vojvoda humski,
19. aprila 1488. g.

41. Pečat jednoga od braće Vlatkovića
sa priznanice Žarka, Tadije i Đurđa Vlatkovića,
izdate nešto prije 25. marta 1493. g.

42. Veliki vojvoda Sandalj Hranić, 30. maja 1420. g.

43. Veliki vojvoda Sandalj Hranić, 24. juna 1419. g.

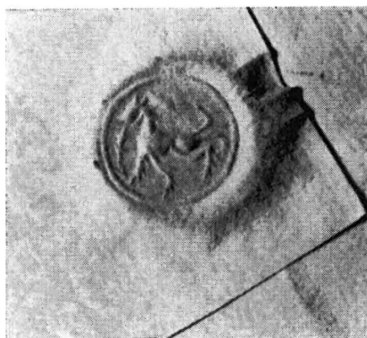
44. Knez Vuk Hranić, 30. maja 1420. g.

45. Knez Vukac Hranić, 24. juna 1419. g.

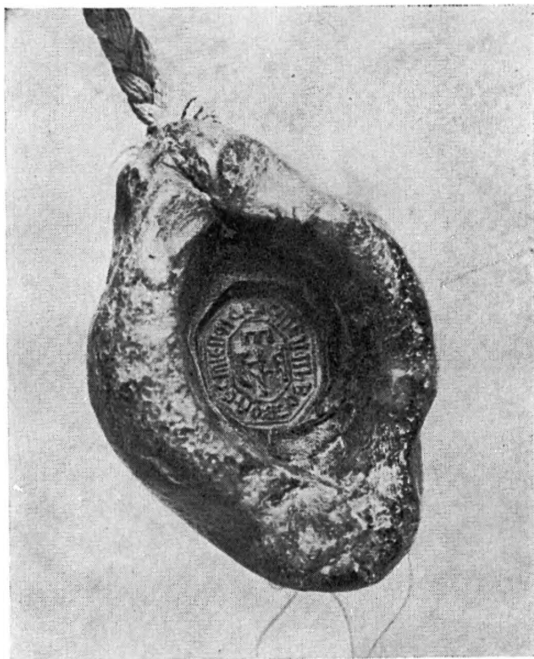
46. Knez Vukac Hranić, pečat sa ugovora
Vladislava Hercegovića sa Dubrovnikom
od 15. augusta 1451. g.

47. Knezovi: Stjepan, Radosav i
Ostoja Dragišić, 20. jula 1438. g.

48. Veliki vojvoda Stjepan Vukčić, 10. oktobra 1435. g.

49. Veliik vojvoda Stjepan Vukčić, 7. maja 1440. g.

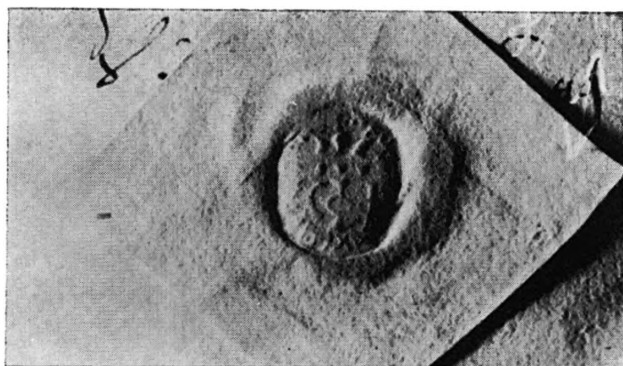
50. Veliki vojvoda Stjepan Vukčić, 7. maja 1440. g.

51. Herceg Stjepan Vukčić, 11. aprila 1454. g.

52. *Herceg Stjepan Vukčić, pečat sa priznanice
Vlatka Hercegovića od 26. jula 1470. g.*

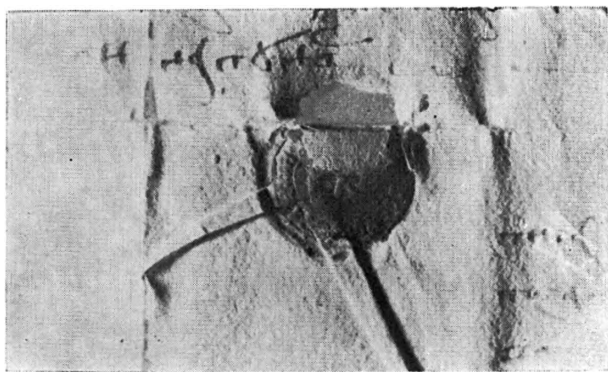
53. *Herceg Stjepan Vukčić, 13. oktobra 1461.*

54. Herceg Stjepan Vukčić, pečat sa priznanice
žene mu Cecilije od 28. maja 1467. g.

55. Herceg Vladislav Hercegović, 13. oktobra 1465. g.

56. Vladislav Hercegović, 17. juna 1469. g.

57. Herceg Vladislav Hercegović 13. oktobra 1465. g.

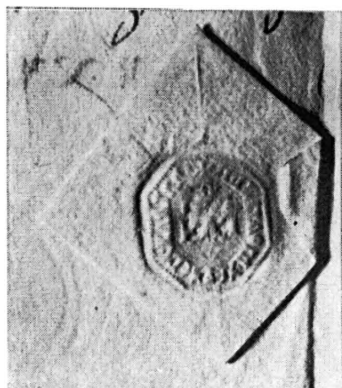

58. *Herceg Vlatko Hercegović,*
16. septembra 1466. g.

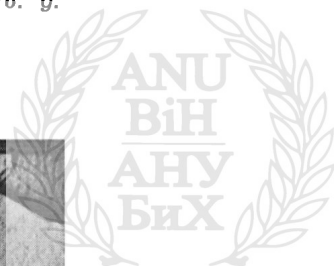
59. *Herceg Vlatko Hercegović*
17. augusta 1476. g.

60. *Herceg Vlatko Hercegović,*
20. augusta 1468. g.

61. *Knez Stjepan Hercegović,*
28. maja 1467. g.

BIBLIOTEKA AKADEMJE
NAUKA I UMETNOSTI BiH

